T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED B. HÂCI HALÎFE'NİN KİTÂBÜ'L-ETVÂRİ'S-SEBʿA ADLI ESERİ

Selin YÜKSELEN

Danışman
Doç. Dr. Süleyman GÖKBULUT

İZMİR - 2024

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı	: SELİN YÜKSELEN
Öğrenci No	: 2021800503
Tez Başlığı	: Muhammed B.Hacı Halife'nin Kitâbü'l-Elvâri's -Seb'a Adlı Eseri
Savunma Tarihi	: 28/06/2024
Danışmanı	: Doç.Dr. Süleyman GÖKBULUT

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Doç.Dr. Süleyman GÖKBULUT	-Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Prof.Dr.Himmet KONUR	-Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Dr.Öğr.Üyesi Yusuf Bilal KARA	-İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	.....

SELİN YÜKSELEN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği(X) / oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Asuman ALTAY
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Muhammed b. Hâcı Halîfe'nin Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a Adlı Eseri adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…/…/2024

Selin YÜKSELEN

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed b. Hâcı Halîfe'nin Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a Adlı Eseri

Selin YÜKSELEN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Temel İslâm Bilimleri Programı

Bu çalışmada müellif Muhammed b. Halîfe'nin, şeyhinin emriyle müridlerin istifadesi için yazmış olduğu Arapça yazma risaleyi tahkik ve analiz etme amaçlanmaktadır. XVII. yüzyıl Osmanlı ikliminin Halep vilayetinde yaşayan Şeyhu'l-Kurrâ lakaplı Muhammed b. Hâcı Halîfe (ö. 1027/1618' den sonra?) Halvetî dervişlerinden biridir. *Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a* adlı risalesini etvâr-ı seb'a yöntemini esas alarak yazmıştır.

Bu tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde Muhammed b. Halîfe'nin siyasî, toplumsal, ekonomik olaylarıyla yaşadığı yüzyıl, hayatı, mensûbu olduğu tarikatı ve kolu, tasavvufa yönelmesine vesile olan şeyhinin hayatı ve eserleri, müellife ait ulaşabildiğimiz eserler hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde çalıştığımız risalenin nüshalarının tespiti ve bilgisi, risalenin kısaca özeti, müellifin yararlandığı kaynakları, etvâr-ı seb'a ve metodu hakkındaki girizgâh bilgiyle risalenin metni analiz edilecektir. Üçüncü bölümü ise risalenin metni ve tercümesi oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Etvâr-ı Seb'a, Halvetiyye, Muhammed b. Halîfe, Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye

ABSTRACT

Master's Thesis

Muhammad b. Hācī Khalīfah's Work "Kitāb al-Atvār al-Sabʿa"

Selin YÜKSELEN

Dokuz Eylul University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences Program

The Purpose of this study is to study and analyze an Arabic treatise written by the caliph at the request of Muhammad b. Hācī Khalīfah's sheikh for the benefit of his disciples. Muhammad b. Hācī Khalīfah (d. after 1027/1618?) nicknamed Şeyhu'l-Qurrā, who lived in the Ottoman province of Aleppo in the 17th century is one of the Halvetî dervishes. He wrote his treatise *Kitâbü'l Etvâri's-Sebʿa* using the etvâr-ı seb'a method.

This thesis consists of an introduction, three parts and a conclusion. The first part of the study, gives information about the century in which Muhammad b. Hācī Khalīfah lived, along with its political, social and economic events, his life, the sect and branch to which he belonged and the life and works of the sheikh, who influenced his approach to Sufism, and also the works that we were able to reach.

The second part contains the knowledge and observation of the examined treatise, a brief summary of the treatise, the sources which the author of this thesis benefited from, introductory information about etvâr-ı sebʿa and its method, and the analysis of the text of the treatise. The third chapter contains the text and the translation of the treatise.

Keywords: Sufism, Atvār-ı Sebʿa, Khalwatiyya, Muhammad b. Khalīfah, Kitāb al-Atvār al-Sabʿa al-Ladunniyya al-Khalwatiyya.

MUHAMMED B. HÂCI HALÎFE'NİN KİTÂBÜ'L-ETVÂRİ'S-SEBʿA ADLI ESERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER vi
KISALTMALAR viii
TABLOLAR LİSTESİ ix
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED B. HÂCI HALÎFE B. ÖMER EL-BİREVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ SİYASÎ VE DÎNÎ/TASAVVUFÎ ORTAM 4
1.2. HAYATI VE ESERLERİ 11
1.2.1. Şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî ve Eserleri 12
1.2.2. Tarikatı ve Kolu 16
1.2.1. Muhammed b. Halîfe'nin Eserleri 19

İKİNCİ BÖLÜM
KİTÂBÜ'L-ETVÂRİ'S-SEB'ATİ'L-LEDÜNNİYYETİ'L-HALVETİYYE'NİN TAHLİLİ

2.1. RİSALENİN ÖZETİ 23
2.2. RİSALENİN KAYNAKLARI 26
2.2.1. Cüneyd-i Bağdâdî 27
2.2.2. Abdullah Herevî 28
2.2.3. İbnü'l-Fârız 30
2.2.4. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî 31
2.2.5. Abdurrahman Câmî 32
2.3. YAZMA NÜSHALARININ TANITIMI 33

2.4. RİSALENİN TAHLİLİ 38
2.4.1. Birinci Tavır 41
2.4.2. İkinci Tavır 43
2.4.3. Üçüncü Tavır 47
2.4.4. Dördüncü Tavır 52
2.4.5. Beşinci Tavır 56
2.4.6. Altıncı Tavır 61
2.4.7. Yedinci Tavır 65
2.4.8. Hâtime 71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİSALENİN METNİ VE TERCÜMESİ

3.1. METİN 72
3.2. TERCÜME 105
SONUÇ 126
KAYNAKÇA 129

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselam
b.	Bin (oğlu)
bkz	Bakınız
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazret-i
nr.	Numara
Ö.	Ölümü
Ö.?	Ölüm Tarihi Bilinmiyor
r.a.	Radıyallahu Anhu
s.	Sayfa No
s.a.v.	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
ss.	Sayfadan Sayfaya
tah.	Tahkik
vr.	Varak

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'adaki Yedi Tavır ve Özellikleri s.70

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tasavvufun gayesi insanları Zâtı nefyeden şeylerden kurtarıp Allah'a hakkıyla kul olabilmeyi hatırlatmak ve öğretmektir. Bunun için insanı Allah'tan alıkoymaya en istekli yanımız olan nefisle mücâhede ve nefsi tezkiye yolları geliştirilmiştir. Şeriat dairesi içerisinde meşrep ve metoda göre farklılaşan yolların son menzili tevhiddir. Her yolun kendine has âdâb, usûl ve erkânı bulunmaktadır. Çalışmamızın konusu bu yolların en meşhurlarından biri Halvetiyye tarikatında uygulanan etvâr-ı seb'a geleneği içerisinde telif edilmiş bir risalenin tahkiki ve incelenmesidir.

Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye isimli bu risale on yedinci yüzyılın başlarında telif edilmiştir. Bu zamana kadar birçok etvâr-ı seb'a konulu risale incelenmiştir. Ancak tezimizi oluşturan risale ve müellifi hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu sebeple keşf-i kadîm prensibinden hareket ederek yaptığımız araştırmanın temel amacı söz konusu risalenin ve müellifinin akademik düzey sınırları çerçevesinde anlaşılıp tanıtılmasıdır.

Birinci bölümde müellifin yaşadığı dönemdeki gelişmeler, hayatı, eserleri, mutasavvıf kimliğini oluşturan temel yapı taşları olan şeyhinin hayatı ve eserleri, mensup olduğu tarikatı ve kolu hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde çalışmamıza konu olan risalenin nüshalarının varlığı ve bilgisi, risalenin özeti ve etvâr-ı seb'a risale yazım geleneği hakkında giriş mahiyetinde bilgiyle birlikte risale incelenecektir. Üçüncü bölümü ise Süleymaniye Kütüphanesi koleksiyonunda yazma halde bulunan risalenin metni ve tercümesi oluşturacaktır.

Tezin yöntemi, konu olan metnin tahkiki ve analizidir. İki nüshası bulunan metnin, ikinci nüshanın asıl nüshadan farklılığının fazla olması sebebiyle tahkikte sadece müellif hattı esas alınmıştır. Farklılıklar ise nüsha tanıtımında açıklanmıştır. Metnin değerlendirmesini daha iyi yapabilmek için metnin asıl dili Arapçadan Türkçeye tercümesi tarafımızca yapılmıştır. Tercümede Arap dilinin akıcılığını yansıtmaya ve metindeki ıstılahları korumaya gayret gösterilmiş ve metinde yer alan yedi metodun özellikleri tabloyla tasvir edilmiştir.

2. Kaynak Değerlendirmesi

Müellif Muhammed b. Halîfe'nin hayatı veya eserleri hakkında klasik kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Günümüz çalışmalarında ise araştırmamıza konu olan risalenin Süleymaniye Kütüphanesinde yazma olarak bulunduğu bilgisi mevcuttur. Risalenin ilk bahsedildiği yer Ramazan Muslu'nun *"Halvetiyye'de Atvâr-ı Seb'a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi"* başlıklı makalesidir. Muslu dipnotta etvâr-ı seb'a risalelerinden biri olarak eserin varlığına işaret etmiştir.[1]

Risalenin zikredildiği ikinci çalışma Muhiddin Usta'nın *"Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu"* isimli doktora tezidir.[2] Usta tezinde 'Tasavvuf Eğitiminin Kaynakları' bölümünde *Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a*'yı tanıtmıştır. Ayrıca çalışmasında Muhammed b. Halîfe'nin risalesinden etvâr-ı seb'a metodunu açıkladığı bölümlerde istifade etmiştir. Yazarın müellife dair ulaştığı bilgiler memleketi, tanındığı sıfatı, tarikatı, şeyhi ve eseri niçin kaleme aldığıdır. Eser hakkında verdiği bilgiler ise risalenin sadrazam Murad Paşa'ya (ö. 1020/1611) ithâf edildiği ve tespit edilen iki nüshanın da müellif hattı olduğudur. Bir yıl arayla yazılmış bu iki nüsha arasında birtakım ifade farklılıkları, ilave ve çıkarmalar bulunmaktadır. Bu yüzden Usta'ya göre ikinci nüshada müellif tasarrufta bulunmuştur.[3] Ancak yaptığımız araştırma neticesinde Usta'nın müellife dair ulaştığı bilgiler doğru olmakla birlikte eser hakkında ulaştığı sonuç doğruyu yansıtmamaktadır. Araştırmamıza göre sadece 1019/1610 yılında yazılan birinci nüsha müellif hattıdır. 1020/1611 yılında yazılan ikinci nüsha ise İbn Cerrah ismiyle meşhur Mustafa b. Abdulğânî (ö.?) adlı müstensih tarafından istinsah edilmiştir.[4]

Konumuzla ilgili bir diğer çalışma ise Fatih Yıldız'ın hazırladığı *Halvetî Azizlerinin Etvâr-ı Seb'a Risaleleri* isimli kitaptır.[5] Derleme olarak niteleyebileceğimiz bu kitap sadece Halvetiyye tarikatından olan sûfîlerin risalelerini

[1] Ramazan Muslu, "Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâli'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 18, 2007.
[2] Muhiddin Usta, **Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.
[3] Usta, s. 9.
[4] Muhammed b. Halîfe, **Kitâbü'l-Etvari'l-Enfâsi's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Uşşâki Tekkesi, nr. 258/1, vr. 44b.
[5] Fatih Yıldız, **Halvetî Azizlerinin Etvâr-ı Seb'a Risaleleri**, Büyüyen Ay Yayınları, 2019.

konu edinmesi bakımından önemlidir. Yazar, Türkçe risaleleri asıl metin ve sadeleştirilmiş hâlleriyle, Arapça risaleleri ise tercümesiyle birlikte vermiştir. Yıldız, kitabın girişinde kütüphane kataloglarında bulunan etvâr-ı sebʿa risaleleri hakkında detaylı bir araştırma yapmıştır. Muhammed b. Halîfe'nin risalesinin ismini, müellifini, yazma nüshalarının bilgisini ve Arapça olduğunu paylaşmıştır.[6]

Muhammed b. Halîfe'nin kimliğini tespit etmemize yardımcı olan kaynak, müellifin şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî'nin (ö. 1013/1605[?]) otobiyografisi *er- Rıhletü's-Seniyye* adlı eserdir. Ali Öztürk bu eseri *"Bir Sûfî Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî'nin (v. 1013/1605[?]) er-Rıhletü's-Seniyye'si"* ismiyle makale olarak yayınlamıştır.[7]

[6] Yıldız, s. 27.
[7] Ali Öztürk, "Bir Sûfî Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî'nin (v.1013/1605[?]) er-Rıhletü's-Seniyye'si". **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 20, Sayı:2, Eylül 2020, s. 689-726.

BİRİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED B. HÂCI HALÎFE B. ÖMER EL-BİREVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI

Çalışmamızın asıl konusuna hazırlık mahiyetinde olan bu bölüm risalenin müellifi Muhammed b. Halîfe'nin yaşadığı dönem, bu devirdeki tasavvuf ve tarikatların durumu, hayatı, eserleri, mürşidi ve intisâb ettiği tarikat ve kolu hakkındadır.

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ SİYASÎ VE DÎNÎ/TASAVVUFÎ ORTAM

On altıncı yüzyılın ikinci yarısı ve on yedinci yüzyılın başları Osmanlı Devleti'nin ihtişâmıyla zirvede olduğu devirden bir sonraki zaman dilimidir. "Duraklama Devri" olarak adlandırılan bu dönemde meydana gelen hâdiseler ve sonuçları devletin eski kudretinde olmadığını ve devleti ayakta tutan kurumlarda bozulma ve çöküşün başladığını göstermektedir. Bu buhranlı dönemin padişahları ise sırasıyla Sultan I. Ahmed (1603-1617), Sultan I. Mustafa (1. Kez: 1617-1618, II. Kez: 1622-1623). Sultan II. Osman (1618-1622), Sultan IV. Murad (1623-1640), Sultan İbrahim (1640-1648). Sultan IV. Mehmed (1648-1687), Sultan II. Süleyman (1687-1691), Sultan II. Ahmed (1691-1695), Sultan II. Mustafa (1695-1703)'dır.[8]

Bu yüzyılda merkezî otorite padişahların yakınındaki şahısların müdahaleleri tarafından bozulmuş, rüşvet yaygınlaşarak makâmlara liyâkatsiz insanlar yerleşmeye başlamıştı. Eyâlet ve sancak beylerinin kanunsuz hareketleri merkez idâresinin zayıflamasına bağlı olarak artmıştı. Uzun savaşlar sonucu askerî teşkilat ve disiplin bozulmuş, Celâlî isyanları Anadolu'da patlak vermişti. Kânûnî döneminde en yüksek gelişim düzeyine ulaşmış klasik Osmanlı kurumları bozulmuş bunun sonucunda ilmiye sınıfının memurları ve hâkimlerinin yanlışları, ehliyetsizlikleri var olan zulmü daha da arttırmıştı.[9]

[8] Türk Tarih Kurumu, "Osmanlı Padişahları", **Belgelerle Tarih ve Eğitim**, https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/ (01. 05. 2024).
[9] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 3/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1983, s. 119-126.

Yukarıda genel hatlarıyla tasvir edilen resmi fark eden ve devletin içinde bulunduğu hâlden müteessir olan bazı şahsiyetler gidişâtı önlemek amacıyla birtakım fikirleri padişahlara sunmuştur. Bu şahsiyetlerden biri olan Koçi Bey (ö.?) padişaha arz ettiği raporlarını ülke ve devletin içine düşmüş olduğu kötü durumun umûmî manzarasını tasvir etmek ve ülkeyi hükmü altına almış kötülükleri seyredip de susmasının kendisi için mümkün olamayacağı ifadesiyle ahvâli bütün acılığı ve açıklığıyla hükümdara duyurmak gayesiyle yazmıştır.[10] Bu raporlardan birinde İslâm ülkelerinde çıkan fitne ve fesâdın sebebini ve memleketin elden gittiğini, olayların en büyük sebebinin yüksek memuriyetlerin rüşvetle ehliyetsiz kişilere verilmesi, zeâmet ve tımar sahiplerinin hakkının verilmemesi olduğunu ifade etmiştir.[11]

Bu yüzyılda cereyan eden olaylar ise özetle şunlardır: 1004/1595 tarihinde Celâlîlerin Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş, Halep, Şam, Urfa, Diyarbakır, Erzurum, Van ve Musul eyaletlerinde olan köy ve kasabaları yağmaları sonucu şehirler harap olmuş hatta eski başkent Bursa bile yağmalanmıştır. Arap ve Türkmen taifesi itaatten ayrılarak reâyaya zulme başlamıştır. İstanbul ve Boğaza kaleler yapılmasını gerektirecek boyutta Karadeniz tarafındaki Kazak yağması artmıştır. İranlıların Bağdat'ı işgali ve düzenlenen seferlerin başarısız olması sonucu devlet hazinesi telef olmuş, İmam namlı bir şahıs ise Yemen'i eline geçirmiştir. Basra ve Lahsa valilikleri dahil on dokuz eyâlet elden gitmiştir. Geride kalan memleketleri de devletin zalimleri yakıp, reâyâ ve berâyâyı perişan etmiştir.[12]

On dört yaşında hükümdar olan I. Ahmed döneminde uzun süredir devam eden Avusturya savaşı Zitvatorok antlaşmasıyla neticelenmiştir. Bu antlaşmada Osmanlı Devleti Avusturya'ya karşı üstünlüğünü kaybetmiş ve devletin eski gücünde olmadığı anlaşılmıştır. Safevi Devletiyle de devam eden savaş Nasuh Paşa antlaşmasıyla sona erse de 1024/1615'te tekrar başlamıştır. Anadolu'da patlak veren Celâli isyanları Sadrazam Kuyucu Murad Paşa tarafından bastırılmıştır. I. Ahmed'in

[10] Ömer Faruk Akün, "Koçi Bey", **DİA**, Cilt: 26, s. 144.
[11] Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, haz. Zuhûri Danışman, Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 48.
[12] Koçi Bey, s. 48-50.

28 yaşında vefat etmesi üzerine kardeşi I. Mustafa tahta geçmişse de aklî dengesinin yerinde olmaması sebebiyle I. Ahmed'in oğlu II. Osman tahta geçmiştir.[13]

Lehistan'ın Hotin kalesini işgali ve devamındaki olaylara binaen Genç Osman'ın da bizzat katıldığı Hotin savaşı yapılmış ancak yeniçerilerin rehaveti sebebiyle savaş istenildiği gibi kazanılmamıştır. Hotin antlaşmasıyla da sefer sonlanmıştır. Genç Osman'ın yapmak istediği ıslahatlara seferdeki yeniçerilerin isteksiz halleri sebebiyle de ocaklardan başlamak istemesi sonucu kapıkulu askerleri ayaklanmış ve Genç Osman Yedikule'de şehit edilmiştir. Bu sırada ikinci kez tahta çıkan I. Mustafa bir sene tahtta kalmış ancak ilk indirilme nedeniyle tekrar tahttan indirilerek yerine I. Ahmed'in diğer oğlu IV. Murad tahta geçmiştir.[14]

IV. Murad, II. Osman'ın kanını bahane eden Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa'nın (ö. 1044/1634) isyanının bastırılması ve devamındaki gelişmelerden sonra yeniçerileri kışkırtan vezir Topal Recep Paşa'nın (ö. 1041/1632) idamıyla hakimiyeti eline almıştır. Vefatından bir yıl önce Bağdat'a sefer düzenleyerek şehri İranlıların elinden almış. 1049/1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla da uzun süre Bağdat Osmanlı idaresinde kalmıştır. Savaştan sonra İstanbul'a dönen IV. Murad yirmi dokuz yaşındayken vefat etmiştir. Vefat ettiğinde tahta kardeşi Sultan İbrahim geçmiştir.[15]

Sultan İbrahim'in saltanatının ilk yıllarında vezir Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın (ö. 1053/1644) sayesinde huzurlu geçen dönem onun idamından sonra yerine huzursuzluk dönemini bırakmıştır. IV. Murad döneminde nispeten düzeltilen vaziyet ve kurumlar tekrar bozulmuştur. Sultan İbrahim'in dönemindeki olumlu gelişme Girit Adası'nın alınmasıdır. Neticede 1058/1648 yılında Fatih Camii'nde toplanan devlet adamları ve ulemanın büyük kısmı Sultan İbrahim'i tahttan indirip yerine yedi yaşındaki oğlu IV. Mehmet'i getirmişlerdir.[16]

Çok küçük yaşta tahta geçen ve Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra en uzun süre tahtta kalan IV. Mehmet'in saltanatının ilk sekiz yılı siyasî, iktisadî açıdan

[13] Uzunçarşılı, s. 94-126.
[14] Uzunçarşılı, s. 127-147.
[15] Uzunçarşılı, s. 177-208.
[16] Uzunçarşılı, s. 210-239.

sıkıntılı geçmiş ancak 1066/1656 yılında Köprülü Mehmet Paşa'nın (ö. 1072/1661) sadâretiyle Köprülüler Devri olarak da adlandırılan devletin nefes aldığı dönemi başlamıştır. Yirmi yedi yıl süren ve Kanuni dönemini hatırlatan bu toparlanma devrinden sonra Osmanlı'nın gerileme dönemi olarak adlandırılan yüzyılı başlamıştır.[17]

Yukarıdaki siyasî çalkantıların da etkisiyle Osmanlı maliyesi bozulmuş ve devlet hazinesi daima büyük açıklar vermeye başlamıştır. Bu yüzden vergiler arttırılmış ve halk zor durumda kalmıştır. Bu dönemde Avrupa'dan çok fazla ucuz gümüşün gelmesi gümüş akçanın tağşîşine sebep olmuş bu da enflasyonu körüklemiştir. Tımar rejiminin çökmeye devam etmesiyle asker ihtiyacı ateşli silahlarla donatılmış ücretli orduyla karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak bunun neticesinde ürünle ödemeye dayanan vergi sistemini daha çok nakdî vergilere dayanan bir maliye ve merkez hazinesi sistemi yerini almıştır. Uzun savaşlar sebebiyle de Anadolu'da kargaşa artmış, Osmanlı kaynaklarını kaybetmiş ve tüketmiştir. Tüm bu yaşanan değişmelerle Osmanlı tarihinin birinci klasik dönemi kapanmıştır.[18] Osmanlı Devleti değişen şartlara ayak uydurabilmek için yeni yöntemler arayışına girmiştir.

On yedinci yüzyıl Anadolu coğrafyasının Halep şehrinde yaşayan araştırmamızın müellifi Muhammed b. Halîfe'nin meskûn olduğu yeri de dikkate aldığımızda bu dönemin olaylarından en etkilendiği olayın Celâli isyanları olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Muhammed b. Halîfe risalesinin girişinde Murad ismindeki bir paşayı methetmiş ve ona güzel dualar etmiştir. Risalesini Murad Paşa'nın ismiyle süslemek istemiştir. Müellifin bahsettiği Murad Paşa'nın Celâlî isyanlarını bastıran vezîr-i âzam olduğu kanaatindeyiz. Bu isyanın Halep şehri açısından önemi izah edilmeden önce ilk olarak ifade etmek istediğimiz husus Celâlilerin ortaya çıkma sebebidir.

1001/1593-1015/1606 Avusturya savaşlarında, tımarlı sipahi yerine tüfekli piyade askerinin kullanılması gerektiği için Anadolu'daki başıboş köylülerin ücretle

[17] Uzunçarşılı, s. 367-403.
[18] Halil İnalcık, **Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 196-197.

tüfekli sekbân ve saruca askeri olarak yazılıp yeniçeri ordusuna eklenmesi sonucu yeniçerilerin sayısı artmış. Ancak barış döneminde ihtiyaç duyulmayan yeniçeri subayları ücretsiz kaldıkları için örgütlenmiş gruplar halinde Anadolu halkına harâc kesmiş ve saldırılara başlamışlardır. Tımarı elinden alınan veya yetmeyen sipahiler de bu gruplara katılmış ve Celâli haydut gruplarını ortaya çıkarmıştır.[19]

Koçi Bey de bu durumu takrîrinde iyi tespitle ifade etmiştir: "Reâyâ ata binüp, kılıç kuşanmağa alışırsa, o lezzet dimağında yerleşüp, tekrar râiyyet olamaz. Askerliğe de yaramaz. Sonradan eşkiya güruhuna katılıp, pek çok fitne ve fesada sebep olur. Anadolu vilâyetinde evvelce çıkan celâli eşkıyasının çoğu bu çeşitlerdi."[20]

Celâlilerle ittifak kuran Canbolatoğlu Ali Paşa'nın (ö. 1020/1611) isyanı ise diğer Celâlî ayaklanmalarından farklı olarak Osmanlı'nın siyasî vaziyeti hakkında tehlike arz etmiştir. Canbolatoğlu Ali Paşa, Halep beylerbeyi olan amcası Hüseyin Paşa'nın (ö.?) idamının ardından yönetimi devralmış[21] ve Osmanlı'nın İran ile savaşını da fırsat bilerek bağımsız bir devlet kurmaya çalışmıştır ayrıca kendi adına para bastırıp hutbe okutmuş kendisini Suriye krallığının hamisi olarak ilan edip ordu kurmuş ve Toskana Dükü I. Ferdinand ile Osmanlı aleyhine anlaşmıştır. Canbolatoğlu Ali Paşanın diğer Celâlilerden farkı bölgesinde bağımsız bir devlet kurma girişimi olmuş; isyan jeopolitik, ekonomik ve etnik yapısı itibariyle ayrılıkçı hareketlere uygun olan Kuzey Suriye'de ortaya çıktığından Osmanlı Devleti bu isyana ayrı bir önem vermiş, zaman içerisinde koşulların iyileşmesiyle de bölgeye askeri sefer düzenlemiş ve isyanı bastırmıştır. Maraş'ta isyanı bastıran vezir Kuyucu Murad Paşa savaştan 16 gün sonra Halep'e girerek burada konaklamıştır. 8 Kasım 1016/1607 tarihinde Halep'te düzeni sağlamış, Canbolatoğlu ile iş birliği yapanları cezalandırmıştır. Canbolatoğlu Ali Paşa ise yaklaşık 1019/1610 yılında Kuyucu Murat Paşa'nın talimatıyla Belgrad'da öldürülmüştür. [22]

[19] İnalcık, s. 194.
[20] Koçi Bey, s. 7.
[21] Uzunçarşılı, s. 104-105.
[22] Hüseyin Demirtaş, **Celâlî İsyanları ve Canboladoğlu Ali Paşa İsyanının Karşılaştırılması**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018, s. 70.

Devşirme vezir Murad Paşa'nın Osmanlı devlet nizamına ve örfüne bağlı bir devlet adamı olduğu, dindar kişiliğine rağmen Celâlileri ortadan kaldırmada ifrata varan uygulamalarda bulunduğu, bu arada 60-70.000 civarında Celâlî'yi ortadan kaldırdığı, konakladığı yerlerde derin kuyular kazdırıp öldürdüğü âsileri bu kuyulara doldurduğu kaynaklarda rivayet edilir. Kuyucu lakabı da bu sebeple veya 993/1585 Tebriz Seferi'nde atıyla birlikte kuyuya düşüp İranlılara esir düşmesi dolayısıyladır. Ayrıca kendisinin Nakşibendî tarikatına bağlı olduğu rivayet edilir.[23]

Muhammed b. Halîfe'nin risalesini bitirdiği tarih Canbolatoğlu Ali Paşa'nın Halep'te gerçekleştirdiği olaylar zamanına denk gelmektedir. Canbolatoğlu Ali Paşa isyanı, Halep'in Osmanlı yönetimi altında yaşadığı en önemli krizlerden biri olarak kabul edilebilir. Bölge Canbolatoğlu tarafından iki yıl boyunca bağımsız bir devlet gibi yönetilmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devleti Halep'e bir daha yerli vali atamamış, yerel bir gücün ortaya çıkmasına izin vermemek için buraya devşirmeler tayin etmiştir.[24] Nitekim o dönemde yazılan müellifi meçhul tarih kitabında yer alan şiirde Halep vilayetinin Canbolatoğlu Ali Paşa yüzünden sıkıntısı ve Murad Paşa'nın zaferinin süruru anlatılmıştır:

"Hamdü lillah âsaf-ı Şâh-ı cihan Gazi Murad
Eşkıyây-ı Canbulad'a vardı etti ol cihâd
Fethe muhtaç olmuş idi hak budur mülk-i Haleb
Râh -ı hacc mesdud idi tevfik ile geldi sedâd
Ol gazây-ı ekbere koydu çu nusret vefkını
Kıldı mansur-u muzaffer hazret-i Rabbü'l- ibad
Bir ziyade hûb tarih oldu el-hak Talibî
Oldu kesr Canboladzâde alâ vefki'l murad[25]

Dönemin tasavvuf ve tarikatlarına baktığımızda devletin kuruluşundan bu yana sûfî dervişlerin faaliyetleri, Osmanlı sultanlarının tasavvuf ve tarikat ehline karşı hüsn-ü kabulleri, içtimâ-i cihad düşüncesiyle tekke ve zaviye gibi tarikat müesseseleriyle toplumun her bir ferdine ve her ihtiyacına ulaşan bir anlayış

[23] Ömer İşbilir, "Kuyucu Murad Paşa", **DİA**, Cilt:26, s. 508.
[24] Demirtaş, s. 70-71.
[25] M. Çağatay Uluçay, "Üç Eşkıya Türküsü", **Journal of Turkology**, Cilt: 13, 2010, s.87.

geliştirilmesi genel özellik ve prensiplerdir. XV. yüzyıl başlarından itibaren Halvetiyye, Mevleviyye, Kadiriyye, Bayrâmiyye, Bektâşiyye ve Nakşibendiyye tarikatı ileri gelenleri devletin bekâsı ve İslâm dininin yayılması için idâreciler, ilim adamları ve ordu mensupları ile elbirliği içinde çalışmış ve hareket etmişlerdir. Bu birlik ve canlılığın merkezi başta İstanbul olmuştur. Başkentten sonra Bursa, Konya, Amasya, Kastamonu, Antalya, Diyarbakır ve Manisa şehirleri bu canlılığı takip etmiştir.[26]

Tarikatların şubeleri vasıtasıyla mürid halkaları genişlemiş ve her bir şube başkent İstanbul'da temsil edilmek için gayret göstermiştir. Bu tarikatlardan İstanbul'da öne çıkanı ise Mevleviyye tarikatı olmuştur. Anadolu'da ise en yaygın tarikat birçok kol ve şubesiyle Halvetiyye'dir. Daha önce ortaya çıkan Gülşeniyye, Sünbüliyye, Şabâniyye, Sinâniyye, Uşşâkiyye ve Şemsiyye'ye ek olarak Sivasiyye, Karabaşiyye, Nasuhiyye, Câhidiyye, Ramazaniyye, Cihangiriyye ve Misriyye şubeleri de bu asırda kurulmuştur. Bu şubeler Anadolu ile başkent İstanbul'da faaliyet göstermişlerdir. Silsile açısından Halvetiyyenin bir kolu olarak düşünebileceğimiz Celvetiyye tarikatı da bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Yeni şubeler ve inşa edilen tasavvuf kurumlarında bulunan şeyhlerin büyük çoğunluğu medrese ilimlerini tahsil etmiş ve Şeyhü'l-İslâm vekilliği müderrislik, kadılık ve müftülük gibi devletin diğer makâmlarında da görev almışlardır. [27]

Bu yüzyılda Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1241) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1274)'nin fikirleri mutasavvıfların düşünce dünyalarında öne çıkmış ve İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın eserlerinin üzerine şerhler yazılmıştır. Şiirlerde ise Yunus Emre'nin (ö. 720/1320) tesiri mevcuttur. Mânevî, sosyal ve kültürel alanda birçok faaliyetin merkezi olan tekkelerin sayısı daha da artmış ve devlet adamları da tekke inşalarını arttırmışlardır. Ayrıca tekkeler edebiyat, musiki ve hat sanatının en büyük merkezleri olmuş ve birçok mutasavvıf bu alanlarla ilgilenmiş ve bu alanlarda gelişmeler katedilmiştir.[28]

---

[26] Necdet Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf- Sufiler, Devlet, Ulemâ**, 2. baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007, s. 24-26, 477.
[27] Yılmaz, s. 478.
[28] Yılmaz, s. 26.

1.2. HAYATI VE ESERLERİ

Muhammed b. Halîfe'nin hayatı hakkında yaptığımız araştırmalar neticesinde yalnızca yazdığı risaleden kendisi hakkında genel olarak birkaç bilgiye ulaşmaktayız. Müellifin adı Muhammed İbnü'l-Hâc el-Marûf bi Şeyhi'l-Kurrâ'dır. Tam adı ise araştırmamızın konusu olan risalenin hâtimesinde Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Birevî el Maruf bi Şeyhi'l-Kurrâ el-Halveti olarak geçmektedir.[29] Adındaki nisbet izafesinde kendisinin günümüz Şanlıurfa ilinin Birecik[30] ilçesinde doğduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca şeyhinin *Kasîde-i Askerî* isimli risalesinin müstensihi olan Muhammed b. Halîfe temmet kaydında isminin sonuna "el- Birevî mevliden" cümlesini eklemiştir.[31] Doğum tarihi ise bilinmemektedir. Vefat yılı 1027/1618 yılı sonrasındadır. Çünkü *el-Udde* isimli risalesini 1027/1618 yılında telif etmiştir.[32]

Şeyhu'l-Kurrâ lakabından Muhammed b. Halîfe'nin mutasavvıf kimliğiyle beraber kıraat hocası olduğu da açıktır. Fıkıhta mezhebi Hanefi, tarikatı ise Halvetîdir. Şeyhi Şâh Veliyullah İbn Kabâ Nâib Ayıntâbidir.[33] Muhammed b. Halîfe şeyhine birkaç sene hizmet etmiş ve onun yanında sülûka başlamıştır.[34] Müellife dair az bilgiye ulaşmamız sebebiyle şeyhinin de hayatını ve eserlerini inceledik. İncelememiz sonucunda şeyhinin *er- Rıhletü'-Seniyye* adlı otobiyografisinin Muhammed b. Halîfe'nin şeyhiyle olan alakasını göstermesi açısından önemli olduğunu tespit ettik.

Şâh Velî Ayıntâbî "Tarîkte yeni ihvan lazımdır." düşüncesiyle başladığı seferini Mahrûse-i Halep şehrinde tamamlamış, bu yolculuk sırasında ilmiyle âmil alimler zümresinde olan bazı şahıslara rastlamış ve isimleriyle birlikte onlar

[29] Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Birevî, **Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye,** Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 438/1, vr. 38b.

[30] Ârâmîce Bîrsâ kelimesinden türeyen ve Arapça kale, hisar anlamındaki el-bîre sözcüğü mahallî Halep dilinde Bârâcık, halk dilinde Belecik şeklinde kullanılmıştır ve küçük kale demektir. XIX. yüzyıl kaynaklarında ismi Bîretü'l-Fırat olarak da geçer. Bu şehir Fırat nehrinin sol kıyısında kurulmuştur. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Mercidâbık Savaşı'ndan sonra 922/1516 yılında Halep eyaletine bağlı Urfa sancağının merkezi olarak teşkilatlandırılıp Osmanlı idaresine girmiştir. Günümüzde Şanlıurfa ilinin bir ilçesi sayılmaktadır. İdris Bostan, "Birecik", **DİA**, Cilt: 6, s. 188.

[31] Şâh Velî Ayıntâbî, **Kasîde-i Askerî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2022/3 vr. 81b.

[32] Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Birevî, **el-Udde inde'l-Kerbi ve'ş-Şiddeti**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 950, vr. 37a.

[33] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 2a-3a.

[34]Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 2b.

hakkında kısaca bilgi vermiştir. Arap diyarından Molla Ganim el-Bağdâdî (ö.?), Şeyh Ahmed-i Dargarrî (ö.?), Şeyh Muhammed el-Halebî ile tanışmıştır. Muhammed el-Halebî hakkında alim, muhakkik âmil, fazilet, güzel ahlak ve faydalı sözler sahibi olarak bahsetmiştir. Şâh Velî Ayıntâbî zikrettiği kişilerin cömert ve îsâr ehlinden olduklarını, onların gayretiyle Halep ve Benî Ehl-i Kurrâ cemaatlerinden akın akın erenlerin gelip tarikata girdiğini söylemiştir.[35] Ahirete irtihalinden sonra yerine geçebilecek Türk ve Arap asıllı halîfeleri arasında da Muhammed el- Halebî'nin ismi yer almaktadır.[36]

Yukarıdaki bilgilere binaen Şâh Velî'nin hayatını anlattığı risalede zikrettiği Halepli Muhammed'in çalışmamızın konusu risalenin müellifi olduğu kanaatindeyiz. Muhammed b. Halîfe'nin Şeyhu'l-Kurrâ olması ve Şâh Velî'ye intisâbından sonra Kurrâ cemaatinden de birçok insanın tarikata dahil olması onun yaşadığı beldedeki tesirine işaret etmektedir. Muhammed b. Halîfe'nin hayatında önemli yeri bulunan şeyhinin hayatı, tarikat silsilesi ve eserlerinin öneminden dolayı aşağıda kısaca tanıtılacaktır.

1.2.1. Şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî ve Eserleri

938/1532 yılında Maraş'ta doğan Şâh Velî Ayıntâbî'nin babası Mehmet Bey tanınmış bir ailenin oğludur. Annesi Emine Hâtun'un soyu ise Dulkadiroğulları sultanı Alâüddevle'ye dayanır. Künyesi "Fakîru'l-hakîr Hâdimu'l-fukarâ Şâh Velî el-Halvetî bin Mehmed Bey bin Kabâ Nâib el-Askerî"'dir. Kabâ Nâib dedesi Minnet Bey'in lakabı, Askerî künyesi şiirlerinde kullandığı mahlasıdır.[37]

Ailesiyle birlikte Antep'e taşınan Şâh Velî orada medreseye başlamıştır. Medrese hocası Mevlâna Molla Abbas Efendi'nin (ö.?) tavsiyesiyle Yakûb b. Muhyiddîn el-Ayıntâbî (ö. 965/1558)'ye intisâb eden Şâh Velî hâli hazırda devam ettiği memuriyet görevinden ayrılarak şeyhinin vefatına kadar yaklaşık dokuz sene ona hizmet etmiştir. Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolundan olan şeyhi Yakub b. Muhyiddîn el-Ayıntâbî'den sonra manevî eğitimini, seyr ü sülûkünü yanında

[35] Şâh Velî Ayıntâbî, **er- Rıhletü's- Seniyye** vr. 12a.
[36] Şâh Velî Ayıntâbî, **er- Rıhletü's- Seniyye** vr. 14a.
[37] Raşit Çavuşoğlu, "Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l- Bedriyye'si (Metin-Muhtevâ-Tahlîl)", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İzmir, 2007, s. 8- 9.

tamamladığı ve icâzet aldığı Molla Ahmed el-Halvetî'ye (ö. 987/1579) intisâb ederek devam ettirmiştir. Yirmi iki yıl da Molla Ahmed'e hizmet eden Şâh Velî şeyhinin vefatından sonra 987/1579-1580 yılında şeyhlik postuna oturmuştur. Kardeşi Murat Bey'in yardımıyla yaptırılan Salâhiye Camii'de yedi-sekiz sene uzlet hayatı yaşamıştır. Yaptığı istihâre neticesinde Ayıntâb'tan Rûm, Bağdat, Şam, Kudüs ve Mahrûse-i Haleb'e seyahat etmiştir. İrşâd faaliyetine Halep'te devam etmiştir. Halep'ten Ayıntâb'a geri döndüğü ile alakalı bir bilgi mevcut değildir. Vefat tarihi kaynaklarda farklı olmakla birlikte 1013/1604 yılı en yakın tarihtir.[38]

Tarikat silsilesi Yakup b. Muhyiddîn el-Ayıntâbî, Molla Ahmed el- Halvetî, Hâc Hamîd Dârendeli[39] (ö.?) ve Cemâleddin-i Halvetî (ö. 899/1494) vasıtasıyla Pîr Muhammed Erzincânî'ye (ö. 879/1474 [?]) oradan da Seyyid Yahyâ Şirvânî'ye (ö. 870/1466) ulaşır. Mehmed Şükri'nin tespit ettiği silsilede ise Şâh Velî'nin, Ahmed Rûmî, Yakup Ayıntâbî Şeyh Davud (ö.?), Şemsüddîn Ahmed Şâmî (ö.?), Üveys-i Karamânî (ö. 920/1514) vasıtasıyla Cemâl-i Halvetî (Çelebi Halîfe)'ye oradan Pîr Muhammed Erzicânî ve Yahyâ Şirvânî'ye ulaştığı belirtilmiştir.[40] Şâh Velî'nin tarikat silsilesinden müellifimiz Muhammed b. Hâcı Halîfe'nin tarikat silsilesi ve Halvetiyye'nin Cemâliyye kolundan oluşu kesinleşmektedir.

Muhammed b. Halîfe'nin manevi eğitiminde önemli yeri bulunan şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî'nin manzum ve mensur olmak üzere toplamda sekiz eseri bulunmaktadır. Bu eserler Şâh Velî'nin tasavvuf anlayışını yansıtmakla birlikte hayatı hakkında da bilgi vermektedir. Aşağıda kısaca eserleri hakkında bilgi verilecektir.

1.2.1.1. er-Rıhletü's-Seniyye

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, nr. 3188/1'de kayıtlı Mecmûatü'r-Resâil içindeki ilk eserdir ve on yedi varaktan müteşekkildir. Şâh Velî'nin otobiyografisi

[38] Çavuşoğlu, "Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l- Bedriyye'si", s. 8-17.
[39] Şâh Velî Ayıntâbî'nin şeyhinin şeyhi olan Dârendeli hakkında Şâh Velî Etvâr-ı Seb'a isimli risalesinde şu şekilde bahsetmiştir: "Şeyhi şeyhinâ Eş-Şeyhü'l-Hâc el-Hamîd ed-Dârendevî kuddise sırruhü'l-azîz huzûr-u şerîflerine bir yeni tâlib gelseydi hitâb idüb dirler imiş ki; yine yeni tâlib geldi 'elhamdülillâh' yine yeni mana sâhibi oluruz." Bkz: Şâh Velî Ayıntâbî, **Etvâr-ı Seb'a**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, nr. 827/7, vr. 61b.
[40] Çavuşoğlu, "Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l- Bedriyye'si", s. 11-12.

olarak kabul edilen risalede ayrıca bir mürşitte olması gereken vasıfların anlatıldığı bir bölüm bulunmaktadır. Bu risale Şâh Velî'nin hayatını ve şahsiyetinin oluşumunu anlamamız açısından önemlidir. Şâh Velî eserinde, yaşamında önemli yeri bulunan yedi kişiyi, mânevî yolculuğunu, seyahat ettiği ve kaldığı yerleri, kendisinden sonra halîfesi olabilecek talebelerinin isimlerini anlatmıştır.[41] Bu eserin araştırmamız açısından önemi Muhammed b. Halîfe'nin isminin ve hakkındaki birkaç özelliğinin bilgisinin yer almasıdır. Şâh Velî, Muhammed b. Halîfe'yi Arap talebeleri arasında zikretmiş ve kendisinden sonra halîfe olabileceğini ifade etmiştir.[42]

1.2.1.2. el- Kevâkibü'l-Muzî'e fî't-Tarîkati'l-Muhammediyye

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2022/1'de kayıtlı olan risaleyi Şâh Velî yakaza hâlindeyken gördüğü rüya üzerine telif etmiştir. Bu rüyada Hz. Peygamber kendisine "Oku" diyerek bir mektup vermiştir. Mektubun içerisinde yer alan üç hadis[43] bu risalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu hadislerin zâhirî ve bâtınî manalarını bişâret başlıkları altında ele alan Şah Velî, ilk Üveys el-Karânî'nin teslimiyeti, fazîleti ve derecesine işaret eden hadisi açıklamıştır.

Müellif, ikinci olarak şeklî ve manevî fakr anlayışını Hz. Ebû Bekir ve Abdurrahmân b. Avf örneğini çerçevesinde ele almıştır. Bu meyanda ebrâr-mukarreb mukayesesi yapmıştır. Üçüncü bişârette ise berzah-ı kübrâ (büyük perde, engel) mertebesinde olan Hz. Ali'nin risâlet ve velâyetin arasında bulunduğunu açıklamış ve onun ilim ve velâyet şehrinin kapısı olduğunu ifade etmiştir.[44]

1.2.1.3. Risâletü'l-Bedriyye fî Beyâni Tarîkati'l-Marziyye

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2022/2 (14a-77a) numarada yer alan risale 1390 beyitten oluşan manzum mesnevî şeklindedir. Şâh Velî risaleyi 990/1582 senesinin Ramazan ayında kardeşi Murad Bey'in inşa ettirdiği Salâhiyye Camii'nde itikafta iken telif etmiştir. Eserin istinsahını çalışmamızın konusunu teşkil eden

[41] Öztürk, s. 689-726.
[42] Bu konunun detayı Muhammed b. Halîfe'nin hayatı bölümünde açıklanmıştır.
[43] "Yemen taraflarından rahmânî bir koku (nefes) alıyorum. Yeryüzünde yürüyen bir ölü görmek isteyen Ebû Bekir'e baksın. Ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır." Risalenin metin ve tahlilinin yapıldığı çalışma: Raşit Çavuşoğlu, "Şâh Velî Ayıntâbî'nin el-Kevâkibü'l-Muzî'e fî't-Tarîkati'l-Muhammediyye Adlı Risâlesi ve Tahlili: Üç Hadis Üç Hakikat", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, Cilt: 21, Sayı:1, Haziran 2017, s. 355-392.
[44] Çavuşoğlu, "el-Kevâkibü'l-Muzî'e", 361-363.

Muhammed b. El-Hâc Halîfe yapmıştır. Şekilden ziyade didaktik yönü ön plana çıkan risalede müellif sade bir dil kullanmıştır. Üç ana bölümden oluşan risalede, müritlere gerekli yirmi şart, kalplerin tavırları ve nefsin halleri ele alınmıştır. Risalenin son kısmında ise "*Işk Elinden*" redifli kaside bulunmaktadır.[45]

1.2.1.4. "Gelsün" Redifli Kaside

Risâletü'l-Bedriyye'den sonra aynı koleksiyonda nr. 2022/3' de (77b-80b) yer alan risalenin konusu yedi hadisin[46] manzum şerhidir. Risale Muhammed b. Hâcı Halîfe el-Birevî tarafından istinsah edilmiş ve 1000/1592 senesinin Muharrem ayının bir cumartesi günü tamamlamıştır. [47]

1.2.1.5. Etvâr-ı Seb'a

Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, nr. 827/7'de (56b-68a varakları arasında) kayıtlı bulunan risale nefsin tavır, makâm, hal ve seyirleri hakkındadır. Şâh Velî 1006/1598 yılında İstanbul'dayken yazdığı risalede insanın yaratılışıyla konuya başlayarak risalenin ilk kısmında şeyhi Yakup Ayıntâbî'nin etvâr-ı seb'a hakkındaki görüşlerini yazmıştır. Şeyhinin sözlerinden sonra ayet, hadis alıntılarıyla diğer risalelerinde de önem verdiği konuları anlatmıştır. Mürşide bağlılık, fakr, ebrâr-mukarrabîn, şeriata bağlılık önem verdiği konulardan öne çıkanlarıdır. Risalenin son kısmında ise Beşiktaşlı Yahyâ Çelebi'nin sohbetine yer vermiştir.

1.2.1.6. Risâletün li'ş-Şâh Velî

Üç varaklık Arapça risalenin nüshası Berlin'de Staatsbibliothek, We. nr. 1778 (43b-45b)'de mevcuttur. Risalede eser adı ile ilgili bir bilgi yoktur; ancak başına

[45] Çavuşoğlu, "Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l- Bedriyye'si" s.25-28.

[46] "Fakirlik iftihârımdır ve ben onunla övünürüm. Fakirlik, iki cihanda yüz karalısıdır. Ben Rahman'ın nefesini (lütfunu/keremini) Yemen taraflarından alıyorum. Benim Allah ile birlikte olduğum öyle bir ânım vardır ki o vakitte bana ne bir mukarreb melek ne de rasul peygamberlerden biri yaklaşabilir. (Ezelde) yalnız Allah vardı. O'ndan başka hiçbir varlık yoktu. Bir bedevînin; 'Rabbimiz, yaratılanları yaratmadan önce neredeydi?' sorusuna cevâben: 'Altında ve üstünde hava olmayan içinde hiçbir isim ya da sıfatın bulunmadığı amâ makâmındaydı' buyurdu. Ölmeden önce ölünüz." Bu kasîdenin tahlilini Doç. Dr. Raşit Çavuşoğlu çalışmıştır. Bkz: Raşit Çavuşoğlu, "Şâh Velî Ayıntâbî'nin "Gelsün" Redifli Kasidesi ve Tahlili: Yedi Hadisin Manzum Şerhi", **Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi**, Yunus Emre'den Mehmed Âkif' Şiir Özel Sayısı Yıl 7, Aralık 2021, s. 156-178.

[47] "Allah'ın hamdı ve yardımı ve güzel tevfikiyle fakir, hakir, günahının mü'terifi, Muhammed b. El Hâc Halîfe b. Ömer el- Birevî doğumlu el- Ayıntâbî Muhammed'in eliyle risale tamamlandı." Şâh Velî Ayıntâbî, **Kasîde-i Askerî**, vr. 81b.

kırmızı mürekkeple "Risâletün li'ş-Şâh Velî Kaddesallâhu sırrahu'l-azîz" yazılmıştır. Konusu Fussilet Suresi'nin 53. âyetinin işârî yorumudur.[48]

1.2.1.7. Risâletü'n-Nedâmet ve'l-Huşû

Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1050/21 (139b-158a)'de kayıtlı olan risalenin ana konusu Şâh Velî'nin tarikat yolunun başındayken gördüğü rüyanın ve şeyhi Yakûp el-Ayıntâbî'nin tabirini[49] tefekkür üzerinedir. *Bikru'l-Vakt* risalesinin konusuna da oldukça benzemektedir. Şâh Velî risâlede seyr ü sulükteki bidâyet ve nihâyet hâllerini ebrâr ve mukarebbîn ıstılahlarıyla incelemiştir.

1.2.1.8. Bikru'l-Vakt fî Ma'rifeti Sülûki İbni'l-Vakt ve Ebi'l-Vakt

Tokyo Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 071105, 63a-67b varakları arasında kayıtlı olan Arapça risaleyi Şâh Velî Ayıntâbî seksen yaşlarında yazmıştır. Şâh Velî'ye göre ibnu'l-vakt kavramı ilk dört makâmı; ebu'l-vakt kavramı ise son üç makâmı ifade eder. Yine bu risalede Şâh Velî İnşirâh suresini etvâr-ı seb'a tavırlarına göre tevil etmiştir. Her bir tavrın makâmını, seyrini açıklamış fakrı seçerek mukarreblerden olmayı niyaz etmiştir.[50]

1.2.2. Tarikatı ve Kolu

Anadolu'yu karış karış tasavvuf motifleriyle dokumuş tarikatlardan biri Halvetiyye'dir. On dördüncü yüzyılın sonlarına yakın bir zaman diliminde Azerbaycan'da kurulup geliştikten sonra Anadolu'ya, Anadolu'dan ise Balkanlar, Orta Doğu ve Afrika'ya yayılan Halvetiyye tarikatının coğrafyası zamanla genişlemiş ve mensupları artmıştır.[51] Bu başlık altında müellif Muhammed b. Hâcı Halîfe'nin de mensubu olduğu Halvetiyye tarikatının kuruluşu, Anadolu'ya intikâli, âdâbı, ayrıldığı kolları ve hâssaten Cemâliyye kolu hakkında bilgi verilecektir.

---

[48] Öztürk, s. 695.

[49] "Tarîkte tâlim olunan esmânın beyânı takrîri furu' birle olur bidâyette. Ancak nihâyet hâlinde tahkik usûlü esmânın müzâkeresidir alâ dirâyeti rusûh." Şâh Velî, **Risaletü'n-Nedamet-i Ve'l-Huşu**, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi, nr. 141050/21, vr. 2a.

[50] Hamide Ulupınar, Şâh Velî Ayıntâbî'nin 'Bikru'l-Vakt Fî Ma'rifeti Sülûki İbni'l-Vakt ve Ebi'l-Vakt' Adlı Risalesi ve Kalbin Makâmları, **Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)** Cilt: 4, Sayı: 16, 2018, s. 1305-1308.

[51] Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", **DİA**, Cilt: 15, s. 393.

Tarikatın ilk kurucusu Ömer Halvetî'nin (ö. 800/1398) amcası Ebu'l Füyûzât Kerimüddin Muhammed el-Hârizmî (ö. 780/1378), Hârizm'de kurumlaşmamış bir tarikat olan Zâhidiyye'nin pîri İbrahim Zâhid-i Geylâni'nin (ö. 705/1306) halîfesidir. Amcasına intisâb eden Ömer Halvetî, çok halvet yaptığı için kendisine bu lakap verilmiştir. Halvet kavramının tarikat ismi olması da bu lakap sebebiyledir.

Halvetiyye tarikatının kuruluşundan sonraki önemli tarihsel gelişmesi Şeyh Sadreddîn-i Hiyâvî (ö. 860/1456) vâsıtasıyla Pîr-i Sâni unvanıyla anılan Yahyâ Şirvânî ile olmuştur. Tarikatın asıl kurucusu olarak da kabul edilen Yahyâ Şirvânî Azerbaycan bölgesinde irşâda devam etmiş ve o dönemde bölgenin çevresinde yayılan Bâtınîlik tehlikesine karşı Ehl-i Sünnet itikadını savunmuştur. Yahyâ Şirvânî ile tekâmül dönemine giren tarikat Anadolu coğrafyasına ise ona intisâb eden halîfeleri tarafından yayılmıştır.[52]

Rûşeniyye, Şemsiyye, Ahmedîyye ve Cemâliyye olarak dört ana kola ayrılan tarikat Seyyid Yahyâ'nın halîfeleri Muhammed Bahâeddin Erzincânî (ö. 879/1474 [?]), Habib Karamânî (ö. 902/1496) ve Dede Ömer Rûşenî'den (ö. 892/1487) Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Özellikle Anadolu'nun neredeyse bütün meskûn yerlerinde bir Halvetî şeyhi veya dergâhı bulunmaktadır.[53] Bu da Halvetiyye tarikatının Anadolu'da yaygın ve etkili bir tarikat olduğunu göstermektedir. Bu gerçeğin önemli sebeplerinden birisi Anadolu'da başlangıçta Sünni karakterli olan Safevî tarikatının sonrasında Şâh İsmail ile politik kimliğe bürünen tehlikelerine mukâbil "ehl-i beyt sevgisini" önemseyen Halvetî tarikatı Osmanlı Devleti'nde desteklenmiş ve tutulmuştur.[54]

Diğer önemli sebep ise Halvetiyye tarikatına hem halk hem de devlet ricâlinin gösterdiği ilgi ve rağbettir. Ayrıca Osmanlı padişahlarının birçoğunun hayatlarında Halvetîliğe intisabı veya ilgisinin bulunduğu rivayetler mevcuttur.

---

[52] Tarikatın Anadolu'ya ilk girişi Yahyâ Şirvânî'nin mürşidi Sadreddin Hiyâvî'nin Halîfesi Amasyalı Pîr İlyas (ö. 837/1434) vasıtasıyladır. Semih Ceyhan, "Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür", **Halvetiyye,** (Ed. Semih Ceyhan), 2.baskı, İsam Yayınları, Ankara, 2018, s. 700.

[53] Ceyhan, **Halvetiyye**, s. 705, 708.

[54] Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 39, Ankara Üniversitesi, 1999, s. 548.

Muhammed b. Halîfe'nin müntesibi olduğu Cemâliyye kolunun kurucusu Çelebî Halîfe'nin (ö. 899/1494), tarikatın Osmanlı coğrafyasında yayılmasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Halvetiyye tarikatının İstanbul'daki büyük temsilcilerinden Cemâl-i Halvetî, velûd bir yazar olmakla birlikte yetiştirdiği halîfeleri İstanbul ve Anadolu'da Halvetîliği yaymışlardır. Sünbüliyye, Şâbâniyye, Assâliyye ve Bahşiyye adlı dört alt kola ayrılan Cemâliyye'nin Şâbâniyye kolundan da birçok alt kol zuhûr etmiştir.[55]

Cemâl-i Halvetî'nin hayatındaki bazı olayların tarikatın gelişip büyümesine ve devlet tarafından da desteklenmesine katkısının olduğu tasavvuf tarihi kaynaklarında yazılmıştır. Bu olaylardan ilki Cemâl-i Halvetî'nin II. Bayezid (ö. 805/1403) şehzade iken tahta çıkmasına verdiği manevi destektir. Pîr Muhammed Erzincanî'nin yanında sülûkunu tamamlayan Çelebi Halîfe, doğum yeri olan Amasya'ya gelir. Amasya aynı zamanda Halvetiyye tarikatının Pîr İlyas Halvetî (ö. 833/1430) ve Zekeriya Halvetî (ö.?) ile neşv-ü nemâ bulduğu ilk merkezî yerdir. [56] Çelebi Halîfe'nin Amasya'ya geldiği dönemde şehzade II. Bayezid sancaktarlık yapmaktadır. Cem Sultan (ö. 900/1495) ile arasındaki taht mücadelesinde Çelebi Halîfe'nin manevi desteğini isteyen II. Bayezid gâlip geldikten sonra Çelebi Halîfe'yi İstanbul'a davet etmiştir.[57] Çelebi Halîfe'nin müntesibi vezir Koca Mustafa Paşa'nın (ö. 918/1512) isteğiyle büyük bir dergâh inşa edilmiştir. Bu dergâh aynı zamanda İstanbul'un ilk Halvetiyye Tekkesi'dir. Cemâl-i Halvetî hankâhta 10-11 sene kadar hizmet etmiştir. Hizmete devam ederken II. Bayezid'in isteğiyle o dönemde başlayan tâûn salgınının sona ermesi için dua niyetiyle hacca gitmiş ve yolda vefat etmiştir.[58] Cemâl-i Halvetî'den sonra halîfetü'l- hulefâsı kabul edilen Sünbüliyye alt kolunun da kurucusu Yusuf Sünbül Sinan, Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda yerine geçmiş ve irşâda devam etmiştir.[59]

Halvetiyye tarikatının esasları, kelime-i tevhid, gizli ve açık esmâ-ı seb'a üzere zikre devam, rüya ta'bir ve te'vili, olayların kalb ve nefis üzerindeki tesirlerine

[55] Ceyhan, **Halvetiyye**, s. 715.
[56] Aşkar, s.544.
[57] Himmet Konur, "İstanbul'a Saltanat Yolunda Bir Şehzade ve Bir Şeyh: II. Bâyezîd ve Cemâl-i Halvetî", **Sûfiyye Dergisi**, Sayı 13, Aralık 2022, s. 240.
[58] Aşkar, s. 545-546.
[59] Ceyhan, **Halvetiyye**, s. 716.

dikkat ederek gönlü mâsivâdan arındırma üzerine bina edilmiştir.[60] Zâhid-i Geylânî'nin içtihadıyla ortaya koyduğu Allah'ın yedi ismini mürşid müride telkin eder. Bu isimler sırasıyla Lâ İlâhe İllallah, Allah, hû, Hak, hay, kayyum ve kahhardır. Bu sayı Yahyâ Şirvâni'de on ikidir ve mürşitler kendi içtihatlarına göre bu sayıyı azaltıp arttırmışlardır. Yedi isme karşılık nefsin yedi sıfatı bulunur ve mürid seyr-ü sülûkuyla aynı zamanda nefsin yedi mertebesi olan bu sıfatları geçer.[61] Bu konunun ayrıntısı ikinci bölümde incelenecektir.

Nefsin tezkiyesi ve tasfiyesi için belli şartlar çerçevesinde müridin mücâhedeye de önem vermesi gerekir ve her gün düzenli okuduğu virdi vardır. Bunlar haftanın günlerine göre değişir. Yahyâ Şirvânî'nin *Virdü's-settâr*'ının okunmasına önem verilir. Halvetîlerin zikir usûlü cehrîdir. Bu zikre devrân, darb-ı esmâ ve hadrâ isimleri verilir. Devrânî zikir usulü Halvetî zikir ayinlerinin en belirgin özelliğidir. Mûsikiyle icra edilen bu zikre karşı çıkan alimlere devrânın şer'i temellerinin olduğuna dair risaleler yazılmıştır.[62]

1.2.1. Muhammed b. Halîfe'nin Eserleri

Araştırmaya başladığımız süre içerisinde zamanla müellife ait farklı yazmalara ulaşılmıştır. Tespit ettiğimiz dört adet yazmanın ikisi müstakil risale diğer ikisi de küçük hacimli hadis ve ayet şerhi niteliğindeki risalelerdir. Bunların bilgisine aşağıda sırasıyla yer verilecektir.

1. el-Udde inde'l-Kerbi ve'ş Şiddeti

Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi, nr. 950'de yazma olarak bulunmaktadır. Müellifin Arapça nesih hattıyla yazdığı metin 40 yapraktır. Her bir yaprak on beş satırdan oluşmaktadır. Eser Osmanlı padişahlarından I. Ahmed'in oğlu Genç Osman için yazılmıştır. Muhammed b. Halîfe, kapak kısmında yer alan ilk beyitte Genç Osman'ın izzet, ihsân ve nasr ile uzun ömür yaşamasını, adaletle

[60] Sadık Vicdânî, **Tarikatlar ve Silsileleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 180.
[61] Uludağ, "Halvetiyye". s. 394.
[62] Ceyhan, **Halvetiyye**, s. 702-705; Uludağ, "Halvetiyye". s. 394.

hükmetmesini Allah'tan dilemiştir. Sonraki beyitte ise babası Sultan I. Ahmed'i rahmetle anarak Hz. Muhammed'e komşu olmasını niyâz etmiştir.[63]

Bu eserin içeriği esmâ'ül-hüsnâ, dua, namaz konulu iki başlık, hâtime ve münâcâttan oluşmaktadır. Muhammed b. Halîfe birinci konu olan dua bahsinde hadislere ve meşâyihin sözlerine yer vermiştir. Dua âdâbı, Allah'a esmâsıyla niyâzda bulunma gibi konuları oluşturan hadislerin büyük bir kısmı sıkıntı ve hâcet zamanlarında Resûlullâh'ın ashâbına söylediği ve öğrettiği rivayetlerdir.[64]

Risalenin ikinci konu başlığı namaz hakkındadır. Müellif, bu bâbta özellikle cemaatle namazın faziletine dair rivayetleri nakletmiştir. Hâtime bölümünde ise devlet başkanı ve halkın arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini açıklamıştır. Buna göre Ulu'l-Emr olan devlet başkanı halkına adâletle davranmalı; halk da itaatle karşılık vermeli ve isyan etmemelidir. Ayrıca devlet başkanı âlimlere değer vermelidir. Hâtimenin son bilgisi ise 1027/1618 yılında telif edildiğidir.[65]

Hâtimeden sonra yer alan "Münâcât Latîf" ve "Diğer Münâcât" başlıkları altında Muhammed b. Halîfe, Genç Osman için yakarışta bulunmuştur. "Münâcat Latîf'in" tekrarlanan beyiti ise şu şekildedir:

Şâh Osman muammer kıl saâdetle müdâm
Adl-ü ihsân ile olsun âlem içre ber devâm[66]

"Diğer Münâcât'ın" tekrarlanan beyiti ise:

Şâh Osman'ı muazzam et müdâm
Hezm-ü ẹ̈dâ ile ola ber devâm[67]

2. Hadîs-i Şerîf

Süleymaniye Kütüphanesi, İbn Mirzâ, nr. 149/3'te kayıtlı olan yazma bir buçuk varaktan oluşur ve dili Arapça'dır. Müellifin ismi sonda risalenin yazım

[63] Muhammed b. Halîfe, **el-Udde**, vr. 2a.
[64] Muhammed b. Halîfe, **el-Udde**, vr. 3b-28b.
[65] Muhammed b. Halîfe, **el-Udde**, vr. 28b-37b.
[66] Muhammed b. Halîfe, **el-Udde**, vr. 38b.
[67] Muhammed b. Halîfe, **el-Udde**, vr. 39a.

tarihiyle birlikte şu şekilde yer almaktadır: "Âciz, fakîr, ayakların tozu Şeyhu'l-Kurrâ olarak bilinen Muhammed el-Birevî bu risaleyi 1020 senesinin Safer ayında telif etmiştir."[68] Risalenin konusu Ebu Hüreyre'den nakledilen bir hadisin işârî yorumudur. Söz konusu hadis şudur:

Ebû Hüreyre (r.a) Resûlullâh'ın (s.a.v.) (şöyle) buyurduğunu söyledi:

"Bana Cibrîl (a.s.) geldi ve dedi: Dün gece sana gelmiştim, senin yanına girmeye bir şey engel olamazdı. Ancak kapı üzerinde ve evde de resimler bulunan nakışlı duvar örtüsü vardı. Evde bir köpek bulunuyordu. Evdeki heykelin başının koparılmasını emret. O zaman başı kesilir ve bir ağaç şekline girer. Örtü için de emir ver, kesilsin ve ondan yere atılıp çiğnenen iki minder yapılsın. Köpek için de emret oradan çıkarılsın."[69]

Söze hadisi naklederek başlayan Muhammed b. Hâcı Halîfe hadisin zâhirinin bilindiğini bâtınını ve tevilini ise bu risalede ele aldığını söylemiştir. Hadisi rivayet eden râvi, kapıdaki ve evdeki heykellerin ve köpeğin manası vardır. Örneğin evin kalbi kapıdır. Kapıda duran heykel fenâ mertebelerinin ilki olan şeyhin tecellisi ve ona olan muhabbettir. Burayı aşarsa kalb kapısı açılır ve gerçek eve girer. Evin içindeki resmedilmiş heykelleri de örterek Rabbi ile arasındaki perdeleri kaldırır. Burada "Kulun Rabbiyle arasında nur ve karanlıktan yetmiş bin perde vardır." sözüne atıf vardır. Burayı da geçtiğinde küllî kalb olan Allah'ın evine ulaşır. O'nun nurunun varlığıyla her şeyin üstü örtülür ve sâlik sadece Allah'ın var olduğu son fenâ hâline ulaşır.[70]

3. Fetâvâ

Hadîs-i Şerîf adlı eserden hemen sonra gelen *Fetâvâ* nesih hattıyla Arapça yazılmıştır. Oldukça küçük hacimli -iki varak- yazmanın başlığı "Fakîr, ayakların tozu Şeyhu'l-Kurrâ olarak bilinen Muhammed el Birevî dedi" şeklindedir. Yazmanın ilk konusu Halvetiyye tarikatının Gülşenîyye, Rûşenîyye kollarının ve Vefâiyye

[68] Muhammed b. Halîfe, **Hadîs-i Şerîf**, Süleymaniye Kütüphanesi, İbn Mirzâ, nr. 149/3, vr. 10a.
[69] Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvûd, **Sünen-i Ebî Dâvûd**, tah. Şuayb Arnavut- Muhammed Kâmil, Dâr'ul-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009, Cilt: 6, s. 235.
[70] Muhammed b. Halîfe, **Hadîs-i Şerîf**, vr. 9a-10a.

tarikatının icrâ ettikleri zikrin hakîkati hakkındadır. Bu zikrin zâhirinin şeriatın edebine aykırı olduğunu düşünürken Âdiyât Suresi'nden anlamlar müellife zuhûr etmiştir. Eserde bu anlamlara yer verilmiştir. Yazar, nefsiyle mücâhede eden sâliklerin zikir halkasında süratle deverân etmesini ve çıkardığı sesleri hızlı koşan atlara benzetmiş ve ilk üç ayeti[71] bu minvalde tefsir etmiştir. Gönlü aşk ateşiyle tutuşan sâliklerin sabah vakitlerinde zikir ve ibadetle meşguliyetinden bahsetmiştir. Sonrasında ise sâlike ayetteki yemini hatırlatıp Allah'a yakınlaştıracak amel, zikir ve istiğfârla uğraşmasını ve fenâya varmasını öğütlemiştir.[72]

İkinci konu ise girişte nakledilen iddiaya yönelik cevaptır. O iddiada zamanın sûfîlerinin eski zamanlardaki gibi olmadığıdır. Yazar, bu iddiayı Kuşeyrî'nin *er-Risale*'sindeki şu beyitten alıntı yaparak da açıklamıştır:

"Çadırları onların çadırlarına benziyor, halbuki görüyorum ki çadırların içinde duran kabilenin kadınları, sevgilimin kabilesine ait çadırların kadınlarından başka!"[73]

Bu iddiaya Muhammed b. Hâcı Halîfe'nin verdiği cevabı özetle ifade edecek olursak, her devrin bir devleti, sultanı ve askeri olduğu gibi bu devrin de şeyhleri ve dervişleri olduğunu ve bu devirdekilerin seleflerinin halefleri olarak var olduklarını, isim ve şekle takılmamak gerektiğini söylemiştir.[74]

4. Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye

Tezimizin konusu olan bu risale ikinci bölümde tafsiliyle ele alınacaktır.

[71] "Soluk soluğa süratle koşan, (koşarken ayaklarını) vurarak ateş çıkaran, sabah erkenden baskın yapan atlara yemin olsun ki…" Âdiyât, 1-3/100.
[72] Muhammed b. Halîfe, **Fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, İbn Mirzâ, nr. 149/4, vr. 10b-11a.
[73] Abdulkerîm Kuşeyrî, **Kuşeyri Risalesi**, haz. Süleyman Uludağ, 11. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021, s. 80.
[74] Muhammed b. Halîfe, **Fetâvâ**, vr. 11b-12a.

İKİNCİ BÖLÜM
KİTÂBÜ'L-ETVÂRİ'S-SEB'ATİ'L-LEDÜNNİYYETİ'L-HALVETİYYE'NİN TAHLİLİ

Biricik insanın dünyaya gönderilişinden itibaren arayışı geçmişten günümüze devam etmiş ve edecektir. Yaratanını, kimliğini, varlığını, kâinatı sorgularken bu sorularına cevap ve doğru yolu bulabilmesi için peygamberler gönderilmiş ve son peygamber Hz. Muhammed'le (s.a.v.) birlikte Allah katında makbul olan İslâm dini vaz' edilmiştir. Hz. Peygamberin ahirete irtihâlinden sonra âlimler, insanları Kur'an ve sünnet ışığında irşâd etmişlerdir. Zâhir ve bâtın olarak ikiye ayırabileceğimiz ulemânın ilminin zâhir kısmını fıkıh, kelam ve diğer şer'i ilimler bâtınını ise tasavvuf ilmi temsil etmektedir. Bâtın ulemânın temsilcileri velilerin en önemli kaynakları ledün ilmi olmuştur.

Kalbî istidâdı olan insanların bu meyânda onlara lütfedilmiş ledün denizinden ulaştıkları hakîkatleri 'izin verildiği' kadarıyla anlatmışlar ve kâğıda geçirmişlerdir. Bu zâtlardan biri de çalışmanın konusu olan risalenin müellifi Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Bîrevî'dir. Muhammed b. Hâcı Halîfe tasavvufun mâhiyeti ve esrârı hakkında kendisine açılan hakîkatleri, manaları şeyhine sunmuş, şeyhi inceledikten sonra kendisine yazmasını emretmiş ve bu yoldaki tâliplere rehber olması duâsıyla risaleyi kaleme almıştır. Bu bölümde Muhammed b. Hâcı Halîfe'nin risalesinin kısa özeti, başvurduğu ve yararlandığı kaynaklar ve ilgili eserin tahliline yer verilecektir.

2.1. RİSALENİN ÖZETİ

Muhammed b. Halîfe'nin etvâr-ı seb'ayı konu edindiği risalesi sırasıyla mukaddime yedi tavır ve sonuçtan müteşekkildir. Müellif, mukaddimenin ilk paragrafında tavırlarda nefsin geçirdiği merhalelerin isimlerini insanın gelişim dönemine benzeterek açıklamış ve Allah'a hamd ve Resulüne salavatla söze başlamıştır. Allah'ın kudreti ve tasarrufuyla yöneldiği tarikat yolculuğunda şeyhi Şâh Veli Ayıntâbi'nin yanında hem sülûka başlamış hem de hizmet etmiştir. Bu süreçte kendisine mana âleminden vârid olan malumâtı şeyhinin emriyle kaleme almıştır.

Yazmış olduğu risaleyi de dönemin vezîr-i azâmı Kuyucu Murad Paşa'ya ithâf etmiştir.

Her bir tavrın ismi Kur'an'daki bir âyete istinâden verilen etvâr-ı seb'a geleneğini vahdet-i vücud düşüncesiyle harmanlayarak yorumlayan Muhammed b. Halîfe birinci tavırdaki nefsin, kötülüğü emrettiğini ve insanın cihâd etmesi gereken düşmanı olduğunu âyet ve hadislerle ifade etmiştir. Nefsin gâlip gelip kötü fiili işlerken de yardımcıları olan şeytan, dünya ve hevâyı vasıflandırmış ve nefsin zemmedilen sıfatlarına ve özelliklerine değinmiştir. Nefsi kısaca tanıttıktan sonra mücâhedenin ilk adımının bâtın imamı olarak konumlandırdığı bir mürşide intisâb olduğunu gerekli görmüştür. Mürşidin sâlike telkin ettiği "***Lâ İlâhe İllallah***" kılıcıyla sâlikin nefsini mağlup ederek boyun eğdirdiğini mecazî ifadelerle anlatmıştır.

Boyun eğen nefsin sadrı İslâm için açılıp kulluk bilinciyle günahını itiraf ettiğinde nefis bir sonraki merhale olan levvâmeye geçer. Bu tavır onun hayvanî âlemden insâniyet âlemine intikâl ettiği ilk basamaktır. Muhammed b. Halîfenin burada önem verdiği hususlar sâlikin mürşidine bağlılığı ve muhabbettir. Bu makâmdaki nefsin hâli olan muhabbetin üç derecesi mürebbî olan şeyhe, Hz. Peygamber'e ve Hakk'a muhabbettir.

Muhammed b. Halîfe bu tavırda Fussilet Suresi onuncu âyette geçen âfâk ve enfüs kavramlarını tefsir etmiş ve sonrasında ***Hakîkatü'l-Muhammediye'ye*** işaret etmiştir. Her müminin nefsinde gizli olan Resûlullah'ın nuru şeyhe muhabbet cihetinden tecelli eder, müridin nefsine ise Hakk'ın sûretinde inkişâf ettiğinde mürid âşık olur. Ancak bu tavırda sadece muhabbetin mertebesi hasıl olur. Hakk'a olan muhabbeti ise Muhammed b. Halîfe yeri geldiğinde açıklayacağını söyler.

Temyiz gücüne ulaşan nefis üçüncü tavırda hidâyete nâil olur ve ilim, marifet ve hâliyle ricâlin ilk mertebesine girer. Nefsini arındıranlar Müminûn Suresi birinci âyetten işaretle müminlerdir[75] ve her mertebede olması gereken iman bu makâmda şühûdî olarak gerçekleşir.

Muhabbetin son mertebesi olan Hakk'a muhabbetin ilk basamaklarına geçen nefis daha önceki makâmda da bahsedildiği gibi Hakk'ın kimliği aşikâr olduğundan

[75] Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir. Müminûn, 1/23.

aşk hâlinde hayret eder ve nihâyetinde ölür. Fenâ diyebileceğimiz bu yok olma sâlikte tasavvuf terminolojisinde ***şatahat*** denilen hâl ve sözlere sebep olur. Müellif, sâlikin yükseldiği bu makâmda dalâlete düşme tehlikesini de hatırlatır ve kemâlden mahrûm kalmamaları için mürşitlerine bağlı kalmalarını öğütler. Zikre devamlılıkla sâlik kendi ve Rabbinin sırrını bilmeye başlar.

Muhammed b. Halîfe mülheme nefsin tavrında İslâm dininin tahkiki ve Hz. Peygamber'in vahyinin tasdîki için İslâm kavramına ve dinin üç mertebesine değinmiştir. Bu üç mertebe İslâm, teslim ve tefvizdir. Resûlullâh'ın risâlet, nübüvvet ve velâyetine göre ayrılan bu mertebeler sırasıyla zâhir, bâtın ve sırda Hz. Peygamber'e itaat demektir. Resûlullah'ın bu üç yönünü üç zümre temsil eder. Risâletini kılıç ehli, nübüvvetini ilim ehli velâyetini ise kalb ehli şeyh ve mürşidler devam ettirir.

Bir sonraki makâm olan mutmainne bahsinde nefis ceberût âleminden melekût âlemine intikâl eder. Hakk'ı müşâhede eden nefis kendisine açılan ***marifetullâh*** penceresine yönelir ve Rabbinin sırlarını öğrenmeye başlar. Hakk'ın sûreti zuhûr etmeye başladığından kâinat ve mahlûkâta nazar ettiğinde de Allah'tan başkasını göremez. Makâmu'l-cem'de karar kılınca mutmainne nefis lâhut âleminde yeni bir yolculuğa çıkar ve Allah'ın ef'al ve sıfatlarında fenâya ulaşır. Allah'tan râzı olarak tekrar Rabbine döner. "Ölmeden evvel ölünüz"[76] hadis-i şerifinin sırrına ererek Allah'ın kalesinde benliğinin esareti ve şeytanın hilesinden emin olur.

Muhammed b. Halîfe râzıyye tavrında, Allah'a ulaşma yolları birbirinin tersi olan sâlik ve meczûbun farkına değinir ve kendi yaşadığı bir olayı ve İbnü'l-Arabî'nin kitabındaki tavsiye başlığı altındaki hâdiseyi bu minvâlde anlatır.

Râzıyye makâmından bir sonraki makâm marzıyye makâmıdır. Nefis Rabbinden râzı olduğunda Rabbi de ondan râzı olur. Böylelikle Allah'ın velisi ve dostu olur. Kulun bu makâmda elde ettiği yakınlık nâfilelerle yakınlıktan daha üstündür. Sâlik kurbü'l-ferâizle Allah'ın mukarreb kulları zümresine girerek hadîs-i şerifte de anlatıldığı üzere Allah'ın işittiği kulağı, gördüğü gözü, tutan eli ve yürüyen

[76] İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, **Keşfü'l-Hafâ**, Mektebetü'l- Kudsî, Cilt: 2, Kâhire, 1932, s. 291.

ayağı olur.[77] Bu makâmda Muhammed b. Halîfe ***kutb, aktâb*** ricâllerine de kısaca değinmiştir. Kutbu'l Aktâb Allah'ın yerde ve gökteki Halîfesi vasfıyla insanları bulundukları hallerine göre Ahmedî ve Muhammedî şeriatla irşat eder.

Nefsin kemâle doğru olan yolculuğundaki son makâm nefs-i kâmile merhalesidir. Muhammed b. Halîfe insanın dinde kemâlinin sadece sülûkla gerçekleşebileceğini söyleyerek tasavvuf ilmini diğer ilimlerden üstün tutar ve tasavvuf yolundaki iman ve taklid ehlini Muhammedî; âyân ve tahkik ehlini ise Ahmedî şeriatla irşâd eden ârif kâmil insan olarak tanıtır. Bu kişi şahsiyetinde şeriat, tarikat, hakîkati marifetle toplamıştır. Allah'ın ahlakıyla tahalluk edip esmâ'ül-hüsnânın tecelligâhı olmuş ve tevhidin son mertebesi olan ***Zâtî tevhide*** ulaşmıştır. Sâlik burada kendi varlığı da dahil mâsivallâhı görmez. Bu tevhitten zerre kadar nasiplenme duasıyla Muhammed b. Halîfe tavırların açıklamasını tamamlamıştır.

Sonuç bölümünde ise kendi ismini zikrederek bu risaleyi hiçbir düzeltme olmadan müsvedde hâlde yazdığını ve böyle bırakmayı tercih etttiğini söylemiş ve hakîkate tâlib insanların faydalanmasını ummuştur. Risalenin bitiş tarihi ve hamdele ve salveleyle risaleyi tamamlamıştır.

2.2. RİSALENİN KAYNAKLARI

Dînî düşünce geleneği içerisinde ortaya çıkan tasavvuf ilminin diğer ilimler gibi temel kaynaklarını Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti oluşturmaktadır. Zühd hareketi olarak başlayan tasavvuf daha sonra tarihsel gelişmelerin etkisiyle birlikte Sünnî tasavvufun teşekkül ettiği döneme girmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) "Bizim ilmimiz Kur'an ve sünnetle mukayyettir." cümlesiyle de anlaşılacağı üzere sûfîyye zümresi yolunu ehl-i sünnet dairesi çerçevesinde sürdürmüştür.

Tasavvuf risalesi olan *Kitâbü'l-Etvâri's-Sebʿati'l-Ledünniyye'*de müellif bağlamına uygun bir şekilde Kur'an âyetlerine yer vermiş ve yorumlamıştır. Risalede kullandığı hadislerin bir kısmı diğer etvâr-ı sebʿa risalelerinde de mevcut olup hadis ilminde zayıf veya mevzû olarak nitelenen rivayetlerdir. Hadislerin kaynakları,

[77] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buharî (ö. 256/870), **el- Câmiu's-Sahîh**, tah. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tevki'n-Necât, 1. Baskı, Cilt: 8, Beyrut, 2001, s. 105.

geçtiği bölümlerde dipnotta bilgisi verilmiştir. Ancak müellifin hadis olarak nitelediği bazı rivayetlerin bilgisi hadis kaynaklarında bulunamamıştır. İlgili rivayetin dipnotunda hadis kaynaklarında bulunamadığı bilgisi verilmiştir.

Risalenin üçüncü kaynağını tasavvuf eserleri oluşturmaktadır. Muhammed b. Halîfe'nin risalesinde ismini verdiği iki eser bulunmaktadır. Bunlar Abdullah Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menazilü's Sâirin*'i ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l -Hikem*'idir. Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye* isimli eserinin ismini vermese de yararlanmıştır. İbnü'l-Arabî ve ona atfedilen vahdet-i vücud düşüncesinin tesiri oldukça fazladır. Müellif ayrıca yedinci tavrın sonunda Bağdat sahv ekolü temsilcisi Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) sözüne atıfta bulunmuştur. Sözün geçtiği kaynak dipnotta verilmiştir.

Muhammed b. Halîfe'nin risalesini yazarken yararlandığı dördüncü kaynak türü ise Sultânü'l-Âşıkîn olarak bilinen İbnü'l Fârız'ın (ö. 632/1235) meşhur kasîdesi *Kasîdetü't-Tâiyye* ve Molla Câmî unvanıyla tanınan Abdurrahman Câmi'nin (ö. 898/1492) *Dîvan*'ından alıntıladığı beyitlerdir.

Muhammed b. Halîfe'nin düşünce ve eserlerine başvurduğu bu şahısların hayatlarını ve tasavvuf anlayışlarını tanımak müellifin risalesini daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı düşüncesiyle hayatları ve risalede yararlanılan eserleri kısaca tanıtılacaktır.

2.2.1. Cüneyd-i Bağdâdî

Tâvûsü'l-Ulemâ, Seyyidü't-Tâife, İmâmü'l-Eimme, Lisânü'l-Kavm, Sultânu'l-Muhakkıkîn gibi lakaplarla anılan Ebü'l-Kâsım Cüneyd, Bağdat'ta doğup orada yaşamıştır. Ailesi aslen Nihâvendli olup cam ticaretiyle uğraştıkları için Kavârîrî nisbesiyle anılmışlardır. Kendisinin ayrıca ipek ticaretiyle uğraştığı için Hazzâz unvânı bulunmaktadır. Yetişmesinde önemli rolü bulunan sûfî dayısı Serî es-Sekatî (ö. 251/865) yeğeninin önce şer'î ilimleri öğrenmesini teşvik etmiştir. Ebû Sevr el-Kelbî'den (ö. 240/854) fıkıh Ebû Ali Hasan b. Arefe el-Abdî (ö.?) başta olmak üzere bazı âlimlerden hadis öğrenmiştir. Küçüklüğünden itibaren tasavvufa ilgi duyan Cüneyd-i Bağdâdî, dayısı dahil Hâris Muhâsibî (ö. 243/857), -Muhammed b. Ali el-Kassâb (ö. 275/888), İbnü'l-Keranbî (ö.?) ve Ebu Bekir Muhammed el-

Kantarî (ö. 260/873) gibi mutasavvıflardan istifade etmiştir. Birçok ünlü sûfî de Cüneyd-i Bağdâdî'nin sohbetine katılmış, onun müridi ve halîfesi olmuştur. Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 311/924), Ebü'l-Abbâs İbnü'l-Arabî (ö. 341/952), İsmâil b. Nüceyd (ö. 366/976), Ali b. Bündâr es-Sayrafî (ö.?), Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/945), Mümşâd ed-Dîneverî (ö. 299/911), Ebû Bekir el-Vâsıtî (ö. 320/932'den sonra), Ebû Amr ez-Zeccâcî (ö. 348/959) Cüneyd'in sohbetinde bulunan tanınmış sûfîlerdir.[78]

Cüneyd-i Bağdâdî Kur'an ve sünnete bağlı oluşan tasavvuf terimlerini, usûl ve esaslarını tesbit eden ve Sünnî tasavvufun ortaya çıkışını sağlayan büyük sûfîlerden biridir. Tasavvufî görüşleri hem kendi risaleleri hem de kaynak eserler yoluyla günümüze ulaşmıştır. Onun risaleleri ve bazı dostlarına yazdığı mektuplar *Resâil*[79] adı altında toplanmıştır. Cüneyd'in sahv merkezli tasavvuf düşüncesinde tevhidin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tevhide ulaşma yolunu, usûlünü gösteren fenâ ve tevhide ulaşma hâlini veya tevhidin son basamağını temsil eden mîsak da tevhide bağlı ele aldığı önemli konulardır.[80]

Muhammed b. Halîfe altıncı tavrın sonunda Cüneyd-i Bağdâdî'nin "Nihâyet başlangıca dönüştür." sözüne başvurmuştur. Usûle göre tasavvuf yoluna giren sâlik nihâyet hâlinde hakîkî tevhidi temsil eden fenâya ulaşır. Böylece sâlikin tecerrüd etmiş ruhu Allah ile bâkî olur ve sâlik olmazdan evvel hâline rücû eder. Ancak bu süreç Muhammed b. Halîfe'ye göre tasavvufun âdâb ve erkânına göre olmalıdır. Nitekim müellif bu durumu ifade eden meşâyihin sözüne de bu bağlamda yer vermiştir: "Bidâyetimizde dostumuz olan sâdık; nihâyetimizde dostumuz olan zındık olur."[81]

2.2.2. Abdullah Herevî

Hâce Abdullah Herevî 396/1006 yılında Herat'ta dünyaya gelmiştir. Soyu sahabeden Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin oğlu Met'e kadar ulaşmaktadır. Dindar bir çevrede yetişen babası esnaflık yapmakla birlikte âlimlerin ve mutasavvıfların

[78] Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", DİA, Cilt: 8, s. 119-121; Sami Bayrakcı, **Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2021, s. 39-113.
[79] Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no: 1374.
[80] Süleyman Gökbulut, "Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî" **Bağdat İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri**, İstanbul, 2020, s. 430-431.
[81] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 34a.

sohbetine katılan zâhid bir kişidir. Herevî itikâdî konulardaki ilk bilgilerini babasından öğrenmiştir. Babasının eğitiminden sonra Mâlînî medresesinde öğrenimine devam etmiş, gençliğinde de Nîşâbur'a giderek birçok âlimle görüşüp sohbetlerine katılmıştır. 427/1026 yılında tekrar Herat'a dönmüş ve bölgenin önde gelen sûfîlerinden Şeyh Amû'nun (ö.?) tekkesine katılmış ve tasavvufun âdâb, erkânını ondan öğrenmiştir. Ayrıca tasavvuf anlayışının şekillenmesinde Ebû Saîd Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049) ve Ebü'l-Hasan el-Harakânî'nin (ö. 425/1033) önemli yeri bulunmaktadır. Herevî, Harakânî için tasavvuf yolundaki mürşidim demiştir ve onlar gibi şiir söyleyip semâ yapmıştır.

Herevî'nin mutasavvıf kimliğiyle birlikte tavizsiz bir Hanbelî olması Yahyâ b. Ammâr Sicistânî'nin (ö.?) üzerindeki etkisindendir. Bazı görüşlerinden dolayı Mûtezilî ve Eşarî âlimleri tarafından kendisine atılan Mücessimeye mensubiyet iftirasına maruz kalan Herevî, Gazneli Sultan Mesud (ö. 440/1048) döneminde himâye edilse de Selçuklu iktidarında iki kez Bûşenc'de hapsedilmiş daha sonrasında ise Belh'e sürgüne gönderilmiştir.

Hâce Abdullah, yaşlılığında görme duyusunu yitirmesine rağmen öğrencileri yardımıyla ilmî çalışmalarını devam ettirmiştir. Seksen iki yaşındayken 481/1089'da Herat'ta vefat etmiş, Herat'a yakın Gâzürgâh'a defnedilmiştir.[82]

Herevî'nin tasavvuf anlayışını Cüneyd-i Bağdâdî çizgisindeki Bağdat ekolünün özellikleri oluşturmaktır. Ayrıca Herevî, tasavvuf ilminin hâller ve makâmlar bahsine sistematik bir yaklaşım getirmiştir. Kendisinin yirmi civarında eseri bulunmaktadır. En önemli eseri de *Menâzilü's-Sâirîn*'dir. Hâce Abdullah, bu eserinde sâlikin seyr ü sülûk sürecinde katetmesi gereken mertebeleri on bölüme, her bölümü on alt mertebeye ve her mertebeyi de üç dereceye ayırarak toplamda yüz mertebenin açıklamasını yapmıştır. Muhammed b. Halîfe de Herevî'nin bu eserinden faydalanmıştır. Müellif yedinci tavırda Zât'ın tevhidini ifade ederken *Menâzilü's-Sâirîn*'in tevhid konusu altında yer alan şiirini risalesinde zikretmiştir.[83]

[82] Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Herevî Hâce Abdullah", **DİA**, Cilt: 17, s. 222-226.
[83] Yazıcı-Uludağ, "Herevî Hâce Abdullah" s. 222-226; Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 37a.

2.2.3. İbnü'l-Fârız

Sultânu'l-Âşıkîn lakaplı İbnü'l-Fârız, 577/1182 yılında Kahire'de doğmuş ve aslen Hama'lıdır. Fârız ismi babasının mahkemede kadınların eşlerinden almaları gereken miras ve nafakayı tesbit işiyle uğraşmasından kaynaklıdır. Öğrenimine ilk olarak zâhid bir kişiliği olan babası Ali b. Mürşid'in (ö.?) yanında başlamıştır. Daha sonra Ebû Muhammed İbn Asâkir'den (ö. 600/1203) hadis okuyup, Şâfî fıkhı, dil ve edebiyat dersleri almıştır. Genç yaşta tasavvufa yönelerek Müstaz'afîn vadisindeki Mukattam dağında harâb halde bulunan bir mescitte ibadet ve tefekkür ederek yaşamıştır. Ancak zâhidane yaşantısıyla tasavvufta istediği noktaya gelemediği düşüncesindeyken Şeyh İbn Bakkâl (ö. 628/1231?) isimli melâmet meşrebli zâtla tanışmış ve İbn Bakkâl kendisine manevi feyiz ve fethin Mekke'de geleceğini söylemesi üzerine oraya gitmiştir. Mekke çevresindeki dağlarda ve çöllerde çile çıkarmaya başlayan İbnü'l-Fârız on beş yıl orada kalmıştır. Daha sonra Kâhire'ye dönerek son yıllarını Mısır Ezher Camii'nde vaaz ve sohbetlerle geçirmiş ve 632/1235'te vefat etmiştir. Kabri Mukattam dağının eteğindeki Karâfe'de Ârız diye bilinen mescidin yanındadır. İbnü'l-Fârız şiirlerinde Bâyezîd-i Bistâmî'nin sözleri ve Attâr gibi ilâhî aşkı yansıtmıştır. Mutlak cemâlin etkisiyle sıkça vecde kapılır ve her şeyi Allah olarak temâşâ ettiği anlatılır. Şathiyeleri ve iddialı sözleri de bu halin yansımasıdır. Ayrıca kendisinde üstadı Şeyh Bakkâl'dan kalan melâmet neşvesi de bulunmaktadır. [84]

Muhammed b. Halîfe'nin risalesinde İbnü'l-Fârız'dan alıntıladığı beyit *Kasîde-i Tâiyye*'sinde yer almaktadır. *et-Tâiyyetü'l-kübrâ* olarak da bilinen bu kaside İbnü'l-Fârız'ın *Dîvan*'ındaki en önemli şiirdir.[85] İbnü'l-Fârız bu kasideye önce "Enfesü'l-Cenân ve Nefâisü'l-Cinân", daha sonra "Levâihu'l-Cenân ve Revâihu'l-Cinân" adını vermiş, ancak rüyada gördüğü Hz. Peygamber'in işareti üzere "*Nazmü's-sülûk*" olarak isimlendirmiştir. 750 beyitten fazla olan bu kasîdede İbnü'l-Fârız bir tür mânevî yolculuğunu ve ruhî mi'racı anlatır. Dâvûd-i Kayserî (ö.

[84] Süleyman Uludağ, "İbnü'l-Fârız", **DİA**, Cilt: 21, s. 40-43.
[85] Kaside hakkında detaylı bilgi için bkz: İsmail Rusûhî Ankarâvî, **Makâsıd-ı Aliyye Fî Şerhi't-Tâiyye Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi – İbnü'l-Fârız'ın Kasîde-i Tâiyye'si ve Şerhi-**, haz. Mehmet Demirci, Vefâ Yayınları, İstanbul, 2007.

751/1350), Saîdüddin el-Fergânî (ö. 699/1300), İsmail Rusûhî Ankarâvî (ö. 1041/1631), Abdülğânî Nablûsî (ö. 1143/1731) bu kasideye şerh yazmışlardır.[86]

Muhammed b. Halîfe altıncı tavırda fenâdan sonra muhabbetin üçüncü mertebesi olan aşkın sâlikte gerçekleşeceğini ifade etmiş ve İbnü'l-Fârız'ın beytiyle de görüşünü desteklemiştir. "Sâlikin zâtı, sıfatları, irâdesi Allah'ta fâni olmadıkça ve sûreti tecelli etmedikçe sâlik Hakk'ı tam manasıyla sevdiğini iddia edemez" cümlesi beytin ana fikrini ifade eder.[87]

2.2.4. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî

560/1165 tarihinde Endülüs'ün Mürsiye şehrinde (Murcia) doğan İbnü'l-Arabî'nin hayatı hakkındaki bilgilere onun eserlerinden ulaşmaktayız. Babası Ali b. Muhammed komutan, takvâ sahibi ve filozof İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) yakın arkadaşı, annesi Nûr ise ensâr soyundandır. Dönemin önemli sûfî ve siyâsî şahsiyetleri arasında bulunan amcası ve dayılarının da İbnü'l-Arabî'nin yetişmesinde tesirleri olmuştur. İbnü'l-Arabî zâhirî ilimlerde farklı hocalardan ders alıp yetkinleştikten sonra mânevî ilimlerde derinleşmek üzere halvet ve murâkabeye yönelmiştir. Henüz yirmi yaşındayken bazı tasavvufî makamlara ulaşmıştır. Daha sonraları İbnü'l-Arabî zâhir ve bâtın ilimlerinde birçok şahıstan istifade etmiştir. Faydalandığı üç yüzü aşkın kişinin ismini de eserlerinde zikretmiştir. Bu bağlamda ilk mürşidinin ismini Ebü'l-Abbas el-Ureybî (ö.?) olarak verir. Ayrıca kendisi Hızır ile karşılaşıp ondan da hırka giymiştir. Avrupa kıtasında farklı şehirlerde ikâmet eden İbnü'l-Arabî, 596/1200'de kendisine gelen mânevî işaretle Doğu'ya doğru yola çıkmıştır. Doğu'daki Mekke, Medine, Mısır, Kudüs, Bağdat, Musul, Urfa, Diyarbekir, Sivas, Malatya ve Konya'ya uğramıştır. Bu şehirlerde âlimlerin sohbetlerinde bulunmuş ve murâkabesine devam etmiştir. Özellikle Mekke'de *Fütûhât-ı Mekkiyye* ona ilhâm edilmeye başlamıştır. Dımaşk'ta ise Hz. Peygamber'in mübeşşirâtıyla *Fusûsu'l-Hikem*'i telif etmiştir. 638/1240 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.[88]

[86] Uludağ, "İbnü'l-Fârız", s. 40-43.
[87] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 31b.
[88] Mahmud Erol Kılıç, İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, **DİA**, Cilt: 20, s. 493-495.

Seyahatlerle aktif bir hayatı olan İbnü'l-Arabî bütün eserlerinde mârifetullahı ilimler dairesinin merkezine almıştır. Hakîkate dair ilimlerin çeşitli konularına açıklamalar getirmiştir. Tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, ilm-i havâs gibi çok geniş bir alanda yazmış olduğu yüzlerce eserinin hareket noktası ve aslı hep "mârifetullah" olmuştur. Nitekim İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimseyen ve takdir edenler onun dinî ilimlerde müceddid oluşunu "Muhyiddîn", tasavvufta otorite oluşunu kendisine "Şeyhü'l-Ekber", lakaplarını vererek ifade etmek istemişlerdir.[89]

Tasavvuf-metafizik anlayışının kurucu düşünürü olan İbnü'l-Arabî sonraki dönemlerde ismi konan "vahdet-i vücûd" düşüncesi çerçevesinde farklı nazarî disiplin ve ekolleri eleştirmiş ve onları ibtidâî düşünceler olarak yorumlamıştır. Varlığın bir maksada doğru yükseldiğini belirterek her konuyu Hz. Peygamber'e doğru giden bir işaret olarak yorumlamıştır.[90]

İbnü'l-Arabî'nin oluşturduğu sistem ve düşüncesi günümüze ulaşan eserleri ve takipçileri vâsıtasıyla gelmiştir. Çalışmamızın müellifi Muhammed b. Halîfe'nin risalesinin temel zemininde de İbnü'l-Arabî'nin düşüncesi yer almaktadır. Risalesinde İbnü'l-Arabî'nin en önemli iki kitabı *Fusûsu'l-Hikem* ve *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinden yararlanmış ve onu Şeyhü'l-Ekber, Kırmızı Yakut ve Muhammedî velayetin hatmi sıfatlarıyla nitelemiştir. İbnü'l-Arabî'nin metafiziğinin merkezinde olan Hakîkatü'l-Muhammediyye ve insanın kevn-i câmîliği meseleleri detaylı yer verdiği hususlardır. Bu konular risalenin tahlilinde ele alınmıştır.[91]

2.2.5. Abdurrahman Câmî

Mâverâünnehir ve Horasan'a, Hindistan'dan Balkanlar'a kadar uzanan geniş bir alanda sultanların, âlimlerin ve şairlerin saygısını kazanan Molla Câmî, Horasan'ın Câm şehrinin Harcird kasabasında 817/1414 yılında doğmuştur. İlim tahsiline babasının yanında başlayıp sonrasında Nizâmiye Medresesi'nde devam etmiştir. Ünlü âlimlerin yanında ders alan Molla Câmî daha sonra Semerkant'a gitmiş ve burada dokuz yıl kalmıştır. Semerkant dönüşünde Nakşibendî şeyhlerinden

[89] Kılıç, s. 496.
[90] Ekrem Demirli, **İbnü'l-Arabî Metafiziği**, 4. Baskı, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul, 2023, s. 7-9.
[91] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 10b, 21a, 28b, 29a.

Sa‘deddîn-i Kâşgarî’ye (ö. 860/1456) intisâb etmiş, onun vefatından sonra (860/1456) halefi Hâce Ubeydullah Ahrâr’a (ö. 895/1490) bağlanmıştır.

Gençlik yıllarından vefatına kadar öğrenme ve öğretmeyi benimseyen Molla Câmî, Muhyiddin İbnü’l-Arabî ile İbnü’l-Fârız tarafından işlenen ve vahdet-i vücûdu esas alan tasavvuf anlayışını, XV. yüzyılda Doğu İslâm dünyasında bir hayli yayılmış olan Nakşibendiyye tarikatının tasavvuf anlayışı ile kaynaştırmıştır. Molla Câmî tasavvuf ve irfanın zor meselelerini sade bir anlatımla açıklamış, âlimliği yüksek seviyede temsil etmiştir. Kaynaklarda Farsça ve Arapça kırk beşin üzerinde eseri bulunduğu zikredilmektedir. Sultan Hüseyin Baykara’nın kendisi için yaptırdığı medresede Arap dili ve edebiyatı, hadis ve tefsir dersleri okuttuğu yıllardan 898/1492’de Herat’ta vefat etmiş ve şeyhi Sa‘deddîn-i Kâşgarî’nin kabrinin yanına defnedilmiştir. [92]

Muhammed b. Halîfe aşk ehli Molla Câmî’nin *Dîvan*’ından bir şiirini insan ve âlemin ilşkisini anlattığı bölümde alıntılamıştır. Şiirdeki tema, âlemdeki her şeyin ve insanın Hak Teâlâ’nın nurunun yansıması olduğudur. Muhammed b. Halîfe ayna örneğinden sonra zikrettiği şiirle kâinatta Allah’tan başka hiçbir şeyin olmadığını anlatmak istemiştir.[93]

2.3. YAZMA NÜSHALARININ TANITIMI

Yapılan araştırmalar neticesinde *Kitâbü’l-Etvâri’s-Seb‘a* adlı eserin iki nüshasının olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri müellife aittir. Diğeri müellif nüshasından bir yıl sonraya tarihlendirilmiş müstensih nüshasıdır. Nüshaların dili Arapça olup metinlerin konu ve başlıkları aynıdır. Ancak içerik kısmında müstensih ekleme ve çıkarma tasarrufunda bulunmuştur. Bu farklılık fazla olduğundan dolayı tahkikte nüsha karşılaştırması yapılmamış, müstensih nüshasını tanıtırken farklılıklara değinilmiştir.

1019/1610 yılında telif edilmiş müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa, 438/1 numarada yer almaktadır. Sülüs hattıyla telif edilmiştir.

[92] Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman”, **DİA**, Cilt: 7, s. 94-99.
[93] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb‘a**, vr. 22b-23a.

Nüshanın müellife aitliği risalenin sonuç kısmında açık bir şekilde ifade edilmiştir.[94]. Her bir sayfası on üç satırdan oluşan risale toplamda kırk varaktır. Risalenin ismi *Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye* (1a-40b)'dir. Mukaddime, sırasıyla yedi tavır ve hâtimeden müteşekkildir. Müellif risaleyi 1019/1610 yılının Zilhicce ayının 22'si olan Pazartesi gününde tamamlamıştır.

İbn Cerrâh ismiyle meşhûr Mustafa b Abdulğânî tarafından istinsâh edilen ikinci nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi'nin Uşşâki Tekkesi, 258/1 numarada yer almaktadır. Risalenin ismi *Kitâbü'l-Etvâri'l-Enfâsi's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye*'dir. Her sayfada dokuz satır bulunan nüsha toplamda kırk dört varaktır ve nesih hattıyla yazılmıştır. Konu başlıkları müellif nüshasıyla aynı olmakla birlikte içerik kısmında birçok farklılık bulunmaktadır. Ayrıca nüshada anlam bütünlüğünü bozan küçük hatalar ve yazım yanlışları mevcuttur. Müstensih tavırlara olan girizgâhı müellif nüshasındaki gibi yapmış ancak sonrasında farklı konulara yer vermiştir. 1019/1610 tarihli risalede var olan konuları farklı bölümlerde açıklamış ayrıca müellifin uzunca anlattığı meselelerinden bazılarını özet bir şekilde yazmış veya nüshada yer vermemiştir. Örneklerle daha net ifade edecek olursak öncelikle müellifin risalesinde mevcut olmayıp müstensihin risalesinde yer alan konuların bir kısmı şu şekildedir:

Müstensih ikinci tavrın hâli olan muhabbeti müelliften farklı bir yol izleyerek açıklamış ve devamında ekleme yapmıştır. Müstensihin ilaveten bildirdiğine göre ahvâlden kaynaklanan muhabbetin başı meyil sonu fenâdır. Levvâme nefsin âlemi olan berzahın tanımı bedenden ayrıldıktan sonra nefiste oluşan munfasıl hayaldir ve şekilsel (sûrî) ve manevi olarak ikiye ayrılır. Müstensih sûri berzah yerine manevi olan ihtiyâr ve iradeyle gerçekleşen "Ölmeden önce ölünüz." hadisinde[95] bahsedilen mevt halini anlatır. İradesiyle ölen sâlik şehâdet âleminden berzah âlemine geçer. İradeyle hâsıl olan mevt sarı, kırmızı, beyaz ve siyah olmak üzere dörde ayrılır.

Levvâme nefsin nurunun da rengi olan sarı mevti şeyh büyükleri cefâya tahammül etmek olarak açıklamışlardır. Çünkü seven sevdiği için iftiracıların

[94] "Rabbinin affına ve mağfiretine muhtâç olan bu kitabın müellifi ve gönlünden ve dilinden geçenlerin muharriri Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Birevî el-Marûf bi Şeyhu'l-Kurrâ el Halveti dedi ki…" Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 38b.
[95] Aclûnî, Cilt: 2, s. 291.

karalamalarının azabıyla yüzleşir. Mahbub olan sâlikin sevdiği Hak; iftiracısı halktır. Siyah renkli ölüm emmâre nefiste sâlikin yerilmiş sıfatlardan olan alışkanlıklarını terk etmesidir. Kırmızı renkteki ölüm ise nefs-i mülhemede ruh makâmı ve melekût âlemine geçmesiyle gerçekleşir. Bu ölümde muhabbetin ifrat hali olan aşk meydana gelir. Sâlik her şeyde Hakk'ın yansımasını görür. Mutmainne mertebesine ulaştığında nefis beyaz olarak tasvir edilen ölüme de ulaşır. Burada sâlik Hakk'ın rüyetine hakiki açlık duyar. Bir diğer ölüm çeşidi beşinci tavrın başında seyr fillâh hâldeyken yeşil renkli mevt gerçekleşir. Sâlik makâmu'l-cem'e ulaşır. Sıfatların şühûdu ve ef'âlin tecellilerini öğrenir.[96]

Bu ölümlere Bakara 28[97] ve Enam 2[98] âyetlerinde işaret edildiğini söylemiştir. İnsan dünyadan ayrıldığında sırasıyla cennet ve berzah, melekût, ceberût ve lâhut âlemlerine geçer. Sonrasında dünyada iradesini öldürerek ebedî hayat elde etmiş kâmil nefse varır. Burada müstensihin anlatmak istediği husus tasavvufun tezkiye ve terbiyesiyle "Ölmeden önce ölünüz." hadisini yaşamaktır. Müstensih kısa kesitlerle tavırlarda yaşanan hallere değinmiş ve mevzunun ayrıntılarını tavırların kendi bahislerinde yer vereceğini açıklamıştır. Ayrıca Muhammed b. Halîfe'nin de risalesinin ilgili yerinde verdiği şiir ve *Fusûsu'l-Hikem* iktibâslarına burada yer vermiştir.[99]

Üçüncü tavrın başlangıcında ise Abdulğani tavra konu olan âyeti zikrettikten sonra "Allah kim için hayır dilerse onu dinde anlayış sahibi kılar."[100] hadisine ve açıklamasına yer vermiştir.[101] Örneğin nefsin mülheme mertebesine geçişini müellife göre daha basit anlattıktan sonra takvâyı ikiye ayırarak avâm insanların takvâ ve fücuru, şeriatın belirlediği helal ve haram dairesi içindedir. Ancak mülheme nefsin takvâsı, muhabbetin yanlış fiillerinden neşet eden fücûrun içinde gizli olduğu nûrâni

[96] Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Birevî, **Kitâbü'l-Etvari'l-Enfâsi's-Sebʿati'l-Ledünniyyeti'l Halvetiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Uşşâki Tekkesi, nr. 258/1, vr. 12a-16a.
[97] "Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz." Bakara 2/28.
[98] "Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır." Enam 6/2.
[99] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Sebʿa**, Uşşâki Tekkesi, vr. 16b-17a.
[100] İmam Buhârî, Cilt: 1, s. 25.
[101] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Sebʿa**, Uşşâki Tekkesi, vr. 18a.

hasenattır. Müstensih bunu Yakub peygamberin hüznüne benzetmiş ve okuyucuya sembolleri anlayıp asıl hazineye ulaşmasını öğütlemiştir.[102]

Müstensih bazı ayet, hadis ve kavramlara müellifin risalesinde yer almayan yorumlar eklemiştir. Mesela zikirle Allah'ın aşkına nâil olunan hadisini her nefis ve makâmın kendisine mahsus özel bir zikri olduğunu ve bu zikirlerin kişinin kendini tanıyarak Rabbini tanımasına vesile olduğunu ifade etmiştir.[103]

Muhammed b. Halîfe'nin üçüncü tavırda İslâm, teslim ve tefviz olarak ayırdığı dinin üç mertebesi ve ilgili zümrelerin uzun izahına özet şeklinde ve farklı anlatım üslûbuyla yer vermiştir.[104]

Müstensihin müelliften farklılaştığı başka bir yer dördüncü mertebedir. Müstensihe göre bu makâma kâl yerine hâl ile ulaşan sâlik Hakikatü'l-Muhammediyye lisanıyla Ene'l-Hak demeye başlar. Hallac-ı Mansur'un (ö. 309/922) "Ene'l-Hak" sözüne değinen müstensih, bu hâle sahip olmayanların kendi nefislerini kıyas yaparak bu sözü anlayamayıp tekfir ettiklerini söyler. Halbuki burada konuşan huzura ermiş nefsin sahibidir. Muhammedî sûretle Hakk'a ulaşan nefse marifet tarafından bir pencere açılır. Ve kalbindeki hikmet pınarının taşmasıyla dili uzun olur.[105]

Müellif sâlik ve meczûbun Allah'a ulaşma yolunun farklılığını ifade ettikten sonra Halep'te gerçek bir meczûbla yaşadığı olayı detaylı bir şekilde anlatmıştı. Müstensih ise Kudüs'te iki gruptan da mevcut iki arkadaşla karşılaştığını birinin yüksekten başlayıp alt mertebelere indiğini diğerinin ise alt mertebeden üst mertebelere doğru yükselerek sülûkunu tamamladığını söylemeleri üzerine meseleyi onlar için açıklığa kavuşturduğunu ve hangi mertebede olduklarını keşfettiğini söylemiştir. Bu konu hakkında daha fazla açıklamada bulunmak istediğinde Mâni' tarafından engellendiğini ve perdelendiğini söylemiştir. Bu yüzden konuyu daha fazla açıklaması için izni verilmediğini ve bu meseleyi bırakıp nefis mertebelerindeki sülûku açıklamaya devam ettiğini söyleyerek beşinci tavrı sonlandırmıştır.[106] Bu

[102] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, Uşşâki Tekkesi, vr. 18b-19b.
[103] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, Uşşâki Tekkesi, vr. 20a.
[104] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, Uşşâki Tekkesi, vr. 21a-23a.
[105] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, Uşşâki Tekkesi, vr. 24a-25a.
[106] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, Uşşâki Tekkesi, vr. 32a-32b.

örnekte müstensihin tamamen farklı bir olaya değindiğini müşâhede etmekteyiz. Müellif kendi anısını yazdıktan sonra İbnü'l-Arabî'nin de kendi kitabında bahsettiği tavsiyeyi alıntılamıştı. Ancak müstensih bu konuda Muhammed b. Halîfe'nin yalnızca konuyu ifade ettiği yeri risalesinde yazmıştır.

Altıncı tavırda müstensih, Muhammed b. Halîfe'nin yazdıklarından farklı olarak muhabbetin üç mertebesinin olduğu gibi marifetin de üç mertebesi olduğunu söylemiştir. Bu mertebeler fiillerde, sıfatlarda ve Zâtta marifettir. Marifetin üç mertebesinin fenânın dereceleri de olduğunu görmekteyiz. Bunun ayrıntısını vermeyerek bunların kurbü'l-ferâiz ehline göre gizli şirk olduğunu eklemiştir.[107]

Son tavır olan kamile nefiste insan esmâü'l-hüsnânın mazharı olur. Esmânın her birinin Allah lafzıyla taalluku bulunmaktadır. Bu taallukun nuru siyah, bâtını Samed- musmıd isim ve mef'uludur. Her şeyi kuşatan Rahmân'ın sıfatlarıyla ahlaklandığında Allah'ın ilmi, rahmeti ve kudretiyle her şeyi kuşatan Vâsi' ismi tecelli eder.

Bu tavrın sonunda müstensih müellifte yer almayan yeni bir izaha değinmiştir. Cüneyd-i Bağdâdi'ye arif kimdir diye sorulduğunda "Suyun rengi kabının rengidir." cümlesiyle kamile nefsin bir renkle vasıflandırılamayacağını anlatmak istemiştir. Hiçbir renkle vasıflanmaması aynı zamanda bütün renklerin de ortaya çıktığının göstergesidir. Çünkü bu aynı zamanda bütün renklerin vasıflarıyla mertebelerde bulunduğu anlamına gelir. Enʿam Suresi 122. ayetle[108] müstensih bunun işaretini bildirmiştir. Bu kimse halkın arasında hak ve adaletle muamele eder. Cem' ve fark kendisinde bir arada bulunarak gerçek tevhid halini yaşar. Kâmile nefis sahibi kişinin özelliklerini anlatan müstensih Nur Suresi 35. ayetteki [109] kudsî- nebevi ruh[110]

[107] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Sebʿa**, Uşşâki Tekkesi, vr. 39b.
[108] "Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu?" Enʿam, 122/6.
[109] "Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu,) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir." Nur, 35/24.
[110] Bu konuda İmam Gazâlî (ö. 505/1111) Mişkâtü'l-Envâr isimli kitabında bu ayetin ve ayette bulunan mişkât, zücâce, misbâh, zeytinyağı ve ağaçla temsil edilişinin manasını ele almıştır. Beşerî ve nurânî ruhları hayâli, aklî, fikrî ve kudsî- nebevî ruh olmak üzere beş mertebeye ayırmış ve bu ruhların ayetteki temsillere olan tekâbülünü açıklamıştır. Peygamberlerle bazı velilere mahsus olan beşinci ruh

olan zeytin ağacının yağı olarak nur üstüne nurla bereketlenmeyi ve o ruha ulaşmayı Allah'tan dilemiştir.[111]

Yukarıdaki iki nüsha arasındaki farklılıklar, müellif nüshasının tam, okunaklı olması müstensih nüshasında ise ekleme ve çıkarmalarının fazla tespit edilmesi sebebiyle nüsha karşılaştırması yapılmamış ve metnin analiz ve tahkiki kısmında müellif nüshasına bağlı kalınmıştır. Ayrıca müellifin hâtimedeki ifadesi de dikkate alınmıştır ki risaleyi müsvedde hal üzere bırakmayı özellikle tercih etmiştir.[112]

2.4. RİSALENİN TAHLİLİ

Bir sûfînin yaşantısı diyebileceğimiz tasavvuf ilminin en bâriz özelliklerinden birisi bilginin amelle değerli olmasıdır. Amelle değerlenen bilgi marifete dönüşür ve marifetullaha ulaştırır. Ulaşılan yer tek olmakla birlikte yolların sayısı çoktur. Bu yollardan nefisle mücâhede ve mücadele yöntemini benimseyen nefsânî usûl tarikatı Halvetiyye'de nefsin mücâhede ve riyâzetle terbiye edilmesi esastır. Bunun için etkili, mücmel olan "etvâr-ı seb'a" metodu benimsenmiştir.

Etvâr-ı seb'a metodu nefsin sıfatlarına dayanan Allah'a ulaşma yolunun safhalarını belirleyen ana basamakları ifade eder. "O, sizi evrelerden geçirerek yaratmıştır." [113] âyeti de bu metoda dayanaktır. Âyette bulunan etvâr kelimesi tavır kelimesinin çoğulu olup hal, evre, aşama, merhale, mertebe gibi anlamlara gelmektedir. Yedi sayısı Kur'an'daki ayetlerden istinbatla icmâlen belirlenmiştir. Nitekim Sofyalı Bâli Efendi (ö. 960/1553) *Etvâr-ı Seb'a* adlı risalesinin girişinde insanoğlunun cüz'iyyât itibariyle sınırsız hallerden (etvâr) mürekkep, külliyât itibariyle yedi hâl üzere olduğunu belirtmiştir.[114]

Nefsin yedi sıfatı ve tavırlar emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile olarak isimlendirilmiştir. Her tavrın kendine has makâmı, sıfatı, seyri, âlemi, hâli, mahalli, vâridi, şühûdü, ismi, rengi ve nuru bulunmaktadır. Bu

---

diğer ruhların aciz kaldığı Rabbâni marifetlere ulaşır. İmam Gazâlî, **Nur Metafiziği Mişkâtü'l Envâr**, çev. Asım Cüneyd Köksal, Büyüyen Ay Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Ocak 2017, s. 70-78.

[111] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, Uşşâki Tekkesi, vr. 41b-42b.

[112] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 39a.

[113] Nuh, 14/71.

[114] Sofyalı Bâli Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, İBB Kütüphaneleri, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 1213, vr. 1b.

özellikler etvâr-ı seb'a risalelerinin müelliflerinde aynı olmasa da benzerdir. Özelliklerin çeşitliliği konusunda en geniş bilgiyi Sofyalı Bâli Efendi'nin risalesinde bulmaktayız. Sofyalı Bâli her tavra ait sıfatları, nefsi, seyri, günü, taalluk ettiği peygamberi, yıldızı ve makâmın rüyasını anlatır.

Bir gelenek haline gelen 'etvâr-ı seb'a' eserlerinin yazımı asırlarca devam etmiştir. Seyyid Yahyâ Şirvânî'den itibaren, Mevlânâ Pîr Muhammed el-Erzincânî, Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî (ö. 910/1504), Cemâleddin İshâk Karamânî (ö. 923/1517), Seyyid İbrahim Efendi (ö. 935/1528), Yûsuf b. Ya'kûb (Sünbül Sinan) (ö. 936/1529), Sofyalı Bâlî Efendi, Şâh Velî Ayıntâbî, Seyfullâh Kâsım b. Nizâmeddin (ö. 1010/1601), Lâ Mekânî Hüseyin Efendi (ö. 1034/1624), Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas (ö. 1067-1068/1657-1658),[115] Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1693), La'lî Muhammed Fenâyî-i Gülşenî (ö. 1112/1700), Ahmed Müsellim Efendi (ö. 1166/1752), Abdullah Salâhî-i Uşşâkî (ö. 1196/1781) ve Mehmed Şâkir el-Halvetî (ö. 1269/1852) bu meyanda müstakil eser veya risale ortaya koymuş mutasavvıflardan bilinenleridir. Ayrıca İlyas b. İsa Saruhânî (ö. 967/1559) ve İbrahim Hakkı Erzurûmî (ö. 1186/1772) gibi farklı tarikatlara mensup mutasavvıfların da bu konuda eserleri mevcut olup kütüphanelerde müellifi bilinmeyen etvâr-ı seb'a örnekleri de bulunmaktadır.[116]

Bu eserlerin çoğu mensur olmakla birlikte Pîr Muhammed Erzincânî, Aksaraylı Hasan Rızâyî, Halil-î Maraşî, Habîb-i Karamânî, Seyfullâh Kasım, Kuloğlu Şeyh İlyas isimli müelliflerinin eserleri manzumdur. Benzer özelliklerle beraber her bir müellifin kendisine has bir üslûbu, dikkat ettiği husus, anlatım tarzı, özlüğü, etvâr dışında yer verdiği konular farklılaşmaktadır. Muhammed b. Halîfe de kendisine has üslûbla telif ettiği *Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'ati'l-Ledünniye* isimli risalesiyle mensur etvâr-ı seb'a risaleleri yazım geleneğini devam ettirmiştir.

Risalenin mukaddimesindeki ilk söz tek bir nefisten yaratılan insanın mertebeleri olduğudur. Bu mertebeleri de bir insanın gelişim basamaklarına göre sınıflandırmış, bebeklikten yaşlılığa doğru insanın büyümesini kemâle doğru bir serüven olarak da görmüştür. Bu serüvenin sonunda ulaşılan makâm insan-ı kâmil

[115] Bkz: Necdet Şengün, **Kuloğlu Şeyh İlyâs Etvâr-ı Seb'a Nefsin Yedi Mertebesi**, İlâhiyât Yayınları, Ankara, Ekim 2013.
[116] Muslu, s. 45.

olmaktır.[117] İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) sonrası velâyet teorilerinde en önemli konumda bulunan insan-ı kâmil fikrini içinde barındıran "Nefsini bilen Rabbini bilir."[118] sözü de bu serüvene işaret eden önemli bir hakîkattir. Bütün varlığa mukâbil olan insanın, nefsinin ve nefsin tavırlarının mahiyetini ve sırlarını bilmesi hem Rabbine hem de kemâlâta doğru bir seyirdir. Nitekim Mevlâna Celâleddîn Rûmî'de bu hakikati dört mısrayla ifade etmiştir:

"*İlâhi kitabın nüshası sensin*
Hakk'ın cemâline ayna olan sensin
Âlemde ne varsa sende saklı
Her neyi arıyorsan onu kendinde ara."[119]

Ancak Muhammed b. Halîfe insanın kendini ve dahi Rabbini bilmesinin akıl veya fikirle değil keşifle inkişâf edilebileceğini söyler. Hatta keşfî zevk ifadesini kullanır.[120] Buradaki zevk kavramı keşf neticelerinden ve vâridâtın etkisiyle aniden gelen hallerden sufinin içine doğan hususları tatma anlamındadır.[121] Müşâhede halindeyken kalpte inkişâf eden bilgi bazı mutasavvıflara göre akıl ve duyu organlarıyla elde edilen bilgilerden daha üstündür. Bu mutasavvıflardan biri olan İbnü'l-Arabî de keşfin kendisi için üzerinde yürüdüğü yol ve bütün bilgilerinde dayandığı esas olduğunu belirtmiştir.[122]

Mukaddimenin genel özelliklerine baktığımızda müellifin hamdele, salvele bölümlerinden sonra kendisi ve risalesini yazmaya karar verme süreci hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca eserini ithâf ettiği Murad Paşa'dan özür dilemiştir. Bu özrün sebebini müellif hakkında da sınırlı bilgiye ulaşmamızdan dolayı öğrenemedik.

[117] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 1a-1b.
[118] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 2a.
[119] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, **Rubâîler**, haz. Halil İbrahim Sarıoğlu, 2. baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 247.
[120] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 2a.
[121] Kuşeyrî, s. 166.
[122] Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007, Cilt:1 s.161.

2.4.1. Birinci Tavır

İnsanın en büyük cihâdı[123] 'emmâre' olarak isimlendirilen nefis iledir. Muhammed b. Halîfe bu tavrı Yusuf suresinde geçtiği şekliyle isimlendirmiştir ve girizgâhı ayet ve hadisle yaptıktan sonra tasavvuf yoluna girmiş talibe seslenerek hevâsının isteğini emreden emmâre nefisle mücâhede etmenin farz derecesinde olduğunu belirtmiştir.[124] Ayet ve hadislerdeki ana fikir ise nefsin kötülüğü emreden yanına işaret ve onunla savaşın cephedeki düşmanla savaşa göre büyük cihâd olarak sayılmasıdır.

Birinci tavırdaki nefsin emmâre olarak isimlendirilmesinin sebebi hayrı hiçbir zaman emretmemesidir. Onun telkîn ettiği yalnızca Allah'ın yasakladığı şeylerdir.[125] Sofyalı Bâli Efendi nefs-i emmârenin iki hali olduğunu söylemiştir. İlki bilfiil kötülüğü emretmesi, ikincisi ise kötülüğü çok emredici sıfatının varlığıdır. Bu sıfat insanın varlığından yok olmaz çünkü yok olursa nefsin varlığı da yok olur. Bu ise hikmetin gereğine muhaliftir.[126]

Kötü fiilleri işlerken nefsin yardımcıları vardır. Bunlar veziri şeytan, yandaşı dünya ve komutanı hevâdır. Kibir, ucb, hırs, tamâh, cimrilik, hased, mal ve baş olma sevgisi onun yerilmiş sekiz sıfatıdır. Yerilmiş bütün kötü sıfatları kendinde bulunduran bu nefis köpeklerin ahlakına, kurtların sıfatına, hınzırın necâsetine, eşeğin şehvetine sahiptir.[127] Müellif emsâlini verdiği yerilmiş sıfatların ayrıntısını yazmaya kâğıt kalemin yetmeyeceğini bunun yerine bu makâmdaki nefisle mücâhedenin keyfiyetini açıklar. Atılması gereken ilk adım bâtın imama biat etmektir. Küçük cihâd için zâhir imama biat etmenin gerekli olduğunu ayetlerle delillendirdiği gibi bâtın imamına biat da şarttır. Burada Muhammed b. Halîfe maddî ve mânevî âlemlerin sultanlarını zâhir ve bâtın olarak ikiye ayırmıştır. Sâlike farz olan zamanının mürşidini bulmaktır. "Kendi yaşadığı dönemin imamını bulamadan

[123] Aclûnî, Cilt: 1, s. 424.
[124] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 4a.
[125] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 4b.
[126] Sofyalı Bâlî Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 5b.
[127] Muhammed b. Halîfe burada nefsin bazı sıfatlarını zikrettiğini söylemiştir. Bu gelenek içerisinde yazılmış bazı risalelerde bu özellikler daha da ayrıntılı açıklanmıştır. Sofyalı Bâli Efendi kötü sıfatların usulü ve anasının on tane; ayrıntısının ise on bin olduğunu söylemiştir. Burada "Şüphesiz ki Allah ve kul arasında nurdan ve zulmetten yetmiş bin perde vardır." hadisine atıf vardır. Her bir tavırda on bin perdenin aşılması gerektiği söylenir. Sofyalı Bâlî Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 2b.

ölen kimse cahiliye mevti üzerine ölmüş olur." "Kavminin mürîdleri arasında olan şeyh ümmetinin arasında olan Peygamber gibidir." cümleleri bu iddiayı destekler mahiyettedir.[128]

Mürşidin gerekliliği hususunda Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmarâvî ise nefsi yedi budağı olan bir hevâ ağacına benzetmiştir. Kur'an ve sünnetin mürşitliği yeter diyenlerin hevâ ağaçlarının budağını birkaç gün kırabileceklerini ancak kökünün kalpte sürekli taze filizler vereceğini söyler. Bir mürşid-i kâmile ulaşan kimse ise Kur'an ve sünnetin ameliyle birlikte hevâ ağacını kökü ve ayrıntılarıyla kökünden çekip koparır ve kötü ahlakı izâle edip güzel ahlakla vasıflanır.[129]

Zamanının mürşidini bilmek kişinin önce kendini sonra Rabbini tanımasını sağlar. Mürşidiyle karşılaşan ve ona biat eden kişi hakîkî olarak emmâre nefsini tanımaya başlar. Mürşidin müridine verdiği ilk şey himmetin ferâseti ve tevhidin kılıcıdır. Bu tavrın makâmı olan sadır meydanında ***'Lâ İlâhe İllallâh'*** sözünü dili ve kalbiyle söyleyen ve devam eden sâlikin nefsi yardımcısız lanetlenmiş olur ve boyun eğmeye başlar. Boyun eğdiğinde İslâm'ı kabul eder.[130] Kalbin cildi olan sadır ise, şeytanın vesveselerinin mahallidir.[131] İslâm ve küfrün madenidir.[132]

Bu makâmda sadrın Allah'tan gelen nurla açılmasının alameti şer ve gururdan uzaklaşıp beka ve sürura yönelmesidir. Bu makâmın vâridi şeriat, seyri ilallâh, zikri kelime-i tevhid, nuru ise mavidir. Mavi olmasının sebebini Muhammed b. Halîfe şöyle açıklamıştır:

Mavi, siyah ve beyazdan oluşur. Siyahlığını isyanın izinden beyazlığını İslâm'ın nurundan alır.[133] Bir başka etvâr-ı seb'a risalesinde beyazlığın tevhidin nurundan kaynaklandığı ancak kalbin nefsâni özelliklerinden dolayı kalpte doğan nurun mavi olarak göründüğü ifade edilmiştir.[134]

---

[128] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 4b-5b.
[129] Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî, **Etvâr-ı Seb'a**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2688, vr. 61a-61b.
[130] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 6a-6b.
[131] Cemâleddin İshak Karamânî, **Etvâr-ı Seb'a**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Ali Paşa, nr. 1194/2. vr. 21b.
[132] Sofyalı Bâlî Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 1b.
[133] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 6b-7a.
[134] Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi, **Sülûk-ı Etvâr-ı Seb'a**, Ankara Millî Kütüphane, 06 Hk 4529/9, vr. 107b.

Nefis teslim olduğunda yayılan İslâm'ın nuruyla ziyadeleşir ve ubûdiyet makâmına dahil olduktan sonra kötülüğü emreden emmâreden boyun eğen levvâmeye doğru yol alır. Birinci tavır faslını Muhammed b. Halîfe bu yola girmiş nefis mücahitlerine ölmeden ve ebedi cehennem azabı tatmadan önce helâke sebebiyet verecek şeylerden kurtulmalarını tavsiye etmiş ve dua ederek bitirmiştir. [135]

Müellif Âdemiyye tavrı olarak da bilinen birinci tavırda nefsi ve onun özelliklerini tanıtmış, nefisle cihatta rehber olan mana sultanı mürşide biat etmenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Bu tavrın zikri olan kelime-i tevhid zikrine devam eden sâlikin nefsinin İslâm'a açıldığını ve artık ikinci tavra geçmeye hazır olduğunu söylemiştir.

2.4.2. İkinci Tavır

Hayvânî âlemden sıyrılıp beşeriyet âleminde çocuk sûretiyle istikâmete doğru ilerleyen nefis Allah'a ubûdiyette boyun eğer. Ve Rabbinin kendini kınayan nefis yeminine muhâtab olur. Muhammed b. Halîfe levvâme nefse yeminin Kıyâmet Suresinde "Kendini kınayan nefse yemin ederim" geçmesini işâri yorumla açıklamıştır. Müellife göre kendini kınayan nefsin başında kıyâmet kopup nefis felaketle çevrelendiğinde hayvâniyetten beşeriyete geçer ve hâli muhabbet ve istikametle değişir. Ayrıca Kıyâmet suresindeki iki ve üçüncü ayetlerde nefis ve insanın birbiri ardına zikredilmesinden yola çıkarak müellif, nefsin insan; insanın da nefis olduğu söyler. Emmârenin ve levvâmenin de aynı olduğunu ekler.[136]

Aslında burada Muhammed b. Halîfe bu iki âyeti birlikte tefekkür etmemizi istemektedir. Kâdir-i mutlak olan Allah'ın her şeye gücü yettiğini âyet ile iktibâsla bizlere hatırlatır. Ene'likten sıyrılıp Rabbini tanıma seyrinde nefis, Yaratanını ve onu tekrar diriltecek olanın Rabbi olduğunu acziyetiyle kabul etmelidir. Ayette bunun soru kalıbıyla ifade edilmesi de bu hususu destekleyici mahiyettedir.[137]

Muhammed b. Halîfe bu fasılda mürşidinin rehberliğiyle birlikte mücâhede edip Allah sevgisine ulaşan sâlikin sıddîk olup kalb kapısının anahtarına erişeceğini

[135] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 7a-8a.
[136] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 8a.
[137] Kendini kınayan nefse yemin ederim. İnsan, kemiklerini toplayıp birleştiremeyeceğimizi mi sanıyor?" Kıyâmet, 2-3/75.

söyler. Bu anahtarla sâlik Rabbin huzûruna girer. Daha sonra müellif Peygamber Efendimizin isrâ ve mirâcına benzettiği mürîdin yaşayacağı hâli anlatır. Mürîd muhabbet burakıyla önce Mescid-i Aksâ'ya sonra da gayb ufkundadır. Mescid-i Aksâ'da acâyip şeyler; gayb ufkunda da gizli olan sevgilinin nurunu müşâhede eder.[138] Yahya Şirvânî'nin halîfelerinden Pîr Muhammed Erzincânî lirik bir dille yazdığı etvâr risalesinin ikinci tavrında bu noktaya değinir:

Ziyâde oldu dâim iştiyâkı
Sanır kim bindi mirâca Burak'ı
Bu envârât cümle hâsıl olur
Sanasın maşûkuna vâsıl olur

Bu hâl ruhun ilme'l-yakîn nuru ile doyması neticesinde gerçekleşir. Eserlerin şühûdu da denilen bu hâl bazılarına nur bazılarına da sırlar şeklinde gelir. Ayrıca bu sâlikler evliyânın avâmıdır diye de belirtilmiştir.[139]

Bu makâmda oluşan nurun rengi beyaz ve kırmızıdan oluşan sarıdır. Beyazlığı kalbin nurundan kırmızılığı ise geçmiş olan ruh güneşinin kızıllığından alır. Kızıllıktan önce güneşin doğduğu ufukta emmârenin nuru olan maviye çalmış beyaz vardır. Bu makâmda maviden sonra gelen kızıla yakın sarı renk doğar. Bu sarılığı müellif, Bakara Sûresi'nde İsrâiloğulları'nın kesmesi gereken ineğin göz alıcı sarı rengine benzetme yapar. Yedi nefis mertebesinin her birinin hâli, makâmı, seyri, âlemi, vâridi ve nuru olduğunu söyleyen Muhammed b. Halîfe sadece levvâme nefsin özelliklerini ard arda net bir şekilde açıklamıştır: Levvâme nefsin hâli muhabbet, makâmı kalb, seyri lillâh, âlemi berzah, vâridi tarîkatu'l-Muhammediyye'dir.[140]

Bu mertebenin en önemli kavramı muhabbet, Muhammed b. Halîfe'ye göre üç mertebedir. Mürşide muhabbet, Hakîkatu'r-Rasul ve Hakk'a muhabbettir. Bu sıralama hiyerarşiktir. Mürşide muhabbet mecâzidir. Şeyh, mürebbî sıfatıyla Rabbi bilmeye yönlendirir ve hakîkate köprüdür. "Mürebbî olmasaydı Rabbimi tanıyamazdım." cümlesi de bunu vecîz bir şekilde ifade etmektedir. Müellifin şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî de bu cümleye aynı bağlamda etvâr risalesinde yer vermiştir. Önce

[138] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 8b.
[139] Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, **Makâmâtü'l- Arifîn ve Ma'ârifü's-Sâlikîn**, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7268/4, vr. 110a.
[140] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 9a- 9b.

refik sonra yol kâidesiyle 956/1549 senesinde bu arayış içerisinde olduğunu bildirmiş ve Peygamber Efendimizin (s.a.v.) nuruna bir vesîle gerektiği inancı ve "Allah meliktir, ehlini ehline sevk eder." yönlendirmesiyle Antep'te oturan Yakûp Efendi'ye mürid olma nasibine eriştiğini söylemiştir.[141]

Muhabbetin ikinci mertebesi olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hakîkati ise Rabbin muhabbetine ve mazharına en büyük vesîledir. Hakk'ın muhabbeti âfâk ve enfüste üç muhabbet mertebesine şâmildir. Bu mertebelerde Hak Zâhirdir. Muhammed b. Halîfe bu minvâlde "Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara âfâkta ve enfüste bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz."[142] âyetine yer vermiştir.

Âfâk insandan çıkan şey, enfüs ise sâlikin nefsinde Hakk'ın sûretini görmektir. Hakk'ın sûreti de Hz. Peygamber'in sûretidir. Nitekim "Kim beni görmüşse Hakk'ı görmüştür." buyurmuştur. Diğer bir hadis ise "Allah Âdemi kendi sûretinde yaratmıştır." Aslında burada Muhammed b. Halîfe Hakîkatü'l-Muhammediyye kavramını izah etmektedir. Muhabbetin ikinci mertebesi ve üçüncü mertebe olan Hakk'a muhabbete ulaştıran hazret en büyük Âdem ve her müminin nefsinde mevcut ve gizli olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nurudur. Bu nur, vesile olan mürşidin muhabbet penceresinden sâlike inkişâf eder.[143] Hakîkatü'l-Muhammediyye düşüncesi birçok etvâr risalesinde yer almıştır. Hz. Peygamber'in âlemlerin yaratılmasının sebebi olması ve şeyhin onun nurunu sâlike ulaştırmada vesîle olması genellikle yazılmıştır.

Seyyid Nizamoğlu da altı tavırda ele aldığı etvâr risalesinde bu noktayı Hz. Peygamber'i ve onun nuruna mazhar olan şeyhe ittibâyı yansıtmıştır:

Ki ol rûh-ı Muhammed'dir muhabbet
Cenâb-ı Hazret-i Mevlâ'ya hâşâ
Ki anın âb-ı rûyi hürmetine
Vücûda geldi bu dünya ve uhrâ
Bu ruh-ı Mustafa'ya mazhar olmuş

[141] Şâh Velî Ayıntâbî, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 57a.
[142] Fussilet, 53/41.
[143] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 10b.

Azîze iktidâ et, yürü, durma[144]

Hz. Peygamber'in zât-ı mânevîsini ifade etmek için kullanılan Hakîkatü'l-Muhammediyye fikir olarak ilk Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî (ö.283/896) tarafından Hz. Muhammed'in Allah'ın nurundan yaratıldığı şeklinde ifade edilmiştir. Levlâke hadîs-i kudsîsinden[145] hareketle mutasavvıflar tarafından Hakîkatü'l-Muhammediyye âlemin var olma sebebi, maddesi ve gâyesi olarak kabul edilmiştir. "Vücûd-ı mutlak"ın taayyün ettiği ilk mertebe (taayyün-i evvel) olarak tanımlanan bu terim İbnü'l-Arabî'nin varlık felsefesinde önemli yere sahiptir. [146]

Hakîkatü'l-Muhammediyye yaratılışın nasıl ve niçin olduğuna yönelik bir izâh niteliğindedir. Allah'ın bilinme isteği[147] Hz. Peygamber'in varlığının manasıyla gerçekleşmiştir. Tasavvuf ilminin ilk döneminde ahlakın ideal örneği olarak kabul edilen Hz. Peygamber (s.a.v.), İbnü'l-Arabî ve takipçilerinde ontolojik bir ilke ve hakîkat olarak ele alınmıştır. "Bir Bir'i bildi." cümlesiyle ifade edebileceğimiz bu ilke Mutlak Varlık'ın bilinme iradesinin ancak kendisini bilebilecek başka bir Bir'in varlığıyla gerçekleşebileceğini anlatır. Bu Bir de Mutlak Varlık'ın bütün kemallerinin yansıdığı bir ayna olan Hakîkat-i Muhammediyye'dir. Bütün insanlığı temsil eden bu tümel hakîkat her şeyden önce birlik demektir. Bu birlik İbnü'l-Arabî ve takipçilerinde ferdiyet kavramıyla açıklanır.[148] *Fusûsu'l Hikem'*de Hz. Peygamber'in hakikatindeki hikmet, ferdiyetle açıklanmıştır.[149]

İkinci tavırda anlatılanlara tekrar dönecek olursak müellife göre mürşit sâlikin ikliminin ufku ve muhabbetin ilk mertebesiydi. İkinci mertebedeki Resûlün hazretine muhabbet bu makâmdaki sâlikin vasıflandığı haldir ve Rabbin sûreti sâlikin nefsinde inkişâf ederse sâlik aşıklardan olur:

"Bende fâni olmadıkça bana âşık olamazsın.

---

[144] Seyyid Nizamoğlu Seyfullâh, **Külliyât**. Ankara Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 1173/2, vr. 77b.
[145] "Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım."Aclûnî, Cilt: 2, s. 164.
[146] Mehmet Demirci, "Hakîkat-i Muhammediyye", **DİA**, İstanbul, 1997, Cilt: 15, s.179-180.
[147] Kenz-i mahfî "Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, âlemi yarattım." Aclûnî, Cilt: 2, s. 132.
[148] Ekrem Demirli, "İbnü'l-Arabî'nin Düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hakîkat-i Muhammediye", **Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed, Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar) 7-8 Mart 2009) Adapazarı-Sakarya**, 2011, Cilt:2, s. 159-163.
[149] Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, Tercüme ve Şerh Ahmed Avni Konuk (ö. 1357/1938)**, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Nedim Tan, Ercan Alkan, 1. Baskı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, Cilt:1 s. 197.

Sûretim sende tecelli etmedikçe de fâni olamazsın."[150]

Bu hâl aynı zamanda hakkî ayetlerin yaratılmış âfâk ve enfüs âleminde gösterilmesidir. Şâh Velî Ayıntâbî de enfüs ve âfâkı yol olarak ayırıp enfüs yolunun sadr, kalb, ruh, sır, sırru's-sır, sırru'l-hafî ve sırru'l-ahfâ olduğunu açıklamıştır. Bu mertebelerin yarısı ubûdiyet, yarısı rubûbiyetle alakalıdır. [151] Enfüs yolunda bütün varlığın özü ve çekirdeği olan insanın nefsine doğru yolculuk ve bu yolculukta nefsini terbiye ve tasfiye etmesine işaret edilmektedir.

Muhammed b. Halîfe ibret mahalli olan levvâme tavrında muhabbetin iki mertebesini açıklamış ve Hakîkatü'l-Muhammediyye teorisine yer vermiştir. Muhabbetin üçüncü mertebesini ise aşk halinde anlatacağını söylemiştir. Levvâme nefsin hali olan muhabbet aynı zamanda aşk makâmına hazırlıktır ve aşkın nurunun yansımasıdır. Muhabbetin mertebeleri olan şeyhe ve Resûlullah'ın (s.a.v.) hazretine muhabbet Hakk'a muhabbet ve aşka ulaştırır.[152] Nitekim Pîr Muhammed Erzincânî ikinci makâmın aşka yürünen ilk adımlar olduğunu beyitte ifade etmiştir:

Bura ki can makâmına yakındır
Bu yer evvel kudüm-ı âşıkîndir[153]

2.4.3. Üçüncü Tavır

Mülheme nefse yemin eden Allah Teâlâ ona iyiliği ve kötülüğü ilhâm etmiştir. Şems Suresi'nde nâzil olan âyeti[154] Muhammed b. Halîfe levvâme nefisle kıyaslamış ve levvâme yerine mülheme nefsin üzerine yemin edildiğini anlatmıştır. Çünkü levvâme nefsin henüz çocukluk makâmında olmasından kaynaklı semâvî ve arzî tabiatına meyyâl olduğunu ve temyiz sıfatının bulunmadığını söylemiştir. Hz. Musa'nın altını bırakıp kömürü yemesi gibi bu makâmdaki nefse göre elmas ve kömür; azîz ve zelîl eşittir. Ancak mülheme nefse iyilik ve kötülüğün ilhâm edilmesiyle birlikte kötülüğü bırakıp takvâyı seçmesi için nefsin temyiz sıfatı

[150] İsmail Rusûhî Ankarâvî, s. 121.
[151] Şâh Velî Ayıntâbî. **Etvâr-ı Seb'a,** vr. 56b.
[152] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 11a.
[153] Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, vr. 110b.
[154] "Nefse ve ona düzen verene, Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene yemin olsun." Şems, 7-8/91.

olgunlaşır. Çünkü sâlik ilim, marifet ve hâlle hidâyete eren ricâl merâtibinin ilklerindendir.[155]:Pîr Muhammed Erzincânî'nin de ifadesiyle;

Marifet ehlidürür ilme'l-yakîn
Ehl-i hikmet bunlara derler yakîn[156]

Müellifin Kıyâmet Suresi'nde nâzil olan ayetteki nefy harfi olan Lâ'yı olumsuz manada yorumlamış ve Allah'ın kendini kınayan nefis üzerine yemin etmediğini söylemiştir. Arap dili ve edebiyatındaki yetkinliğiyle bilinen Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ında kasem fiilinin başına cinsini nefyeden Lâ'nın Arap söz ve şiirlerinde çokça rastlanan bir durum olduğunu ve Lâ'nın görevinin nefy olduğunu söylemiştir.[157]

Eserinde farklı görüşleri bir araya getirip tercih yapan Fahreddin Razî (ö. 606/1210) ise ilk üç ayeti beraber tefsir ederek ayetlerin anlaşılmasında üç vecih olduğunu söylemiş ve bu vecihlere yer vermiştir. Sıla ve ibtidâ anlamı verilen ilk iki görüşün caiz olamayacağını en doğru anlamın ise nefy olduğu belirtmiştir. Allah kıyâmet ve nefse yemin etmeksizin kemiklerinizi bir araya getiremeyeceğimizi mi sanıyorsunuz diye sormakta ve yapmaya kâdiriz demektedir. Yani böyle bir neticeyi ispat için bu iki şeye yemin etmez. Çünkü bu sonuç bu ikisine yemin etmekten daha üstündür.[158] Muhammed b. Halîfe de bu üç ayeti beraber zikretmiş ve levvâme nefis ile mülheme nefsi kıyaslamıştır. Levvâmeye yemin edilmez iken ilhâm alan nefse yemin edildiğini bunun sebebinin ise mülhemenin iyiyi ve kötüyü ayıracak temyiz gücüne ulaşmasındandır.[159]

Muhammed b. Halîfe'nin değindiği ricâlü'l-meratib ricâlullahın alt sınıfıdır. Diğer sınıf ise ricâlü'l-adeddir. Ricalü'l-gayb da denilen bu sınıf, varlık hiyerarşisinde kendilerine tahsis edilen müstakil görevleri yerine getirirler. Bu sebeple sayıları sabittir. Bu adamlar, bir kutb veya gavs, iki imam, dört evtâd, yedi abdal, on iki nükebâ, sekiz nücebâ, bir havâri, kırk recebiyyûn, bir hatm, üç yüz

[155] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 11b.
[156] Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, vr. 111b.
[157] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), **el- Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl**, 3. Baskı, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Cilt: 4, Beyrut, 1986, s. 658-659.
[158] Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî, **Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)**, 3. Baskı, Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, Cilt:30, Beyrut, 1999, s. 719-720.
[159] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 11b.

mustafâ ya da müctebâ, kırk gayret-i ilâhiyye ricâli, kırk selâmet makâmı ricâli, beş tarikat melikleri ricâli, üç saf hayır ricâlinden müteşekkildir.[160]

Ricalü'l-meratib ise zâhir, bâtın, had ve matla' olmak üzere dört sınıfa ayrılır ve bu sınıfların her birinin de bir kutbu vardır. Zâhir adamları mülk ve şehâdet âleminde, bâtın adamları gayb ve melekût âleminde, had adamları ateş kaynaklı ruhlar âleminde, matla' adamları ise ilahi isimlerde tasarruf sahibi olan kimselerdir.[161]

Üçüncü tavrın geneline baktığımızda âyet tevilleriyle açıklandığını görmekteyiz. Mülheme sıfatının kaynağı olan "Nefse fücûr ve takvâyı ilham edene yemin olsun."[162] âyetindeki yemine cevap "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir."[163] âyetidir. Muhammed b. Halîfe kurtuluşa erenlerin kimler olduğunu da Kur'an'daki başka bir âyetle açıklamaktadır: "Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir."[164] Müminler kimdir sorusuna cevap da "Allah'a ve peygamberine itaat edenlerdir."[165] âyetidir. Muhammed b. Halîfe bu âyetlerle aslında bu tavırda mertebelere ayırdığı iman konusuna girizgâhı yapmıştır.[166]

Tavırlara göre incelediği iman her bir mertebede matlûb ve varlığı gerekli olandır. İmanın tanımı ise insana perdeli olan gayb gerçeklerini tasdîk etmektir. Müellif tavırlara göre imanı "Kur'an'ın dıştan ve içten yedi, diğer rivayete göre yetmiş batnı vardır." rivayetine göre ayırmıştır. Emmâre nefse Kur'an'ın zahrından ilk açılan şey şeriatın zâhiridir. Bu yüzden bu nefsin vâridi şeriat imanı ise İslâm'ı kabul ettikten sonra âfâkta Rabbinin ayetlerini görmesidir. Levvâme nefsin imanı, aynı zamanda Kur'an'ın ilk batnı olan berzah âleminin ahvalini keşf ve şühuddur. Berzah âleminde enfüste Allah'ın ayetlerini müşâhede eder. Böylece şeriatın bâtını olan tarikat, vâridi olur. Üçüncü mertebe olan mülheme nefsin imanı üçüncü batna geçmesiyle aşk hâliyle melekût âlemde seyir olur. Diğer bir deyişle seyr alallâh olur.

[160] Süleyman Uludağ, "Ricâlullah", **DİA**, Cilt: 35, s. 80-81.
[161] İbnü'l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Cilt:2, s. 86-88.
[162] Şems, 7-8/91.
[163] Şems, 9/91.
[164] Müminûn, 1/23.
[165] Nisâ, 136/4.
[166] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 12a.

Bu seyir Hakk'ı ayırt edinceye kadar devam eder. Hakkın kimliği açıklığa kavuştuğunda da sâlik âşıklardan olur.[167]

Üçüncü tavır Rabbî muhabbetin son mertebesi ve Hakkî muhabbetin ilk mertebesidir. Bu noktadan sonra müellif iman bahsinden sâlikte gerçekleşen fenâ haline geçiş yapar. Rabbe olan aşkından sonra can verip O'na kavuşan sâlike Hakk'ın sûretinin bâtını tecelli eder. O vakit Allah'ın varlığında başka kimse kalmaz. Mürşidinin telkin ettiği "***Hû***" zikrine devam eden mürîd yolda Rabbin cemâlinin nurunun aşkında kaybolmuş bir halde farklı haller yaşar. Burada sûfîlerin terminolojisinde ***şatahat*** olarak adlandırılan bazı sözler söyler ve haller sergiler.[168] Sofyalı Bâli Efendi sâlike esmâ ve sıfat ilmi zuhûr ettiği için bu hallerin hepsinin esmânın sonuçları olduğunu söylemiştir.[169]

Şatahat kelimesi Arap dilinde şathiyye kelimesinin çoğulu olup hareket manasına gelen şath'tan türemiştir. Tasavvufta bu kelime vecd ehli mürîdlerin hakîkat nurlarının etkisiyle sarfettikleri alışılmamış ifade ve sözlerdir. Mürîd kalbine vârid olan şeyleri taşıyamayınca nehirden sel sularının taşması gibi duyguları anlaması zor elfâzla diline düşer.[170] Bidâyet ehlinin bir hâli olan şatahat nihâyet ehlinde çok az bulunmaktadır. Çünkü kemâl ehli sahip oldukları manalarda temkîn sahibidirler.[171]

Muhammed b. Halîfe feyz, galeyânın içinde bulunduğu bu hâli mecâzî ifadelerle tasvir etmiş. Hatta mürşidin mürîdini bu halden uzaklaştırıp zapt etmede zorlandığını söylemiştir. Ayrıca bu makâmın tehlikesini de bildirmiştir. Bu tehlike birçok sâlikin yaşadığı bir durum olup onların bu mertebeye ulaştıklarında mürşidin bir tasarrufunun olmadığı düşüncesiyle tarikat elbiselerini çıkartıp mürşidlerinden ve yoldan ayrılmalarıdır. Bu sebeple kemâletten mahrum bırakılıp dalâlete düşerler. Bu yüzden sâlik mürşidine bağlılığına devam etmeli[172] ve Pîr Muhammed'in ifadesiyle benlik kuyusuna batmadan bir sonraki tavra geçebilmelidir:

---

[167] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 12b- 13a.
[168] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 13b- 14a.
[169] Sofyalı Bâlî Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 14b.
[170] Ebû Nasr Serrâc Tûsî, **el- Lüma' İslâm Tasavvufu**, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul, 2019, s.443.
[171] Serrâc, s.448.
[172] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 13b- 14a.

"Menem diye niceler bunda kaldı
Bu benlik bahrına gark olup daldı"[173]

Ruhun miracı olan zikre devam etmenin önemine değinen Muhammed b. Halîfe isim, mezkûr, müsemmâ kavramlarını açıklamıştır. Bu kavramların açıklamasına dikkat edildiğinde "Nefsini bilen Rabbini bilir." cümlesine işaret ettiğini söyleyebiliriz. Müellife göre isim, zikir; mezkûr, müsemmâ; müsemmâ ise insanın kendisidir. İsmi zikreden aynı, zâtı, sırrı ve Rabbi olan müsemmayı bilir. "İnsan benim sırrım ben de onun sırrıyım." cümlesi bu hakîkati anlatmaktadır.

Hattat, âlim ve Halvetî şeyhi olan Cemaleddin İshak Karamânî (ö. 933/1527) etvâr-ı seb'ayı konu edindiği risalesinde bu cümleyi son nefis mertebesinde ele almıştır. Ruhu tavırlara göre sırasıyla nebâtî, hayvânî, cismânî, cismânî, insanî, revânî, sultânî, kudsî olarak yediye ayıran Karamânî, sultânî ve kudsî ruhun sırda yer aldığını ve zikrin Allah'ın esmâsının tecelligâhı olma noktasında anahtar işlevi olduğunu farklı hadis ve âyetle anlatmıştır. Muhammed b. Halîfe'nin de yer verdiği bu cümlenin altına okuyanı düşündüren bir soru sormuştur. Bu soru herkesin kendi sırrının Hakk'a yakın veya uzak olduğunu bilmesi gerektiği hakkındadır. Çünkü kendi sırrına yaklaşan Rabbini tanımaya da -marifetullâh- yaklaşır.[174]

Muhammed b. Halîfe okuyucunun anlattıklarını anlayarak bilmesini, insanın bilmediğine teslim olmadığını ifade etmiştir. Burada teslimden maksad İslâm'dır. İslâm dini ise Allah katındaki makbûl olan dindir.[175] Başlangıcı, ortası ve ikmâli olan İslâm'ın tanımı ise inkıyâddır.[176] İnkıyâdın kelime manası boyun eğme ve itaattir. İslâm'ın bu şekilde tanımlanması bu kelimenin ilk etimolojisini yapan Kuteybe (ö. 276/889) ve İbn Manzûr'dan (ö. 711/1311) itibaren bu şekilde devam etmiştir.[177]

İrşâd ehline göre İslâm, teslim ve tefviz olmak üzere üç mertebeden olan İslâm dini üç mertebeye ayrılır. Bir sonrakinin öncekinden üstün olduğu bu üç mertebe Hz. Peygamber'in üç yönüne işaret eder. İlki İslâm, risâleti yönünden ona söz ile zâhiren boyun eğmektir. İkincisi teslim, melekiyyeti yönünden fiille bâtında

[173] Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, vr. 111b.
[174] Cemâleddin İshak Karamânî, vr. 24a- 25b.
[175] Âl-i İmrân, 19/3.
[176] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 15a; İbn Arabî de dinin, kişinin inkıyâdından ibaret olduğunu söylemiştir: İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, Cilt:1, s. 526- 527.
[177] Mustafa Sinanoğlu, **İslâm, DİA**, İstanbul, 2001, Cilt: 23, s.1.

itaattir. Fiille itaat aynı zamanda tarikat anlamındadır. Üçüncü yönü tefviz ise velâyeti yönünden sırda -bâtınu'l-bâtın- itaattir. Her bir mertebeyi Hz. Peygamber'den sonra bir grup üstlenmiştir. İlki adil sultanların, ikincisi müçtehid âlimlerin, üçüncüsü ise kalb ehli şeyh ve mürşidlerin vazifesine bırakılmıştır. Her bir grubun kendisine has görevleri ve irşâdı vardır.[178] Muhammed b. Halîfe bu mertebelerle İslâm dininin dünya- ahiret bütünlüğü içerisinde yaşanması ve yaşatılmasına işaret etmiştir. Bu makâmların hepsi birbiriyle ilintili ve bir bütün halinde olduğu yerler İslâm beldelerinin adı olan "Dâru's-selâm" hüviyetini kazanır. Böylelikle müellifin ifadesiyle İslâm dini tahakkuk eder.

Muhammed b. Halîfe bu makâmda birkaç kez ana konudan uzaklaşmış ancak bunun sebebini İslâm'ın tahkiki ve tasdiki için sözü uzattığını açıklamıştır. Bu tavırda yazdıklarına nazar-ı dikkat ettiğimizde keşfle hakikat perdelerinin açılmaya başladığı bu mertebede doğru yoldan ayrılmamayı sâliklere hatırlatmakta ve Hz. Peygamberin halîfeleri gönül ehli mürşid ve meşâyihin özelliklerini zikrederek[179] onların rehberliğinde hakîkat yolunda ilerlemeyi tavsiye etmektedir.

2.4.4. Dördüncü Tavır

Aşk mertebelerini aşıp melekût âleminin son mertebesine kadar şevkle yükselen mülheme nefsin vardığı durak en yüce ruh olan Hakîkatü'l-Muhammediyye'dir. Beyaz nurun tecelli etmesinden sonra melekût âleminden ceberut âlemine yönelen nefis melekût bedeninden soyunur ve ona ceberût ipek elbisesi giydirilir. Hakkî sûret kendisinde parlayıp zuhûr ettiğinde ise Rabbiyle beraber olduğunu görür. (seyr-i maallâh) Böylece itminâna ulaştığında ***mutmainne nefis*** olarak adlandırılır ve "Rabbine dön" nidasına muhatap olur.[180]

Muhammed b. Halîfe bu makâmda ruh makâmından Hakk'ın şühuduyla sır makâmına geçen nefsin durumunu anlatır. Hakk'ın cömertliğiyle zuhûruna şâhid

[178] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 15a- 18a.
[179] "Onlar Allah ile insanları Allah'a davet ederler, marifetullâha teşvik ederler. Esrârullahı keşfederler." Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 18a.
[180] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 18b-19a.

olan mutmainne nefis ebrâr zümresine dahil olur ve kâfûr şarabından içer.[181] Bu sarhoşlukla Hak'tan başkasını görmez ve ***Ene'l-Hak*** demeye başlar. Ancak onda konuşan Rabbidir.[182] Hallac-ı Mansûr'un meşhûr şathiyesine yer veren müellifin burada anlatmak istediği husus sâlikin birliği müşâhedesidir. Bu söz esmâ ve sıfatların tevhidine ulaşarak Kur'an'ın ve sâir eşyânın hakîkatine geçen her şeyi emrinde müşâhede eden sâlikin hakîkî tecellisidir.[183] Hakk'a ermeyi amaçlayan sâlikteki müşâhede hâlini Seyyid Nizamoğlu da mutmainne tavrında yazmıştır:

Nice âlemleri ettim temâşa
Hidâyet oldu seyrân oldu Hakk'a[184]

Bu müşâhedeyle ilk yolculuğunu -halktan Hakk'a- tamamlayan sâlike marifetullâh tarafından bir pencere açılır. "Kim Allah'ı tanırsa dili uzun olur" sözü sâlikte gâlip olur. Hikmet pınarının kalbinde feyezânı sonucu sadece Hakk'ı konuşur. Muhammed b. Halîfe müşâhede hâlini anlattıktan sonra keşf ve ayânla Hakk'ın sırlarına ulaşan kişilerin râsih alimler- ilimde derinleşmiş- olduğunu, onların bildiği gizli ilimden Hak taliplerinin istifadesi için insanın Allah ve âlemle olan ilişkisini açıklamaya gayret etmiştir.[185] Anlattığı konu insanın kevn-i câmîliği meselesidir. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud düşüncesinde önemli bir kavram olan kevn-i câmî, varlığın tüm niteliklerini ve mertebelerini toplamakla "bir olan" insan demektir.[186] Âlemin varlığını gerektiren Allah'ın bilinme murâdı aynı zamanda bütün hakîkat ve esmanın şâhsında toplandığı varlığı yaratmayı gerektirmiştir. Muhammed b. Halîfe burada "İnsan benim sırrım ben de onun sırrıyım" rivayetine yer vermiştir. Yaratılan her şeyin sırrı olan Allah yaratılmış hâdis varlık olan insanın da sırrıdır. Varlıktan biri olan ve idrakiyle varlıktan farkı ve fazlası olan insanın kendini ve âlemi idrâki Hakk'ı ve sırrını da bilmesini sağlar.[187]

---

[181] Ebrâr ehli cennet ehlindendir. Allahu Teâlâ Kur'an'da onlara verdiği nimetleri ve illiyyûndaki derecelerini anlatır. Kâfûr içkisi ise onlara verilecek olan cennet içkisidir. Bkz: Serrâc, **Lüma'**, s. 87-88.
[182] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 19a-19b.
[183] Sofyalı Bâlî Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 18a.
[184] Seyyid Nizamoğlu Seyfullah, vr. 79a.
[185] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 19b-21a.
[186] Demirli, **İbnü'l-Arabî Metafiziği**, s. 93.
[187] "Ey Hakk'ın varlığını idrâk etmek isteyen, kendi zâtına dön, sendedir Hak, ona sarıl." Buradaki iki beyitte mikro kozmos olan insana işaret etmiştir. Bkz: İbnü'l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Cilt: 1, s. 169.

Muhammed b. Halîfe'nin burada söylediği hakîkatler şunlardır: Allah'ın sırrı zuhûr ettiğinde insan zâhir Hak onun gizli sırrı, insanın sırrı zuhûr ettiğinde ise Hak zâhir insan onun gizli sırrı olur. Ayrıca Hakk'ın sırrı yaratılan her şeyin aynı; yaratılan her şeyin sırrı da Hakk'ın aynıdır.[188] Yukarıdaki zâhir ve bâtın kavramlarını görünen ve örtülü olan şeklinde anlamak daha doğrudur. Nitekim müellifin İbnü'l-Arabî'nin kitabından yer verdiği pasaj bu manayı kuvvetlendirmektedir:

"Sen Hakk'ı yaratılandan ârî kılar olduğun halde, Hak cânibine nazar etme! Ve sen halka Hakk'ın gayrını ilbâs eder olduğun halde, halk cânibine nazar etme! Ve Hakk'ı tenzih ve teşbih et; ve mak'ad-ı sıdk makâmında kâim ol!"

Muhammed b. Halîfe Hak ve halk sözcüklerinin yerini yanlış yazmış olsa da *Fusûsu'l-Hikem* İsmailiyye bahsinde yer alan bu cümleler Zâtıyla her şeyi kuşatan Hakk'ı kesret-i âlemde; O'nun birliğinde de âlemdeki çokluğu görebilmeyi ifade etmektedir. Hakk'ı tenzih ve teşbihin birliği ise cem makâmına işaret eder ki İbnü'l-Arabî devamında "İstersen makâm-ı cem'de veya makâm-ı farkta ol." demiştir.[189]

Müellifin kırmızı yâkut ve Muhammedî velayetin sonu olarak gördüğü İbnü'l-Arabî'den naklettiği sözlerden sonra Allah'ın sırrı olan insan meselesini açıklamaya devam eder. İnsanı, insan-ı kebîr ve insan-ı sağîr olarak ikiye ayırır ve büyük insanın Hakk'a perdeli olanlar (mahcûb) ve âriflerin dilinde kevn; küçük insanın ise kâinatın (kevn) gözbebeği olan Âdem ve çocuklarının olduğunu açıklar. Böylelikle Âdemoğlu Allah'ın ve birliğinin sırrının sırrıdır.[190] Burada müellif ve kavramın asıl sahibi İbnü'l-Arabî büyük insan, küçük insan kavramlarıyla makro kozmos ve mikro kozmos kavramlarını ifade etmektedir. Allah bilinme muradıyla yarattığı makro kozmostaki hakikatleri mikro kozmosta görmeyi istedi ve insanı yarattı. Çünkü dağınık ve kesreti temsil eden âlem Allah'ı bilmeye muktedîr değildi ve bu hakîkatleri kendinde toplayan -kevn-i cami- insanı yaratarak bilinmesi gerçekleşmiştir. İbnü'l-Arabî *Fusûsu'l-Hikem*'in Âdem fassında anlattığı bu meseleler âlemin ve insanın yaratılışı ve sebepleri ve ortaya koyduğu vahdet-i vücud metafiziği hakkındadır.[191] Muhammed b. Halîfe bu konuları tarikat ehlinden

[188] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 21a.
[189] İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, Cilt:1, s. 514-515.
[190] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 21a-21b.
[191] İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, Cilt:1, s. 120-121.

olmayanın anlayamayacağını iman edip doğrulamanın gerektiğini söylemiştir. Böylece tasdik eden kişi râsih alimlerin sıdk makâmının divanında yer alabilir. Ancak konunun daha iyi anlaşılması için meşhur âyine örneğine yer vermiştir:

Bir eve yuvarlak bir ayna asıp bütün renk ve şekilleri o evde topladığında hepsi eksiksiz bir şekilde aynaya yansır. Böyle olduğu gibi ayna evin sırrı, bâtını; ev aynanın sırrı içindeki her şey hem aynanın içinde hem de aynada zuhûr eder. Örnekteki ev varlık, ayna ise varlığın aynı ve yansıması olan insandır.[192] İnsan kemâle erdikçe mükemmel bir ayna haline gelir ve âlemdeki her şey o aynaya yansır. Böylece insan bir ayna olarak âlemdeki her şeyin bilinme ilkesi ve aracı haline gelir. Bunun en ileri mertebesi ise insan Hakk'ın bilinmesini sağlayan bir araç haline gelmesidir.[193]

Muhammed b. Halîfe "Mümin, müminin aynasıdır." rivayetinde de mikro kozmos olan insanın Allah'ın isimlerinin mazharı makro kozmos âlemin aynası olduğunu İranlı şair ve alim Abdurrahman Câmi'nin gazeliyle de ifade etmek istemiştir:

Kâinatta ne varsa hepsi vehim ve hayaldir.
Ya aynalardaki akislerdir ya da gölgeler gibidir.
Sivânın yüzünde parlayan Hak Teâlâ'dır (Şemsü'l-Hüdâ).
Sakın şaşkınlık çölünde hayran olma!
Âdem zeval bulmayanın (Hak Teâlâ'nın) nurunun yansımasıdır.
Âlem ise sonsuzluk denizinin dalgalarıdır.[194]

Bir başka beyitte:

Deniz kıdem üzere var olan denizdir.
Sonradan meydana gelenler ise dalgalar ve nehirlerdir.

Burada deniz ve dalga farazî isim olup onların sudan başka bir şey olmadığını söyler. Kâinatta da Allah'tan başka hiçbir şeyin olmaması asıl mevzudur. Müellif okurun bu tavırda anlattıklarını anlamasını ve teslim olmasını ister. Çünkü bu

[192] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 22a-22b.
[193] Ekrem Demirli, "Niyâzî-i Mısrî", **DİA**, Cilt: 33, s. 169.
[194] Nûruddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö. 898/1492), **Dîvân-ı Câmî**, haz. Âlâ Hân Efsahzâd, Merkez Mutâlât İrânî, 1958, Cilt:1, s. 550-551.

makâmda sâlikte Hak zâhir olur ve o halktan uzaklaşmaya başlar. Hakk'ın mevcut ve meşhûd olduğu sâlikte halk mevhûm ve madûmdur. Avâm insanlarda ise bunun zıddıdır. Avâm Hakk'ı görmez ama varlığına inanır. Muhammed b. Halîfe iman nuruyla Hakk'ın vâsıl olmayı dileyerek konuyu daha fazla uzatmayarak beşinci tavra geçmiştir.[195]

2.4.5. Beşinci Tavır

Hakîkat yolcusu sâlikin nefsi mutmainne mertebesine ulaşıp makâmu'l-cem'e yerleştiğinde Rabbinden gelen nidâyı işitir ve rızâ haliyle 'dön emrini' yerine getirir.[196] Kuşeyrî *er-Risale*'sinde sûfîlerin sıkça kullandığı söz olan cem hâlini Allah'tan kula gelen hitâpların kul tarafından ruh kulağıyla işitilmesi olarak tanımlamıştır. Ayrıca Allah'ın kula lütûf ve ihsânda bulunması ve kalbinde marifet oluşturması da cem hâlinin özelliğidir.[197] Muhammed b. Halîfe de hiçbir hareket ve dönüşün olmadığı cem vasfını bu minvâlde tasvir etmiştir.[198] İlâhi güzelliğin seyrine dalan ruh, Allah'ın nurunun karşısında akıl nuru söner. Böylece kadîm olan Allah ile hâdis olan mahlûku arasındaki farkın ortadan kalkması sonucunda cem hâli vukû bulur.[199]

Bu makâmın seyri, ***seyr fillâhtır***. Müellif bu seyrin Allah'tan başkasının olmadığı lâhut âleminde olduğunu söylemiştir. Allah'ın kalesine giren sâlik denize ulaştığında yok olan damla misali Allah'ın huzurunda fenâ halini yaşarlar. Ancak bu tam fenâ hâli değildir. Bu makâmda gerçekleşen sıfat ve fiillerin fenâsıdır. Fenâyu'z-Zât bir sonraki makâma ulaşınca gerçekleşecektir. Muhammed b. Halîfe'nin Zât'taki fenâ deyişinden kasıt fenâü'l-fenâdır. Çünkü bu makâmda betimlediği fenâ Zat'ın fenâsıdır. Üçüncü makâmdan itibaren sâlikte gerçekleşen hâl olarak anlattığı fenâ bu makâmda da devam etmektedir ve bir sonraki makâmda da sâlikte vuku bulacaktır. Diğer etvâr-ı seb'a risalelerinde de fenâ hali üç aşamada anlatılmıştır. Mülheme basamağında fiillerde fenâ, ikincisi mutmainnede sıfatların fenâsı, râzıyyede ise Zât'ın fenâsı tahakkuk eder. Nitekim sâlik cem makâmında ve insâniyet parçasının

[195] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 22b-24a.
[196] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 24a.
[197] Kuşeyrî, **s.** 158.
[198] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 24a.
[199] Hasan Kâmil Yılmaz, "Cem'", **DİA**, İstanbul, 1993, Cilt: 7, s. 278.

İlâhi Zât'ta fenâsını müşâhede ettiği yerdir ve sâlik kesret ve imtiyazdan mücerred bir haldedir.[200]

Bu makâmdaki fenâda sâlikin işlerini, mülkü elinde bulunduran Allah üstlenir. Burada Muhammed b. Halîfe önemli bir noktaya değinir: Sâlikin mâsivâ dışındaki ağyâr olan herkesten ayrılması gerekir. Buna muallimi ve imamı olan şeyhi de dahildir. Bu ayrılığı Cebrâil Aleyhisselam'ın Hz. Peygamber'in miracı sırasında Sidretü'l-Müntehâ'dan geri kalmasıyla örneklendirir. Mürşidinin bile kendisinden ayrıldığı sâlikin yanına şeytanın da dahil olamayacağını söyler. Bu makâm Allah'ın varlığından başka hiçbir şeyin varlığını kabul etmeyen yerdir. Sâlikteki fenâ halinden dolayı bu tavrın vâridi yoktur. Çünkü sâlik yok olmuş ve yokluktadır:[201]

Vâridi yoktur beşinci tavrın ey ehl-i fenâ
Kim fenâ fillah ola vârid ne olsun bî gümân[202]

Râzıyye makâmının nuru geçilen tüm makâmların nurundan mürekkeb olan yeşildir. Her bir makâmdan bir parçayla oluşan bu karışım[203] cennette ve dünyada en güzel renk olan yeşili meydana getirir. Müellife göre yeşilin en güzel olduğuna delil ise Kehf Suresi'nde cennet ehlinin ipek elbiselerinin renginin yeşil olarak anlatılmasıdır.[204]

Muhammed b. Halîfe bu makâmda Rabbinin rahmeti ve fazlından râzı olan nefsin âb-ı hayattan içerek Hızır makâmına ulaştığını söyler. Hayy olarak kalan nefis, ölümü tatmaz. Burada kastedilen husus âb-ı hayatı içen sâlikler, ölmeden evvel ölmenin sırrına erenler ve bedenî arzularından sıyrılanlar olduğudur. Ancak sâlikin kemale ermesi için aşması gereken iki makâm daha vardır.[205] Sâlikin sülûkunda fenâya ulaşarak aynı zamanda Hızır'ın dirliğine de ulaştığını Seyyid Nizâmoğlu şöyle ifade etmiştir:

Anâsır zulmetinden oldu tâhir

---

[200] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 24a-25b; Sofyalı Bâlî Efendi, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 20b.
[201] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 24b- 25b.
[202] Halîl b. Yusuf el-Mar'aşî, **Etvâr-ı Seb'a**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Ali Paşa, 1121/1, vr. 3a.
[203] Hâcı Halîfe bu makâmın rengini anlatırken diğer makâmların rengini mücmel olarak özetlemiştir: Emmâre nefsin rengi mavi, levvâmenin sarı, mülhemenin kırmızı, mutmainnenin rengi beyazdır. Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 25b.
[204] "İpekli yeşil elbiseler giyecekler." Kehf, 31/18.
[205] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 26a.

Bulup âb-ı hayatı, Hayy'a erdik
Elem yok bize Hızır olduk ölmeyip
Geçip gittik memâtı, Hayy'a erdik[206]

Hızır (a.s.)' dan sonra Hz. Musa'nın duasına[207] yer veren Muhammed b. Halîfe Allah'ın rızâsının kulun rızâsında olduğunu, kul Allah'tan râzı olursa Allah'ın da kuldan râzı olacağını belirtmiştir. Nitekim tavırlarda önce râzıyye sonra marzıyye makâmı gelir. Ayrıca bu nâzil olan ayetteki terkîbe de uygundur.[208] Yedi makâmın da ismine veya mahalline yer veren Muhammed b. Halîfe, sülûkun nefisten kalbe, kalbten ruha, ruhtan sırra, sırdan sırru's-sırra, sırru's-sırdan hafiyyu'l-ahfâya, buradan da Mutlak Zât'a yükselişini söyler. ***Sırru's-sır*** râzı olmuş nefsin mahallidir.[209]

Nefsi terbiye metodunun hiyerarşik düzlemde gerçekleştiği tasavvufta en alt mertebeden zikir ve mücahedeyle ılıyyîn mertebesine kadar yükselen sâlikin serüveni meczûbların yolundan farklıdır. İlk, Zât-ı İlahi'nin kemâliyle karşılaşan meczûblar Rabbin haşyeti karşısında şaşkına uğrarlar. Bu hâl tasavvufta cezbe olarak ifade edilmiştir. Cezbe kulun gayreti olmadan Hakk'ın onun kalbinden perdeyi kaldırıp yakîn nuru ile manevi makâmlara yükseltmesi olarak tanımlanmıştır.[210]

Şihâbüddîn Sühreverdî (ö. 632/1234) meşhur kitabı *Avârifü'l-Maârif'in* mürşidlik makâmını anlattığı bölümünde Hak yoluna giren sâlih ve sâlikleri dört gruba ayırmış ve açıklamıştır. Bunlar mücerred sâlik, mücerred meczûb, sâlik-i meczûb, meczûb-i sâliktir. Bu grupların özellikleri kısaca şöyledir:

Cezbesiz sülûk eden mücerred sâlik, mücâhede makâmında Allah'ın rahmetinden kendisine nasib olanla yetinir ve mücâhedenin meşakkat ateşinden kurtulamaz. Böylece kendisinde nefsânî sıfatlar kaldığı için mürşidlik makâmına ulaşamaz.

---

[206] Seyyid Nizamoğlu Seyfullah, vr. 79b.
[207] "Ya Rabbi! Bana rızâna ulaşabileceğim bir amel göster? Ey Musa rızâm senin rızândadır. Eğer benden râzı olursan ben de senden râzı olurum." Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 26a-26b.
[208] "Ey huzura ermiş nefis, O'ndan râzı ve O da senden râzı olarak Rabbine dön!" Fecr, 28/89.
[209] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 26b.
[210] Hasan Kâmil Yılmaz, "Cezbe", **DİA**, İstanbul, 1993, Cilt: 7, s. 504.

Sadece cezbe hâlinde olan mücerred meczûbun yolu Allah'ın ona yakîn ayetlerini göstererek tecellî etmesiyle başlar ve kalbindeki perde kaldırılır. Amel yoluyla seyr ü sülûk ettirilmeyen mücerred meczûb kendi hâlindeki hoşluk içinde Allah'tan gelen nasible yetinir. Bu sebeple irşâda ehil olamaz, amel olarak farzların dışında bir şeyle mes'ûl tutulmaz.

Üçüncü grup olan sâlik-i meczûb, sülûkla yola başlayıp sonradan cezbeye ulaşan kişidir. Acıdan sonra tatlıyı bulan sâlik mücâhede ve riyâzetin sıkıntılarından ilâhi lütfa mazhâr olur ve kurbiyet nefhâlarıyla tanıştırılır. Kendisine müşâhede kapısının açılmasıyla kalp ve dilinden hikmetler taşar, gayb âlemi açılır. Bu hâlde olan kimse irşâda ehil olur ve kendisine tâbi olanlara da birçok mânevî ilim intikâl eder.

İrşâd makâmındaki en yüksek derece dördüncü grup olan meczûb-i sâlikin derecesi ve hâlidir. Bidâyette cezbe hâlinde olan bu kimseye Allah Teâlâ önce keşf ve yakîn nurları ile tecellî eder. Müşâhede nuruyla kalbi açılır ve genişler. Fâni dünyadan uzaklaşıp asıl âleme yönelir, tam bir murâkebe ve müşâhede hâline ulaşır. Bâtınından zâhirine nurlar ve güzel hâller akmaya başlar. Rabbin özel muhabbetiyle rızıklanır. Bu makamdaki mürşidin nefsi ve kalbi bağlarından kurtulmuştur. Burada nefis zulmânî; kalp ise nûrânî bir perdedir. Bu bağlardan kurtularak artık vakit yerine vakti belirleyene bağlanır ve devamlı O'nun irâdesine bağlı olur. Bu makâmda olan kişi gerçek mürşid-i kâmil ve ârif-i billâhtır. Bu kişinin nazarı şifâ, kelâmı da şifâdır.[211]

Muhammed b. Halîfe bu tavırda kendi tecrübesinden de hareketle yalnızca mücerred meczûb ve sâlik-i meczûbun yolunun farklılığını anlatmıştır:[212]

Haşyet sülûktan önce meczûbların hâlidir. Meczûb sırayla rızâ makâmı, sıfatların şühûdu, ef'alin şühûdu, esma ve sonrasında âsârına taalluk hallerini seyreder. Böylece sâliklerin başlangıç makâmı meczûbların nihâyet makâmı olur. Müellif meczûb ve sâlik arasında karşılaştırma yaptıktan sonra bu bağlamda bir anısını anlatmıştır. 1007/1598 yılında Mahrûset-i Halep'te yaşadığı bu olay Sâbî

[211] Şihâbuddîn Sühreverdî, **Gerçek Tasavvuf (Avârifü'l- Mearif)**, çev. Dilâver Selvi, 4. Baskı, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2005, s. 109-112.
[212] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 27a-28b.

isimli meczûb ile alakalıdır. Detaylı bir şekilde anlattığı olayda sokakta çocuklar tarafından kovalanan ve çocuklara taş ve kötü sözle karşılık veren Sâbî, Muhammed b. Halîfe ile göz göze geldiğinde onun makâmını fark eder ve etrafında "Ya Ricâlullah Destûr ya Evliyâullah" diyerek Hac ibadetinde yapılan tavâf misali etrafında döner ve onunla ilerler. Müellif burada ilk Sâbi isimli meczubun iletişime geçmesini tarikat ehliyle karşılaşan meczûbun tabiatının daha latif olduğuna yorumlamıştır. Meczûbun sözlerinden haşyet ve huzur bulan müellif onun meczûb velî kullardan olduğunu anladığını söyler. Sokaktaki bu vaziyetten dolayı onların etrafında insanlar toplanmaya başlamışlardı ki Muhammed b. Halîfe Makâm kapısına varır. İçinden "Allah'ım beni ondan onu benden gizle" diye duâ etmesiyle Sâbi ondan ayrılır ve eski davranışına devam eder. Sonrasında onunla beraber olan ihvân hâdisenin aslını sorduklarında sülûkunda vardığı makâmı anlatır ve onlar da mücâhedeyle bu makâma ulaşıp ilerlerler.[213]

Muhammed b. Halîfe yaşadığı olayı naklettikten sonra İbnü'l-Arabî'nin de kitabında benzer bir olay yaşadığını nakletmiştir. *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de geçen bu hâdise otuz altıncı sifirde seyr ü sülûk eden mürîde ve kemâle ermiş kimselere Allah'ın izniyle fayda verecek hikmetli tavsiyeler başlığının altında zikredilmiştir.[214] İbnü'l-Arabî'nin tavsiyesi ise yetmiş bin kere "Lâ İlâhe İllallâh" diyen kimsenin kendisini Allah'a satarak cehennemden azât olmasını sağlaması hakkındadır. Ayrıca bu zikir kimin adına yapılırsa Allah o kişiyi de cehennem ateşinden kurtarır. Muhammed b. Halîfe bu olayı İbnü'l-Arabî'nin yaşadığını ifade etse de ana metinde hadiseyi Şeyh Ebü'r-Rebi' el-Kefîf el-Malikî (ö.?) yaşamıştır. İbnü'l-Arabî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Meymûn b. et-Tevzerî Kastalânî'den (ö.?) olayı işitmiştir:

> "Şeyh Ebü'r-Rebi' el-Kefîf el-Mâlikî bir yemek sofrasındaydı. Bu zikri yapmış, fakat kimseye bağışlamamıştı. Sofrada onlarla beraber sâlihlerden keşf sâhibi bir delikanlı varmış. Delikanlı elini yemeğe uzattığında ağlamaya başlamış. Oradakiler niçin ağlıyorsun?' diye sorduklarında şöyle demiş: 'Cehennemi görüyorum, annemin orada olduğunu görüyorum. Bu nedenle yemekten elimi çektim ve ağlamaya başladım.' Şeyh Ebü'r-Rebi' şöyle demiş: İçimden şöyle dedim: Allah'ım kelime-i tevhidi yetmiş bin kez söylediğim sana malumdur. Okuduğum kelime-i tevhidi bu delikanlının annesinin ateşten azât olması için bağışlıyorum.' Bunu içimden söylemiştim. Çocuk hemen şöyle dedi: 'Allah'a Şükür! Annemin

[213] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 27b-28b.
[214] İbnü'l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Cilt: 18, s. 5.

cehennemden çıktığını gördüm, fakat niçin çıktığını bilmiyorum.' Çocuk mutluluk içinde oradakilerle beraber yemeye başladı. Bu çocuğun keşfiyle Hz. Peygamber'in hadisi benim için sahih olduğu gibi hadis sayesinde de çocuğun da keşif sahibi olduğunu öğrenmiş oldum.' Ben bu hadise göre amel ettim. Hadisin bereketini eşim öldüğünde kendisinde tecrübe ettim."[215]

Şeyhü'l Ekberden yer verdiği hâdise ve hikmetinde Muhammed b. Halîfe her meczûb diye gördüğümüz kişilerin aynı olmadığını kimisinin Allah'a çekilen veli kullardan olduğunu anlatmak istemiştir. Kendi nefislerimizin de Allah'a yaklaşmasını, Zât'ının kemâlini keşfettirmesini niyâz ederek bir sonraki tavra geçmiştir.

2.4.6. Altıncı Tavır

Allah'ın en özel kullarından biri olma şerefine nâiliyet O'nun rızâsından geçmektedir. Muhammed b. Halîfe bölüm girişinde Allah'ın kulundan râzı olduğunu bildiren âyetleri haber vermiştir. Birinci âyet "Sen O'ndan râzı, O da senden râzı olarak Rabbine dön!"[216] İkinci ise "Ailesine namaz ve zekâtı emrederdi. Rabbinin katında da hoşnutluğa ulaşmıştı."[217] ayetidir. Bu âyet Allah Teâlâ'nın Hz. İsmail hakkında söylediği sözlerdir.[218]

Müellif râzı olunmuş nefsi âyetlerle tanıttıktan sonra fenâya ulaşmış sâlike hitap ederek onun marzıyye makâmına giriş sürecini şu şekilde açıklamaktadır: Râzıyye makâmındayken açılan sırru'l-ahfâ âlemine giren sâlike rengi siyah[219] olan zâtî nur tecelli eder. "O ve ben" sözünden kurtulur ve Rabbinden râzı ve Rabbi de ondan râzı halde fenâdan sonra fenâ (***fenâü'l-fenâ***) elbisesini giyer. Böylelikle hâssu'l-havâs kullarından korku ve üzüntüden uzak Allah'ın evliyası grubuna dahil olur.[220]

---

[215] İbnü'l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Cilt: 18, s. 253.
[216] Fecr, 28/89.
[217] Meryem, 55/19.
[218] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 29b.
[219] Marzıyye makâmının rengi ve nuru olan siyahı İzutsu, sâlikin fenânın bekâya dönüşmesinden hemen önce girdiği zarif bir ruh durumu ve onun Hakk'a aşırı derecede yakın olmasından ortaya çıkan bir zulmet hali olarak betimlemiştir. Bkz: Toshihiko Izutsu, **İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler**, çev. Ramazan Ertürk, Ankâ Yayınları, İstanbul, 2001, s. 72.
[220] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 30a.

Artık marzıyye olarak isimlendiren nefis burada mutmainne makâmında ulaştığı kurb-ün-nevâfil'den kurb'ul-feraiz makâmına yükselir. Müellife göre farzlarla Allah'a yakın olmak nâfilelerle yakın olmaktan daha üstündür. Çünkü nâfileyle elde edilen yakınlık ibadetlerle elde ettiğimiz Allah'a sevginin sonucudur. Sâlik bu sevgiye önceki makâmlarda yaptığı amellerle ulaşır. Halktan Hakk'a yolculuğun sonu olan nâfilelerle yakınlık müellife göre gizli şirktir.[221]

İsmail Hakkı Bursevî Nisâ Suresi'nin kırk sekizinci âyetinin tefsirinde şirki celî, hafî, ve ahfâ olmak üzere avâm, havâs ve hâssu'l-ahassa göre üç mertebeye ayırmış ve tarif etmiştir. Celî şirk Allah'tan başka bir varlığa tapmaktır. Tevhidle Allah'ın varlığını kabul eden kulun ikinci mertebedeki şirki kulluğuna rubûbiyetten başka dünya ve hevâ gibi şeyleri karıştırmasıdır. En gizli şirk ise kulun Allah'ın vahdetinden başka ağyârı ve benliğini görmesidir. Bu şirkin mağfireti ancak lâhût âleminde nâsûti fenâyla mümkündür.[222] Muhammed b. Halîfe'nin yer verdiği söz ile Bursevî'nin tarif ettiği en gizli şirk arasında yakınlık vardır. Fenâü'l-fenâ mertebesinde olan marzıyye makâmındaki sâlikin kendi benliğinin duvarlarını tamamen yıkıp yok olması gerekmektedir. Böylece sadece Vücûd-i Mutlak bâki kalacaktır.

Yine bu minvâlde müellif âriflerin sözü olan "Allah sevgisi her hatanın başıdır." sözünü açıklamıştır: Bu sözden maksat Allah Teâlâ bir şeyi severse onu var eder ve onun vücuttaki varlığı günahı olur. "Varlığın başka bir günahla kıyası kabul etmeyen bir günahtır."[223] Müellifin bu sözlerinden maksat artık vâhidiyet makâmına ulaşan sâlikin burada kendi varlığının, benliğinin farkında ve idrâkinde olması aslında ona en büyük günah olarak yetmektedir. Çünkü seyr ü sülûkun amacı Hakk'a engel olan perdelerin açılmasıdır. Sâlikin nefsi de bu perdelerden en zor olanıdır. Bu yüzden tarikatlarda terbiye metodu olarak nefisle mücahede yöntemleri uygulanmıştır.

Muhabbetin Allah tarafından kula doğru olması kulun varlığının en büyük günah olmasına sebep olur. Ancak muhabbet kul tarafından Allah'a doğru olursa bu

[221] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 30b.
[222] İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), **Rûhu'l-Beyân fî tefsîri'l Kur'an**, Dâru'l-Fikir, Beyrut, Cilt: 2, s. 220.
[223] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 31a.

daha belalı ve acı olur. Çünkü kul Rabbin belasına muhatap olur. Bu cümleye delil olarak Muhammed b. Halîfe iki rivayet zikretmiş[224] ve bu konunun ince bir sırrı olduğunu belirtmiştir. Bu sır da Allah'ı seven kulun belalara hazır olması gerektiğidir.[225]

Nâfile ve farz ibadetlerle Allah'a yakın olma konusuna devam eden müellif "Ebrârın sevapları, mukarrabînin günahlarıdır." hadisini yorumlamıştır. Ebrâr Ebü Hureyre'den rivayet edilen kudsî hadiste bahsi geçen[226] nâfilelerle Allah'a yaklaşarak Allah'ın sevgisine mazhâr olan zümredir. Cenab-ı Hak kulunu sevdikten sonra "Onun işiten kulağı gören gözü olurum…" cümlesi Hakkî sûretin kulluk sûretinde parlamasını ifade eden bir kinayedir. Böylece Hak zâhir kul bâtın olur. Aşıkların Sultanı İbnü'l-Fârız meşhur *Kasîdetü't-Tâiyye*'sinde Hakk'ın sûretinin parlamasını fenâ ile irtibatlandırmıştır:

"Bende fâni olmadıkça beni (tam manasıyla) yüceltmiş olamazsın.
Benim sûretim sende yücelmedikçe de fâni olamazsın."[227]

Muhammed b. Halîfe bu beyti aynı zamanda ikinci tavırda muhabbetin mertebelerini anlatırken de zikretmişti. Son mertebe olan Hakk'a muhabbette Rabbin sûretinin inkişâfı sonrası sâlikin muhabbeti bu sûrete bağlanır ve aşıklarından olur. Bunun açıklamasını Hakk'ın apaçık ayırt edildiği aşk hâline bırakan müellif altıncı tavırda konuya yer verir. İsmail Rusûhî beyitteki sûretten murâdın isimler ve sıfatlar olduğunu belirtir.[228] Maksadıyla tamamen çevrelendiği ânda âşık olan sâlik karanlıklardan aydınlığa çıkaran Allah'ın velî kullarından olur. Rabbiyle arasında bulunan yaratılmış zulmet perdeleri ortadan kalkar.[229]

Farzlarla Allah'a yakın olan kullar -mukarrabîn- ise diğer zümrenin aksine Hakk'ın kulağı, gözü, eli ve ayağıdır. Bu ise Allah'ın yerde ve gökte halîfesi olan

---

[224] "Allah bir kulu severse onu imtihan eder.", "Ey Resûlullâh ben Allah'ı seviyorum diye söylenildiğinde 'Bela için hazırlan'" demiştir. Bu iki rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[225] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 31a.
[226] "Allah şöyle buyurdu: "Kim benim bir velî kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nâfile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, tâ ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım."" Bkz: İmam Buharî, Cilt: 8, s. 105.
[227] İsmail Rusûhî Ankaravî, s. 121.
[228] İsmail Rusûhî Ankaravî, s. 121.
[229] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 31b-32a.

kutbun makâmıdır. ***Kutbü'l-Aktâb*** ise Allah ile arasında hiçbir perdenin kalmadığı kimsedir. Muhammed b. Halîfe ârif kimseye Allah kimin velisi ve kim Allah'ın velisi arasındaki farkı iyi anlamasını çünkü bu sırrın hakikat denizi kuyusunun en dibinden çıkarılan inci tanesi değerinde olduğunu söylemiştir.[230]

Muhammed b. Halîfe'nin şeyhi Şâh Veli Ayıntâbî'nin risalelerinde önem verdiği bahis olan ebrar ve mukarreb zümresi ve özellikleriyle genel olarak anlatılmaktadır. *Kevâkibü'l-Müzîe* isimli risalesinde ikinci bişâretin "Yeryüzünde yürüyen bir ölü görmek isteyen Ebû Bekir'e baksın." rivayeti ekseninde yazılan bölümünde bu konu Şâh Velî tarafından ele alınır. Mukarrebîn fenâü'l fenâdan sonra idrâkle iki dünyada sevâdu'l-vech olan fakrı meslek edinen zümredir. Ebrâr ise mukarreblerin aksine helal olan malı toplamak helaldir diyen zümredir. Ebrârın önünde Abdurrahman b. Avf; mukarrebînin önünde Ebû Bekir Sıddîk vardır.[231]

Şâh Velî *Etvâr-ı Seb'a* isimli risalesinde ise ebrar ve mukarrabîn zümresi hakkındaki sözlerini farklı pasajlarda açıklamıştır. Rubûbiyet isimlerinden biri ile meşgul olan avâm zümresi isim vâsıtasıyla rubûbiyet esmâsının hepsini kendisinde toplayan ebrârla irtibatlıdır. Ebrâr zümresi ise bütün esmâyı kendilerinde toplamaları sebebiyle sülûkta ilk üç tavırda mukarrebîn ile irtibatlılardır. Mutmainne tavrında "Rabbine dön" ayetiyle ebrâr zümresi rubûbiyet hareminden ulûhiyyete davet olunur ve böylelikle marzıyye tavrına ulaşarak hem rubûbiyet hem de ulûhiyete dair bütün fiil, sıfat ve Zât isimlerini kendilerinde toplarlar.[232]

Muhammed b. Halîfe de altıncı tavrı meskeneti meslek edinen ulu'l-azm mukarreblerin ulaştığı yüksek makâm olarak nitelendirir. "Allah'ım! Beni miskîn olarak yaşat, miskîn olarak öldür ve beni miskînler zümresi içinde haşret."[233] rivayetinde Hz. Peygamber fakrı tercih etmiştir. Bu zümrede olan sâlikler Allah'ın lütfuyla Hz. Peygamber'in ***velâyet-i hâssa*** libasını giyerler ve üçüncü yolculuğa başlarlar. Bu yolculuk Allah'tan Allah'a doğrudur. Seyirde Allah'ta olmaya kadar yükselen sâlikin urucû nüzûle dönüşür ve çıktığı mertebeleri tek tek iner ve şeriata

[230] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 32b.
[231] Şâh Velî Ayıntâbî, **el- Kevâkibü'l- Müzîe**, vr. 6a-6b.
[232] Şâh Velî Ayıntâbî. **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 65a.
[233] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 16b-17a; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), **Sünen-i İbn Mâce**, tah. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid, Muhammed Kâmil Gurrâh, Abdullatif Hırzullah, Dâru'l-Risaletü'l-Âlemiyye, 2009, Cilt: 5, s. 241.

varır. İsrâ Suresi'nde geçen ayetteki[234] duâ sâlikin söz, davranış, hâl ve ahlakını temsil eder. Ancak bu şeriat başlangıçtaki şeriattan daha incelikli olan Ahmedî şeriatın sırrıdır. Ahmedî şeriat Muhammedî şeriatın bâtını olduğu için bu şeriata sâliklerinden özel olanları davet eder. Ancak başlangıç seviyesinde olanları Muhammedî şeriatla irşâd eder. Bunun sebebi hakîkate perdeli gönüllerin ledün ilmini anlayacak mertebede olmamalarıdır. Dairesel düzlemde seyredilen makâmlarda yükselen sâlikin varacağı nokta başlangıçtır. Müellif tavrın sonunda bidâyet ve nihâyet kavramlarına dikkat çekmiş ve bidâyette dost olanların sâdık; nihâyette dost olanların ise zındık olacağını tahkik ehlinden nakletmiştir. Ayrıca Seyyidü't-Tâife Cüneyd-i Bağdâdî'nin bu konuyla alakalı sözüne de yer ermiştir. Cüneyd-i Bağdâdî nihâyetin ne olduğu kendisine sorulduğunda 'bidâyete dönüş' cevabını vermiştir.[235] Burada müellifin vurgulamak istediği husus tarikat yolunun usul, adabı ve şeriatla mukayyetliğidir. Sâlik makâmlarda ne kadar yükselirse de şeriat dairesinin içerisindedir. Fenâ ve bekânın bir olduğu cem makâmında da sâlik Allah'a dönüşte ve rızâsında bir sonraki makâm olan kâmileye geçer.[236] Mülheme nefisten itibaren fenâ hâlini yaşayan sâlikin artık bekânın nuruna ulaştığını Pîr Muhammed şu şekilde ifade etmiştir:

Fenâ ender fenâ ânda oluser
Âna eren kişi Anı görüser
Ki bundan sonra eriser bekâya
Bekâ nuru ile ere şifaya[237]

2.4.7. Yedinci Tavır

Allah'a olan seyirle başlayan nefsin yolculuğu söz ve hâlde kemâle ulaşılmasıyla en yüksek nihâyete ulaşır. Bu yükseklik aynı zamanda başlangıcı temsil eder. Çünkü Lâ İlâhe İllalâh kelime-i düsturuyla başlanılan sülûkta meratibin katedilmesinden sonra tevhide varır. Ancak bu tevhid sadece Zât'ın tevhididir.

---

[234] "Ve şöyle niyaz et: 'Rabbim! Girilecek yere doğrulukla girmemi, çıkılacak yerden de doğrulukla çıkmamı sağla, bana tarafından yardımcı bir güç ver!'" İsrâ, 80/17.
[235] Sühreverdî, s. 703-704.
[236] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 33a- 34a.
[237] Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, vr. 120b.

Kâmile tavrında Muhammed b. Halîfe altıncı tavırda da bahsettiği ikiye ayrılan Ahmedî ve Muhammedî şeriattan söz eder. Muhammedî şeriat Halk indindeki halfî (alçakta olan veya indirgenmiş) ve arzî şeriattır. İman ve taklid ehli için Kur'an'ın zâhirinden çıkarılan hükümlerden müteşekkildir. Ahmedî şeriat ise Hak indindeki hakîkî semavî şeriattır. Kur'an'ın bâtınından çıkarılan hükümler ve anlamlardır. Bu şeriat âyân ve tahkik ehli içindir.[238]

Cemâl-i Halvetî'nin halîfesi Yusuf Sünbül Sinan Efendi bu tavrın Ahmedîyyet sırlarını cemettiğini, etvâr-ı seb'a'nın da cem yeri olmasından dolayı Ahmedîyye tavrı olarak isimlendirildiğini açıklar. Bu isimlendirmenin sebebi Ahmed'in mimi silindiğinde geriye sadece Ehad kalır. Böylece o mim onun hicâbıdır. O perde olmadığında sadece ıtlâk nuru kalır.[239]

Muhammed b. Halîfe kâmile tavrına "Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim."[240] âyetiyle başlar ve dinde hâl ve sözleriyle kemâle eren Allah'ın abdal kullarına hitâp ederek İslâm dininin kemâlini açıklar: Vazı İlâhi olan İslâm dininin kemâli Muhammed b. Halîfe'ye göre ilmü'l-yakîn, aynü'l-yakîn ve hakka'l-yakîndir. Bu kemâlete ulaşmanın yolu sâlikler zümresine dahil olup altı makâmda ilerlemekten geçmektedir. Muhammed b. Halîfe bu cümleyi beşeriyet vasfı bulunan bir insanda İslâm iman ve ihsânın söz, fiil, rü'yet, şühud, vusûl, husûl, fenâ ve bekâ bi'l-ayân olarak toplanmasıyla açıklamıştır.[241]

İslâmiyet'in kemâli İslâm'ın beş şartından ilki ikrârü'ş-şehâdeteyn ile başlar, kalpte iman ve esâslarının yerleşmesiyle devam eder ve Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmekle de nihâyete erer. Allah'ın hidayeti olan dinde kemâle ulaşma yolu meşhur Cibrîl hadisinde yer alan esasların tahkikidir. Böylece şeriat, tarikat ve hakîkat üçlüsünün bir araya gelmesiyle insan marifete ulaşır ve dinde kemâle erer. Kâmil insan ise Allah'ın yeryüzündeki halîfesi olur. Şeriatın bâtınının bâtınına muhâtâb olur vâridi bidâyet ehli gibi şeriat, âlemi şehâdet olur ancak mahiyet olarak farklıdır. Kâmil insanın şeriatı ahmedî, şehâdeti hakkî olur. Kemâle eren insanın bir

[238] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 35b-36a.
[239] Yusuf Sünbül Sinan, "Etvâr-ı Seb'a", **Halvetî Azizlerinin Etvâr-ı Seb'a Risaleleri**, (haz. Fatih Yıldız) s. 187.
[240] Mâide, 3/5.
[241] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 34b.

diğer özelliği Allah'ın esmâsına mazhar olmasıdır. Esmâ ile tahalluk ettikten sonra Lafzatullah'a mazhar olur ve rahmâni sıfatlar kendisinde zuhûr eder.[242] Pîr Muhammed Erzincânî'nin vecîz ifadesiyle:

Bu yerde kalb-i mümin arş-ı a'zam
Ki mi'rât eder ol şâh-ı mükerrem
Burada denilir nûr-ı mükerrem
Hem olur mazhar-ı Zât, ism-i a'zam[243]

Müellifin bu tavırda avâm, havâs ve hâssu'l-havâs tasnifini iki konuda ele aldığını görmekteyiz. İlki dinin zâhiri olan şeriatın avâm, bâtını olan tarikatin havâs, nihâyeti ve özü olan hakîkatin hâssatü'l-havâs için olduğunu söylemiştir. İkincisi sâlikin hasta nefsinin her makâmda ihtiyaç duyduğu kalkanı olan takvâdır. Avâm sâlikin takvâsı şirk-i celî yani dil ile söylenen tevhiddir. Havâssın takvâsı gizli riyâ olan kalpteki tevhiddir. Hâssu'l-havâssın takvâsı ise ihlâs olarak ifade ettiği Vâhid'e izafe edilen tevhiddir. Muhammed b. Halîfe üçüncü tevhidi muğlaklığı sebebiyle bu bahse yer vermeyi sürdürmüştür. İlk olarak Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn* isimli kitabındaki yüzüncü basamaktaki sûfîlerin tevhidini ifade eden şiire yer vermiştir: [244]

"Bir'i hiç kimse belirleyememiştir
Çünkü O'nu birleyen herkes gerçekte O'nu inkâr etmektedir.
O'nun sıfatını dile getiren kişinin tevhidi
Bir'in iptal etmiş olduğu bir âriyettir
O'nun kendini tevhidi O'nun tevhididir
O'nun vasfını beyân eden kişinin bu beyânı ilhaddır."

Herevî kitabının nihâyet bölümünün son basamağı olan tevhid hakkında Allah'ın kendine has kıldığı ve yüceliğinin iktizâsı olarak hak sahibi olduğunu söylemiştir. Bir parıltı olarak bu tevhid sırrına mazhâr olanların lisanında bunun ifadesi hadesin düşürülmesi ve kıdemin isbâtı şeklinde olmaktadır. Bu tevhitte hiçbir ifade veya sembol onu işaret edemediğinden işaretler kaybolmaktadır. Çünkü bu tevhidin

[242] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 35a-36a.
[243] Pîr Muhammed Bahâeddin Erzincânî, vr. 121b-122a.
[244] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 36b- 37b, Hâce Abdullah el- Ensârî el-Herevî, **Menâzilü's-Sâirîn (Tasavvufta Yüz Basamak)**, çev. Abdurrezzak Tek, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 163

dışındaki her şey mahlûktur veya zamanı ve sebebi vardır.[245] Muhammed b. Halîfe Herevî'nin kitabından yer verdiği şiir sonrasında Zât'ın tevhidini kendi şiiriyle de anlatmış ve açıklamıştır:

Kâinatta Allah'ı kendisi dışında hiç kimse birlememiştir.
Kim O'nu tevhid ederse şüphesiz O'ndan uzaklaşır.
Kim Allah'tan ayrılırsa Hak onu kendisinden uzaklaştırır.
Kim uzaklaşırsa kovulmaya ve hakîr görülmeye lâyık olur.
O'nunla bir olduğunda Hakk'ı birlemekten kaçın.
Küfür seni yok eder ve alçaklık içinde müşrik olarak kalırsın.

Muhammed b. Halîfe ise tevhidle alakalı beyitleri devamında açıklayarak anlaşılmasını kolaylaştırmıştır: Uluhiyet makâmı mutlak vahdeti bakımından hiçbir şeyi kabul etmez. Eğer O'ndan gayrı varsa yok olmaya mecburdur. Onu birlemek isteyen olursa nefsini bulur ve varlıkta şirke düşer. Böylece varlığı günahı olur. Zâtı birlemek isteyen kişinin varlığıyla kesret sâbit olur ve vahdet bozulur. Teklik- çokluk birbirine zıt şeylerdir ki bir arada bulunamazlar. Ancak kendi nefsini ve başkasını görmeyen sâdık muvahhid olursa Zâtî tevhid gerçekleşebilir. Muhammed b. Halîfe'nin son makâmda en çok değindiği ve sonlandırdığı konu tevhid-i zâti olmuştur. Muvahhidin (Allah'ı birleyen) varlığının dahi günah kabul edildiği uluhiyyet makâmıyla rızıklanmak bölümün son duası olmuştur. [246]

Muhammed b. Halîfe'nin risalesinde her bir tavrın belirleyici özelliğini bir tabloda görmemiz risalenin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu yüzden aşağıdaki tabloda tavırların nefsi, merhalesi, âlemi, makâmı, hâli, seyri, vâridi ve nuruna yer verilmiştir. Bu özellikler Muhammed b. Halîfe'nin doğrudan veya dolaylı yoldan kastettiği manalardır. Farklı yerlerde değindiği bilgiler aşağıda tavırlara göre ayrılmış ve sıralanmıştır. Ayrıca Muhammmed b. Halîfe etvâr-ı seb'anın özelliklerinden biri olan esmâ veya zikre risalesinde emmâre ve mülheme tavrı hariç yer vermemiştir. Bu sebeple biz de tabloda zikir başlıklı sütun oluşturmadık.

[245] Herevî, s.162-163.
[246] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 37b-38b.

Tablo 1: Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'adaki Yedi Tavır ve Özellikleri

	Nefsi	**Merhalesi**	**Âlemi**	**Makâmı**	**Hâli**	**Seyri**	**Vâridi**	**Nuru**
Birinci Tavır	Emmâre	Hayvâni	Şehâdet-i Halkî	Sadr	Meyil	Seyr İlallâh	Şeriat	Mavi
İkinci Tavır	Levvâme	Bebeklik	Berzah	Kalb	Muhabbet	Seyr Lillâh	Tarikat	Sarı
Üçüncü Tavır	Mülheme	Çocukluk	Melekût	Ruh	Aşk	Seyr Alallâh	Marifet	Kırmızı
Dördüncü Tavır	Mutmainne	Gençlik	Ceberût	Sır	Vasl	Seyr Maallâh	Hakîkat	Beyaz
Beşinci Tavır	Râzıyye	Adamlık	Makâmu'l-Cem	Sırru's-Sır	Fenâ	Seyr Fillâh	Yok	Yeşil
Altıncı Tavır	Marzıyye	Yaşlılık	Şehâdet	Sırru'l-Ahfâ	Fenâü'l-Fenâ	Seyr Anillâh	Şeriat (Ahmedî – Muhammedî)	Siyah
Yedinci Tavır	Kâmile	Olgunluk	Şehâdet-i Hakkî	Mutlak Vahdet	Ubûdiyyet	Seyr Billâh	Şeriat-Tarikat-Hakîkat	Bütün Renkler

2.4.8. Hâtime

Yedi tavrı tamamlayan Muhammed b. Halîfe hâtimede ismini, risalesini nasıl yazdığını ve risalenin telif yılını yazmıştır. Ebü'l-vaktin işaretiyle nunu'l-meknun kaynağından yazdığı risaleyi özellikle düzenleme yapmadan ilk hâliyle yazıp bitirmiştir. Güzel ifadelerle ikinci bir kez kaleme almak istememiştir. Burada Ebü'l-vakt şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî'dir. Muhammed b. Halîfe nihâyette olan şeyhine 'vaktin babası' demiştir.

Muhammed b. Halîfe'nin değindiği vakt kavramı tasavvuf ilminde sûfînin içinde bulunduğu ve onda gâlip olan hâli ifade eder. Eğer kişinin zihni ve kalbi dünyevî düşüncelerle doluysa vakti dünya; kişi ahirette ise vakti ahirettir. Ayrıca vakit sûfîlere göre insanın içinde bulunduğu zaman parçasını ifade eder. İbnü'l-vakt ise vaktin gereğini yerine getiren ve bulunduğu vakitte en hayırlı işle meşgul olan kişidir. Böylece sûfî geçmiş ve geleceğin endişesinde olmayandır.[247] Ebü'l-vakt ise Mevlânâ'nın ifadesiyle sâfi olan kişi vakt ve hâlden kurtulan kâmil insan olup tamamıyla Allah'ın aşk denizine batmış olandır.[248]

Şâh Velî Ayıntâbî *Bikrü'l-vakt* risalesinde ebü'l-vakt ve ibnü'l-vakt kavramlarını makâmlara göre açıklamış ve sülûkta bidâyette olanın ibnü'l-vakt; nihâyette olanın ise ebü'l -akt olduğunu söylemiştir. Yani ibnü'l-vakt, birinci makâmdan dördüncü makâma kadar olan tavırdadır. Dördüncü makâmdan sonra ebü'l-vaktin makâmına hazırlanır. Altıncı makâma kadar vuslat yolculuğunda olan mürid seyr billâhta (yedinci tavırda) Hakka'l-yakîn'e erişir.[249]

Muhammed b. Halîfe hakîkate talip olan herkesin yazdığı risaleden faydalanmasını ummuş Allah'a ulaşmaya vesile olmasını dilemiştir. Risalenin yazım tarihi ise 1019/1610 yılının 22 Zilhicce ayına denk gelen pazartesi günüdür. Tarih bilgisinden sonra genellikle eserlerin sonunda zikredilen şiire yer vermiştir:

"*Eğer kusur bulursan, noksanı kapat.*
İçinde kusuru olmayan (Allah) yüce ve yüksektir."[250]

[247] Kuşeyrî, s. 148.
[248] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, **Mesnevî Tercümesi**, çev. Şefik Can, 9. Baskı, Ötüken Yayınları, Cilt: 3-4, Ankara, 2006, s. 114.
[249] Ulupınar, s. 1306.
[250] Muhammed b. Halîfe, **Etvâr-ı Seb'a**, vr. 39a-39b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
RİSALENİN METNİ VE TERCÜMESİ

3.1. METİN

[1a]بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي خلقنا من نفْسٍ واحدة وطورها أطوارا. فجعلها أمارة بالسوء في طور الحيوانية تتصرف في صاحبها سرا وجهارا ولوامة في أول أطوار البشرية في مقام الطفلية تميل إلى الخير وترجوا لله وقارا وملهمة في طور الإنسانية مقام الصباوة تلهم صاحبها توبةً واستغفارا. ومطمئنةً في طور الشبوبية عارفةً بربها لابسةً أنواراً. وراضيةً في طور الرجولية قانعةً بما قسم لها ربها في الأزل [1b] شهودا واستبصارا. ومرضيةً في مقام الكهولة لا تشاء إلا أن يشاء اللهُ ربها إرادةً وَاخْتيارا. وكاملةً قد جمعت المقامات والمراتب مستقرةً في مقعد الصدقِ قرارا. أحمدهُ على ما كشف لنا عن حقيقة معرفة النفسِ التي قد طورت في المراتب أطوارا. وأشكره ليزيدنا معرفةً به حتى ننطوي فيها ونغيب عمَّن سواه فنصبح تايهين حيارا. والصلاة الكاملة المكملة. على الذات المطهرةِ المكملة. الذي أرشدنا إلى معرفة الرب التي هي رأسُ العلوم المحصلةِ. وأمرنا بأن نفرَّ إليه فرارا. محمد المصطفى مظهر آلاءٍ رْشاد. القائل بلسانِ كلِّ استعدادٍ. [2a] من عرف نفسه فقد عرف ربه بلا توقفٍ ولا نظرٍ ولا فكرٍ ولا ارتدادٍ كشفا ذوقيا لا كما يتعقله أرباب العقول الحيارا. صلى الله عليه وسلم وعلى آله

وأصحابه الذين جاهدوا وهاجروا إلى ربهم مع رسوله ليلا ونهارا. صلاةً دائمة مادام فلك التوحيد على محيط قلوبِ أهل التجريد دوّارا **وبعد** فيقول العبد الفقير إلى رحمة ربه الكبرى. ترابُ الأقدام محمد ابن الحاج خليفة المعروف بشيخ القرّآء الخلوتي طريقةً وخرقةً الحنفي مذهبا وشريعةْ غفر الله ولوالديه وأحسن إليهما وإليه لما ساقتني الأقدار الإلهية والتصرفات [2b] الربانية وطرحتني في خدمة السادة الصوفية وسلكتني في سلك الشيخ الكامل والمرشد الفاضل صاحب المعارف الربانية والحقايق الحقية أبي الوقت **شيخ شهولي الله ابن قبا نائب العينْتابى** قدس الله سره الطاهر وجعلني في بركته أولا وآخرَ. فخدمته عدةً من السنين وسلكت طريق الله على يديه بالصدق والتمكين حتى كشف لي ببركت خدمته عن معرفة النفس وأطوارها وعن ماهيتها وأسرارها بعضها قابلٌ للتحرير والتقرير وبعضها لا يعبر عنها إلا بإشارة المشير فعرضت ما [3a] ورد عليَّ من المعاني على الأستاد فقبلها بعدما نقدها بفكره ونظره الوقَّاد ثم أمرني أن أخرجها إلى الطروس ليستفيد منها كل طالبٍ للحق مأنوس فأجبت قوله وامتثلت أمره وكتبت ما سنح لي الحق ويسره فبعد ما حررته بلسان القلم أحببت أن أرصعه باسم هذا الصدر الأعظم والدستور الأفخم مدبر نظام العالم أعظم الوزراء دينا وعلما وأفخمهم يقينا وصدقا وفهما وأكثرهم حلما واعتقادا وعقلا ورحُما ذى المكارم التي لا تعد والعطايا البالغة التى لا تحد المؤيد بعناية من يفعل [3b] في ملكه ما

يختار ويشا أعني به **حضرت مراد باشا** يسر الله له في الدارين ما يتمناه ويشا. أللهم اجعلْ ظلهُ ظليل وعمره في الطاعات طويلَ واهده إلى صراط الحق وسواء السبيل وبلغه غاية المراد واعطه مراده على المراد آمين. يا مجيب دعوة المضطرين فارجو من فضله العميم ولطفه الواسع الكريم أن يقبلها بحسن القبول وأن يسدل عليها ذيل عفوه المسدول ويقبل العذر مني فإن العذر عند كرام الناس مقبولٌ وبعد ذلك أشرع وأقول بعون الرب الذي لا يحول ولا يزول.

[4a] الطور الأول في معرفة النفس الأمارة بالسوء

قال الله تعالى وما أبرئ نفسي إن النفسَ لأمارة بالسوء إلا ما رحم ربي إن ربي غفور رحيم.[251] وقال النبي صلى الله عليه وسلم أعدا عدُوِّكَ نفسك التي بين جنبيك[252] وقال عليه السلام لما رجع من غزوة تبوك رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبرِ قيل يا رسول الله وما الجهاد الأكبر قال المجاهدة في النفس وهواها[253] اعلم أيها الطالب الصادق والسالك السائر الموافق أن النفس التي يجب عليك مجاهدتها بل يفترض محاربتها ومخالفتها [4b] هي النفس الأمارة بالسوء لكونها تؤَمِّرُ بمقتضى هواها لأن في عرف العرب إذا أمر أميرهم بهوا نفسه وخالف سنتهم وصمم على تلك المخالفة قالوا أمر الأمير فاتركوه فكذلك

[251] "Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir." Yusuf, 53/12.
[252] Aclûnî, Cilt: 1, s. 143.
[253] Aclûnî, Cilt: 1, s. 424.

النفس الأمارة لما كان دأبها التأمر بما ينهى الله سميت أمارةٌ بالسوء لأنها لا تأمر بخيرٍ أبدا ولها أعوان على فعل السوء أولهم الشيطان فهو وزيرها والدنيا زينتها ناصرها وظهيرها والهوى قائدها ومديرها ومن كليات صفاتها الذميمة ثمانية صفاتٍ الكبرُ والعجب والحرص والطمع والبخل والحسد وحب المال وحب الرياسة وقد حَوَتْ [5a] كل خُلق رذيلٍ وفعلٍ قبيحٍ موجبٍ للتضليل وفيها أخلاق الكلاب وأوصاف الذياب ونجاسة الخنذير وشهوة الحمير وهذه من بعض أوصافها يا خبير وإن فصلتُ لك ما فيها من الأخلاق لضاق عن حصرها الأحمال من الأوراق ولكن نعرض عن تفصيلها ونشرع في بيان مجاهدتها وتحصيلها فنقول من المعقول الذي يقبله العقول لما كانت المبايعة مع الإمام الظاهر لأجل الجهاد الأصغر بمقتضى قوله تعالى فبايعهن واستغفرلهن الله[254] إن الذين يبايعونك إنما يبايعون الله[255] فرضا لازما [5b] كانت في الجهاد الأكبر مع الإمام الباطن الذي هو شيخك ومرشدك فرضا في الفرض الزما. لكون الشيخ في قومه بين طلبته كالنبي في أمته هكذا صح عن المشايخ الأُول فاعرف إمام زمانك فإن عليه المعول فقد صح عن خير البرية أنه قال من مات ولم يعرف إمام زمانه مات ميتةً جاهليةً فإمام زمانك هو مرشدك إلى معرفة نفسك ثم من معرفة نفسك إلى معرفة ربك فلا بد لكل سالكٍ صادقٍ من مرشدٍ معينٍ في الأزل السابق فإذا التقيتَ مع مرشدك ووصلْتَ إليه وبايعته على مجاهدة نفسك وحصلت عليه [6a] وصلتَ

[254] “Onların biatlarını kabul et ve onlar için Allah’tan bağışlama dile.” Mümtehine, 12/60.
[255] “Sana yeminle bağlılık sözü verenler gerçekte bu sözü Allah’a vermiş oluyorlar.” Fetih, 10/48.

حقا إلى معرفة نفسك الأمارة بالسوء فطلبتَ مجاهدتها وبؤتَ كمن إلى ربه يبوء فأول شيءٍ يعطيكه المرشد فرس الهمة وسيف التوحيد. فلم تزلْ في ميدان الصدر تجول محفوفا بالنصر والتأييد حتى تنفي بمرهف لا اله من صدرك من كان قاطعا لك عن طريق الله مستعيذا برب الناس ملك الناس إله الناس من شر الوسواس الخناس الذي يوسوس في صدور الناس من الجنة والناس[256] فتقول بلسانك لا إله الا الله وبجنانك لا معبود إلا الله فلم تزلْ على هذه الكلمة الطيبة مداوم وبحقها قائم حتى يشتعل من زندها [6b] النيران ويطير شررها على جند النفس الأمارة فتحْرِقُهم عيان فتصبح النفس الملعونة ليس لها مُعِين ولا نصير فتذِلُّ حينئذٍ وتخضع وتصير مسلمةً كما يسلم الذليل الأسير فيعرض عليها الإسلام فتنقاد طايعةً بلا كلام فينشرح عند ذلك منها الصدر ويتنور بالنور المشرق البدر أفمن شرح الله صدره للإسلام. فهو على نورٍ من ربه العلام وعلامة شرح الصدور في هذا المقام المبرور التجافي عن دار الغرور الشرور والإِنابة إلى دار الخلود والسرور هكذا صح في الخبر عن النبي عليه السلام فإذا انشرح صدر الأمارة [7a] للإسلام وصارت على نور من ربها يرد عليها وارد الشريعة من جانب حبها فيبعثها على السير إلى الله الغفور فتتوجه إلى ربها لابسة خلعةً من نورٍ ملونةً بلون الزرقة من الألوان إذ نور هذا الطور أزرق مشاهدٌ عيان وكون النور أزرقٌ في هذا المقام لأنه مركب من سواد وبياض دوام كما أن الصبغ الأزرق هكذا يكون ومن

[256] De ki: “Cinlerden olsun insanlardan olsun, insanların kalplerine vesvese sokan sinsi şeytanın şerrinden insanların rabbine, insanların mâlik ve hâkimine, insanların mâbuduna sığınırım!” Nâs 1-6/114.

أحسن من الله صبغة ونحن له عابدون[257] فأما السواد فإنه من أثر العصيان ناشى وأما البياض فمن نور الإسلام فاشى فإذا أظهر للنفس المسلمة هذا النور وأخذ في الزيادة نورا على نور دخلت مقام العبودية واعترفت [7b] وأقرت بها وعلمت فحينئذٍ يبدِّل ربها اسمها ويمحي من ذلك العالم رسمها فبعدُ ما كانت أمارةً بالسوء صارت لوامةً لذاتها ولربها تبوء فافْهم ذلك ياسالك. وجاهدْ نفسك وكن لها مالك وخلصْها من موبقات المهالك مِنْ قبل أنْ يقبضها المالك فيُسلمها في يد خازن جهنم البُعد مالك فيذيقها عذاب الخلد عند ذلك نجّانالله وإياكم من جهنم البُعد وحشرنا مع أهل السّعد قبل مجيئنا إلى الكون وبعد آمين.

الطور الثاني في معرفة النفس اللوامة

[8a] قال الله تعالى ولآ اقسم بالنفس اللوامة[258] اعلم يا ذا الهمة التامة أنه لما قامت على رأس النفس اللوامة القيامة وطمتها وأحاطت بها الطامة وتبدلت أرضها بأرض البشرية الأَمه وسماؤها بسماء المحبة والإستقامة وانسلخت من عالم الحيوانية وظهرت بالصورة الطفلية وانقادت إلى العبودية واستفادت معانٍ زكية وصارت صوامةً قوامةً سماها ربها بالنفس اللوامة فقال في سورة القيامة ولا أقسم بالنفس اللوامة أيحسب الانسان أن لن نجمع عظامة[259] فالإنسان هو النفسُ والنفس هو الإنسان [8b] والأمارة هي اللوامة واللوامة هي الأمارة

[257] "Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz." Bakara, 138/2.
[258] "Öyle değil, kendini kınayan nefse yemin ederim!" Kıyâmet, 2/75.
[259] "Kendini kınayan nefse yemin ederim. İnsan, kemiklerini toplayıp birleştiremeyeceğimizi mi sanıyor?" Kıyâmet, 2-3/75.

وجمع العظام من أعظم العظائم وقادرٌ عليها الخالق الدائم وقد شاهد ذلك أصحاب العزائم فإذا علمتَ هذا يا سالك الطريق وطلبت الدخول إليه بالتحقيق وتمسّكتَ بأذيال مرشدك الرفيق وصلت إلى محبة الحق وصرت صدّيق فيعطيك مرشدك مفتاح باب القلب فتفتح الباب وتدخل حضرة الرب فيقدم لك براق المحبة فتستوي على ظهره متوجها نحو المسجد الأقصى طالبا للقربة فإذا وصلتَ إلى جامع الأقصى أشهدك ربك من العجائب ما لا تحصى ثم يلوح لك منه نور المحبوب الذي كان كمينا في أفق الغيوب [9a] فتهيم في ذلك الجمال وتطلب الوصلة والوصال ويكون لون هذا النور أصفرا وصفرته من بياضٍ وحمرةٍ أي أشقرا فبياضه من بياض نور القلب بياضى وحمرته من شفق شمس الروح الماضي كما أنَّ نور الفجر الطالع من أفق المشرق أوله بياضٌ مائلٌ إلى الزرقة ثم يطلع بعده الصفرة المائلة إلى الشقرة ثم تطلع الحمرة ولم تزلْ تتزايد حتى تطلع الغزالة فكذلك أول ما يطلع للسالك من أفق مشرق وجوده النور الأزرق في طور النفس الأمارة ويكون ذلك بعد إسلامها وتسليمها لمالك قيادها وتعليمها فإذا تبدلت وصارت لوامة أشرق نورها [9b] وازداد امتدادا من جانب الروح القيامة تلون بلون الصفرة فتصير البقرة الصفراء الفاقعة اللون فينسر بالنظر إليها كل ناظرٍ في عالم الكون ثم اعلمْ بأن لكل من النفوس السبعة حالاً ومقاما وسيرًا وعالما وواردا ونورًا فأما حال النفس اللوامة فالمحبة ومقامها القلب وسيرها لله وعالمها البرزخ

وواردها الطريقة المحمدية فأما المحبة فثلثة مراتب محبة المربي وهي المحبة المجازية التي هي قنطرة الحقيقة وتعلقها بالمربي إذ لولا المربي ما عرفتُ ربي وفوقها محبة الرب ومظهر الرب هو الوسيلة الكبرى وهي حقيقة الرسول [10a] عليه السلام والمرتبة الثالثة من المحبة محبة الحق الشاملة للمراتب الثلاثة الأفاق والأنفس والحق الظاهر فيهما كما قال تعالى سنريهم آياتنا في الآفاق وفي أنفسهم حتى يتبين لهم أنه الحق الآية.[260] فلآفاق ما خرج عنك ومفرده أفقٌ وكل إقليمٍ له أفقٌ فأفق إقليم السالك شيخه ومربيه الذي يشرق له منه فجر المعرفة ومحبته التوجه إليه والمتابعة له كما قال الله تعالى قل إن كنتم تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله الآية.[261] وأما الأنفس فهي رؤية صورة الحق في نفس السالك وصورة الحق هي حضرة الرسول صلى الله عليه وسلم كما قال عليه السلام من[262] [10b] رآني فقد رأى الحق[263] وقال خلق الله آدم على صورته[264] فالرسول عليه السلام هو آدم الأكبر المخلوق على صورة الحق فهي مستورة في نفس كل مؤمنٍ المعبر عنها بقوله عليه السلام أنا من نور الله والمؤمنون من نوري وهذا النور الذي بطن في نفس كل مؤمن هو ربه المدبر لعالم جسمه المتصل بحقيقة نبيه عليه السلام فلا ينكشف له هذا النور إلا من روزنة محبة شيخه الذي

[260] "Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz." Fussilet, 53/41.
[261] "De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin." Âli İmrân, 31/3.
[262] Muhammed b. Halîfe bu kelimeyi bir sonraki sayfada tekrar etmiştir.
[263] Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261), **el- Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar**, tah. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, Cilt:4, Beyrut, s. 1776.
[264] İmam Buhârî, Cilt: 8, s. 50.

هو واسطةٌ بينه وبين نور نبيه عليه السلام فإذا انكشف له عن صورة ربه في نفسه تعلقت المحبة بتلك الصورة فهويها وإلى هذا أشار الشيخ ابن الفارض في تائيته فقال [11a] فلم تهوني ما لم تكن في فانيا ولم تفن ما لم تنجلي فيك صورتي[265] فهذه إراَة الأيات الحقية في الآفاق والأنفس الخلقية وحال المحبة الربية يتصف بها السالك في هذا المقام وأما نهاية المحبة المشار إليها بحتى يتبين لهم أنه الحق فسنبينه إن شاء الله تعالى في حال العشق والله يرشدنا إلى معرفة مرشدنا ويهدنا به إلى محبة ربنا ويكشف لنا عن حقيقته حتى نعبد حق عبادته آمين يا معين.

.الطور الثالث في معرفة النفس الملهمة

قال الله تعالى قسما بالنفس الملهمة التي [11b] أوتيت هداها ونفس وما سواها فألهمها فجورها وتقواها[266] أقسم سبحانه بالنفس الملهمة ولم يقسم بالنفس اللوامة لكون النفس اللوامة في مقام الطفلية فالطفلُ ميال إلى طباعه الأرضية والسماوية ليس عنده شيءٌ من التمييز بل مساوي عنده الذليل والعزيز والجَمر والذهب الأبريز كما وقع لموسى عليه السلام عند تناوله الجمرة وتركه الذهب في ذلك المقام بخلاف النفس الملهمة التي ألهمها ربها الفجور والتقوى وصارت مميزةً بينهما تترك الفجور وعلى التقوى تقوى لأنها دخلت أول

[265] İsmail Rusûhî Ankarâvî, s. 121.
[266] "Nefse ve ona düzen verene, Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene yemin olsun" Şems, 7-8/91

مراتب الرجال واتصفت بالعلم والمعرفة والحال فلما وصلت وحصلت على هداها [12a] أقسم بها مولاها فقال ونفس وما سواها فألهمها فجورها وتقواها[267] وجواب القسم قد أفلح من زكيها [268] أي طهرها عن النظر إلى سوى ربها الذي هو عين سواها قد أفلح المؤمنون[269] المخاطبون بيآيُّها الذين آمنوا اٰمِنُوا بالله ورسوله[270] فأولا اٰمَنُوا بربهم إيمان غيبٍ بالترهيب والترغيب والثاني أمرهم بالإيمان الشهودي الذي هو معرفة الرب ومحبة الحبيب. ففي كل مرتبة يكون الإيمان مطلوب وهو التصديق بما استتر عنك من الحقائق في الغيوب والغيوب بطونٌ بعضها أدخل من بعض كما قال سيد أهل السماء والأرض إن للقرآن ظهرا وبطنا إلى سبعة [12b] أبطنٍ وفي روايةٍ إلى سبعين فيجب الإيمان بكل البطون هكذا صح عن سيد المرسلين فأول ما يكشف للنفس الأمارة عن ظهر القرآن فيرد عليها ظاهر الشريعة لذلك قالوا وارد النفس الأمارة الشريعة بعد إسلامها وبنور إيمانها ترى في الآفاق آيات ربها فهذا أول إيمانٍ يكون ثم منه يدخل إلى أول بطنٍ من بطون القرآن وهو الكشف عن أحوال البرزخ وشهوده بنور إيمان النفس اللوامة عيان وهذا الإيمان هو الثاني الذي أُمرنا به في القرآن الذي هو لب المعاني ثم بهذا الإيمان ونوره ترى آيات الله في الأنفس في عالم البرزخ وقبوره [13a] فمن أجل هذا يكون وارد النفس اللوامة الطريقة التي هي باطن الشريعة في

[267] "Nefse ve ona düzen verene, Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene yemin olsun." Şems, 7-8/91.
[268] "Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir." Şems, 9/91.
[269] "Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir." Müminûn, 1/23.
[270] "Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine iman ediniz." Nisâ, 136/4.

اصطلاح الطائفة المطيعة أصحاب الطريقة الخلوتية أعاد الله عليَّ بركتهم في كل بكرةٍ وعشية ومن هذا البطن الثاني ينتقل إلى البطن الثالث ويقال له السير على الله في عالم الملكوت بحال العشق الذي هو آخر مرتبة المحبة الربية بالصدق وأول مراتب المحبة الحقية التي هي غاية قوله حتى يتبين لهم أنه الحق فإذا تبين لِهؤلاء السالكين هوية الحق عشقوه من غير اختيارٍ وتاهوا في عشقه من غير قرارٍ فلما عشقوه عشقهم فلما عشقهم قَتَلَهم وقَتْلُهم وَصْلُهم وهو عبارة عن تجلي [13b] باطن صورة حقيته في مرآات باطن عبوديتهم التي رأوها سابقا في الأنفس بعين النفس اللوامة فيفنى حالتئذٍ وجود العبودية المقيدة في نور تجلي صورة الحق العابدة المرشدة فيبقى وقتئذٍ لا عابد ولا مرشد إلا هو فينادي لسان حاله لا هو إلا هو فلهذا تلقى المرشد يلقِّن السالك هذا الإسم في هذا الطور فيأخذه مستعيذا بربه من الحور وهنا يتيه العاشق في نور الجمال فيشطح في الأقوال والأحوال حتى يكاد المرشد أن يعجز عن ضبطه إلا بنقله عن هذا الحال فترى العاشق تارةً يشرب وتارة يطرب وتارة يسكر وتارة يصحى وتارة يرقص وتارة [14a] يهيم على وجهه لا يضمأ ولا يضحى وكثير من السالكين لما وصلوا إلى هذا المقام فارقوا مرشدهم وزعموا أن المرشد ليس له تصرفٌ فيهم ولا كلامٌ فانقطعوا عن الطريق ولبسوا ثوب الخلاعة والتمزيق فحرموا من التكميل ووقعوا في التضليل فصار عليهم كما صار على أصحاب الفيل فارموا بحجارة الطرد والبعد من سجيل

فصاروا كعصف مأكول نجانا الله وعافانا من النكول ولنرجع إلى المقصود ونقول بلسان التربية والإرشاد مخاطبين لأصحاب القابلية والإستعداد لما ألهمت النفس فجورها وتقواها وعرفت ضلالها وهداها واشتغلت [14b] بالذكر الروحي الذي هو معراج الروح إلى سماء الفتوح متمسكةً بقول ربها الذي أخبر به نبيها إذ قال من ذكرني عرفني ومن عرفني أحبني ومن أحبني عشقني ومن عشقني عشقته ومن عشقته قتلته ومن قتلته فعلى ديته وأنا ديته الحديث سارعت إلى الذكر الذي هو سببٌ لمعرفة المذكور فالذكر هو الإسم والمذكور هو المسمى والمسمى أنت أي عينك فمن ذكر الإسم عرف المسمى الذي هو عينه فعينه ذاته وذاته سره وسره ربه كما قال عز وجل في الحديث القدسي الذي قرره الإنسان سري وأنا سره صدق الله ومن أصدق حديثا من الله [15a] فافهمْ ولا تفهمُ ما لم تعلم ولا تعلم ما لم تسلم فإذا أسلمت تسلم إن الدين عند الله الإسلام فهو البداية والتوسط والإتمام بهذا أوصى الأنبياء الكاملون إن الله اصطفى لكم الدين فلا تموتن إلا وأنتم مسلمون[271] فالإسلام هو الإنقياد وهو على مراتب عند أهل الإرشاد إسلام وتسليم وتفويضٌ فالإسلام يكون للرسول من جهة رسالته انقيادا له بالقول لأنه عليه السلام أول المسلمين والتسليم للنبي عليه الصلاة من جهة ملكيته فعلا وطريقةً لأن الطريقة أفعاله عليه السلام وهي البرزخ الذي فيه نبوته الذي هو فوق مرتبة رسالته [15b] وتحت مرتبة ولايته عليه التحية والسلام

[271] "Allah sizin için bu dini seçti; öyleyse yalnız O'na teslim olmuş müminler olarak can verin!" Bakara, 132/2.

وأما مقام التفويض فيكون لجهة ولايته التي لا ينقطع حكمها في الدارين أبد الآبدين وهي جهة حقيقته عليه السلام التي سمي بها عبد الله ولهذا كان آخر كلام مؤمن آل فرعون بعد نصيحته لقومه بإذن الله وأفوض أمري إلى الله فلما دخل مقام التفويض لله فوقيه الله فعُلِمَ من هذا أن مقام التفويض أعلا من مقام التسليم وهو أعلا من مقام الإسلام إذ الإسلام إنقياد الظاهر والتسليم إنقياد الباطن والتفويض إنقياد السر وهو باطن الباطن ولكن لما كان كل مسلمٍ مؤمنٌ بمقتضى قوله عليه السلام إنا نحكم بالظاهر [16a] والله يتولى السرائر قال بلسان العام إن الدين عند الله الإسلام[272] ولما قالت الأعراب آمنا قال الله لنبيه قل لهم يا محمد لم تؤمنوا ولكن قولوا أسلمنا[273] لأن الإسلام يقتضي المتابعة بالأعمال في الظاهر بخلاف الإيمان فإنه إقرارٌ باللسان وتصديق بالجنان وليس للأعمال فيه مدخلٌ فإننا إذا آمنا وصدقنا بنبوة موسى وعيسى عليهما السلام لا يلزمنا متابعتهم في شريعتهم وفيه تحقيقٌ دقيقٌ ليس هنا محله فلنعرض عنه ولنرجع إلى ما ما نحن بصدده ونقول إن الرسول صلى الله عليه قد جاء بهذا الدين المتين الذي هو الإسلام والتسليم والتفويض وظهر [16b] بالإسلام وأظهره بسيف الرسالة وقال أنا رسولٌ بالسيف لأهل الضلالة فلما فتح دين الإسلام بالمرهف الحسام ودخل الناس فيه باهتمام جلس على سجادة النبوة البينة

272 “Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.” Âl-i İmrân 19/3.
273 “Bedevîler, “İman ettik” dediler. Şunu söyle: “Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz.” Hucûrât, 14/49.

ممتثلا أمر قوله تعالى أُدعُ إلى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة[274] فلما بلغ بلسان النبوة هذا البلاغ الذي ليس فيه اعوجاجا. ورأى الناس يدخلون في دين الله أفواجا أمره ربه بأن يسبح بحمده ويستغفره إنه كان توابا[275] فامتثل قوله واستغفره وإلى حقيقة المسكنة توجه فعبره فلما رآه مقاما عاليا فوق علين ومرتبةً [17a] رفيعة لا يصل إليها إلا كل مسكين من أولى العزم المقربين قال باللسان العربي المبين اللهم احيني مسكينا وامتني مسكينا واحشرني في زمرة المساكين فهذا الإرشاد الثالث وهو مقامِ ولاية عليه السلام فلما انتقل من هذه الدار الفانية إلى تلك الدار الباقية استخلف في كل سجادةٍ خليفة فاستخلف في سجادة الرسالة السلاطين العدَّل وأعطاهم السيف والقلم والراية والعَلَم وأمرهم بالجهاد في سبيل الله وإقامة حدود الله وإجراء أحكام شريعة الله وحفظ خلقَ الله وحراسة بلاد الله وأمرهم بالعدل والإحسان [17b] ونهاهم عن الظلم والطغيان وبشرهم ببشائرٍ صنوف منها قوله الجنة تحت ظلال السيوف ومنها في العدل الذي عينه بقوله عدل ساعةٍ خيرٌ من عبادة سبعين سنة وما ذكره في حق الغزو والجهاد من الفضائل لا يسعه تعداد من الرسائل وفقهم الله وسددهم وللعدل والإحسان أرشدهم وأما سجادةُ النبوة فاستخلف فيها العلماء المجتهدين ذي القوة فدعوُ الخلق إلى سبيل ربهم بالحكمة والموعظة الحسنة في كل وطنٍ

[274] "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et." Nahl, 125/16.
[275] "Ve insanların akın akın Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde Rabbine hamd ederek şanının yüceliğini dile getir ve O'ndan af dile; şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir." Nasr, 2-3/110.

وجادلوهم بالتي هي أحسن وعرفوهم طريق الهدى فكانوا خير الخلق عند الحق سعداء [18a] فبشر لكلٍ منهم ببشارةٍ وأكرمه. بقوله خيركم من تعلم القرآن وعلمه[276] وقال في حق العلم والتعلم ما يكِلُّ عنه لسان كل متعلم نفعنا الله بعلومهم في هذه الدار وحشرنا جميعا في دار القرار وأما سجادة الحق التي هي المسكنة فاستخلف فيها المشايخ المرشدين أهل القلوب الساكنة فدعوا إلى الله بالله وحثُّوا عبيد الله على معرفة الله وكشفوا لهم عن أسرار الله التي أودعت في خلق الله فقالوا مثل ما قال الله لنبيه المأمون قل الله ثم ذرهم في خوضهم يلعبون فهم خاصة الخاصة وخلاصة كل خلاصة بهم يدفع الله عن خلقه كل خصصة [18b] نفعنا الله بهم في الكونين ورفعنا بعلومهم في العالمين وقد بسطنا الكلام في هذا المقام تحقيقا لدين الإسلام وتصديقا بما جاء به سيد الأنام اللّهم توفنا مسلمين بالإسلام التام والله يدعو إلى دار السلام.

الطور الرابع في معرفة النفس المطمئنة ومراتبها

قال الله تعالى يا أيتها النفس المطمئنة ارجعي إلى ربك[277]. الآية اعلمْ أن النفس الملهمة لما قطعت مراتب العشق ورقت به حتى انتهت إلى آخر مرتبةٍ في الملكوت بالشوق ووصلت إلى الروح الأعظم الذي هو الحقيقة المحمدية الذي شهدته في مقامها إلا قوم [19a] تجلى

[276] İmam Buhârî, Cilt:6, s. 192.
[277] "Ey imanın huzuruna kavuşmuş insan. Rabbine dön!" Fecr, 27-28/89.

فيها بالنور الأبيض فاختطفها من عالم الملكوتي الأميض فطرحها في العالم الجبروتي فانسلخت من الجسد الملكوتي وألبست حلة جبروتيةً من ذلك النور فانجلت الصورة الحقية فيها وبرزت بالظهور فاطمأنت لما رأت ربها معها ظهر بالمنة فسميت عند ذلك مطمئنة ألا بذكر الله تطمئن القلوب[278] وبشهود الحق تطمئن الأسرار في باطن الغيوب فهذا الإطمئنان لا يكون حالا للنفس المطمئنة إلا بعد ظهور الحق فيها بالمنة وشهودها له بعين السر فإذا شهدتْه صارت من أهل البر وتوفيت مع الأبرار [19b] فسقيت من الشراب الكافور فغابت عن الخلق من سكر هذا الشراب الطهور فلم تر عند ذلك سوى الحق الظاهر فيها فتنطق بأنا الحق والناطق ربها فيها فتقطع السفر الأول الذي كان بدايته من الخلق إلى الحق الأول فهذه كيفية الوصول التي حارت فيها العقول فإذا وصلت النفس المطمئنة الكلية إلى الحق الظاهر بالصورة المحمدية انفتحت لها روزنةٌ من جانب المعرفة بالله فطال لسانها لله وقد أخبر بذلك رسول الله حيث قال من عرف الله طال لسانه ويخبر عن الله عند تفجر ينابيع الحكمة من قلبه [20a] وأصل منبعها من لب لبه فيخبر عن أسرار الحق كشفا وعيانا بالصدق فإذا أخبر بالصدق أنكره أهل الغِرَّة وعَرَفَهُ أهل الغُرَّة لأنهم الغُرُّ محجلون الذين هم للحق ناصرون فهذا من العلم المكنون الذي لا يعلمه إلا العلماء بالله الراسخون الذين يقولون عند سماعهم لهذا الخطاب آمنا به كل من عند ربنا وما يذكر إلا

[278] "Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur." Ra'd, 28/13.

أولوا الألباب[279] وأما أهل الغرة فهم المحجوبون عن الله القائمون بنفوسهم الأمارة في ملك الله أولئك الذين خسروا أنفسهم في جهنم خالدون[280] ولنبين من هذا العلم المكنون نُبذةً حققها العلماء الراسخون [20b] ليستفيد منها طلاب الحق المؤمنون وليس كلامي هذا للمنكر العنيد إنما هو ذكرى لمن كان له قلبٌ أو ألقى السمع وهو شهيدٌ فلا يفهم هذا الذكرى إلا من كان من أرباب القلوب أو ممن ألقى السمع وصار شهيدا لجمال الحق المحبوب فافتح سمع القلب واسمع الذكرى من لسان هذا الأب واعلم أن الحق سر الإنسان والإنسان سر الحق الرحمن كما قال في الحديث القدسي الذي ذكره بقوله عز شأنه وجل ذكره الإنسان سري وأنا سره فإذا أظهر سر الله إلى الظاهر كان الإنسان هو الظاهر والحق سره الباطن [21a] وإذا ظهر سر الإنسان كان هو الحق الظاهر والإنسان سره الباطن فسر الحق عين الخلق وسر الخلق عين الحق وقد قال الشيخ الأكبر والكبريت الأحمر خاتم الولاية المحمدية محي الدين بن العربي في *فصوص الحكم*[281] في هذا المعنى فلا تنظرْ إلى الخلق وتعريه عن الحق ولا تنظرْ إلى الحق وتكسوه سوى الخلق[282] ونزهه وشبهه وكن في مقعد الصدق فالإنسان الذي هو سر الله هو الإنسان الكبير المعبر عنه بالكون عند

[279] "Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar." Âl-i İmrân, 7/3.
[280] "Kendilerini ziyan etmiş olanlar, onlar cehennemde ebedî kalacaklar." Müminûn, 103/23.
[281] İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, Cilt:1, s. 514, 515.
[282] Müellifin İbnü'l-Arabî'nin kitabından alıntı yaptığı cümlelerde Hak ve halk kelimeleri birbirleri yerine kullanılmıştır. Müstensih nüshasında da aynı yanlış devam ettirilmiştir. Fusûsu'l-Hikem'de doğrusu şu şekildedir: فلا تنظر إلى الحق وتعريه عن الخلق، ولا تنظر إلى الخلق وتكسوه سوى الحق.

المحجوبين وبالإنسان الكبير عند العارفين وأما هذا الإنسان الصغير [21b] الذي هو آدم وأولاده فهو عين ذلك الإنسان الكبير محل النظر فهذا الإنسان عين العين وهو سر السر لله والله سر الإنسان وسر سره الأحد الذي هو الهو وهذا من لسان الحقيقة لا يؤمن به إلا من كان من أهل الطريقة فإذا سمعتَ هذا فآمن به وصدقه حتى تكتب في ديوان أهل الحق الراسخين في مقعد الصدق ولنضرب مثلا لهذا التجلي لمن له قلبٌ مصونٌ وتلك الأمثال نضربها للناس وما يعقلها إلا العالمون[283] وذلك أنك إذا خشن عليك هذا الكلام ولم يدخل في عقلك الهيام فاصْغَ لهذا [22a] المثل الأجلى ولله المثل الأعلى وذلك بأنك إذا وضعتَ مرآةً كرية الشكل وعلقتها في بيتٍ وجمعتَ في ذلك البيت جميع الألوان والأشكال وصوَّرتَ فيه أنواع الصور ثم نظرتَ في المرآة فرأيتَ تلك الألوان والأشكال والصور قدِ انعكست وظهرت في المرآة من غير زيادة ولا نقصانٍ ولا حلولٍ ولا دخولٍ فكانت المرآة سر البيت إذ هي باطنه وهو محيطٌ بها وبظاهرها والبيتُ سر المرآة إذ كل ما في البيت بطن في المرآة وظهر فيها فكانت ظاهرةً بما فيه فالبيت هو الكون والمرآة [22b] هي الإنسان فهو عين الكون ومرآته والكون عين الإنسان ومرآته وعن هذا أخبر الرسول عليه السلام بقوله المؤمن مرآة المؤمن[284] فالمؤمن الأول الإنسان الصغير والمؤمن الثاني الإنسان الكبير

[283] "İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamamaktadır." Ankebût, 43/29.
[284] Ebû Davûd, Cilt:7, s. 279.

فالإنسان الكبير مظهر اسم الله الظاهر والإنسان الصغير عينه ومحل نظره وقد قال في هذا المعنى عبد الرحمن الجامي في ديوانه المنسوب إليه نظم[285]

كل ما في الكون وهم أو خيال

أو عكوسٌ في المرايا أو ظلال[286]

لاح في وجه السوى شمس الهدى

لا تكن حيران في تيه الضلال.

[23a] كيست آدم عكس نور لم يزلْ

چيست عالم موج بحر لا يزال

وقال العارف الآخر في معناه

البحر بحرٌ على ما كان في قِدَمٍ ٭

٭ إن الحوادث أمواجٌ وأنهارُ

فالبحر والموج اسمان اعتباريان ليس هما شيء غير الماء ولا يشك أحدٌ في ذلك فكذلك الحق والخلق والكون والإنسان ليس هم غير الله لا إله إلا الله ما في الكون غير الله وهو الله

[285] Abdurrahmân Câmî, Cilt:1, s. 550- 551.
[286] ضلال

في السماوات وفي الأرض فافهم وتحققْ وسلمْ وأسلمْ وقد بسطنا الكلام في هذا المقام لأن فيه يظهر الحق للسالك فيغيب عن الخلق عند ذلك [23b] فيكون الحق ظاهرا والخلق باطنا فيصير الحق شهادته والخلق غيبه بعكس غيره فإن الحق موهومٌ عند العوام المبعودين والخلق موجودين فلا يشهد العوام في الكون غير الخلق وأما الحق فلا يرونه بل يؤمنون بوجوده فهذا إيمان العوام وأما الخواص الذين سلكوا طريق الحق ووصلوا إليه فهم بعكس أولئك لأنهم يشهدون الحق ولايرون الخلق فالخلق عندهم موهومٌ معدوم والحق موجود مشهود فإذا ذكر اسم الخلق آمنوا بوجود الخلق ولم يروهم وأقروا بأن لله خلقا موجودين لكن لم يشهدوهم على التعيين فهذا حال [24a] الواصلين جعلنا الله من عباده الواصلين وحشرنا معهم أجمعين ورزقنا النظر إلى وجهه الكريم في الدنيا بنور عين الإيمان وفي الآخرة بعين المشاهدة والعيان إنه معطي ومحسن ومنَّان.

الطور الخامس في معرفة النفس الراضية

قال الله تعالى خطابا للنفس المطمئنة ارجعي إلى ربك راضيةً[287] صدق الله تعالى اعلمْ يا واصلُ أنك إذا صارت نفسك مطمئنة ودخلت حضرة المنة واستقرت في مقام الجمع وزعمت بأن لا حركة ولا رجْع وإذا بقول ربها قد طرق منها السمع [24b] يا أيتها النفس المطمئنة ارجعي إلى ربك راضيةً فامتثلت الأمر وقصدت الرجوع إليه سائرةً سيرا في الله أي

[287] "Rabbinden hoşnut olarak O'na dön." Fecr, 28/89.

في عالم اللاهوت ليس لها دون الله قوت فلما دخلت حصن الله الذي من دخله كان آمنا من مكر الله لم يبق للشيطان عليها من سلطان كما قال تعالى إن عبادي ليس لك عليهم سلطان فهم العباد المضافون إلى الحضرة الإلهية الذين تخلصوا من رق الغيرية وفنوا عن نفوسهم وذواتهم بالكلية كما يفنى وجود القطرة إذا اتصلت بالبحر التيَّار وترتفع هنا أيدي الأغيار ويقف الشيخ المرشد ويفارق السالك في مقامه فينفصل عن معلمه وإمامه [25a] كما فارق رسول الله صلعم حضرة جبريل ولم يقدر أن يصير له من مقامه دليلا بل أجابه عند سؤاله عن تخلفه لو تقدَّمتُ قدرَ أنملة لاحترقت في نور وصفه فإذا كان هذا المقام يعجز عن الدخول فيه الشيخ بل جبريل فما بالك بالشيطان اللعين الذليل لأنه مقام الفناء في الله ليس لأحد فيه وجودٌ سوى الله ولكن لا يفنى العبدُ فيه الفناء التام بل يفنى عن الأفعال والصفات ويبقى فناء الذات لا يحصل له إلا في مقام المرضية ويأتي بيانه وتفصيله بعد هذا الطور ولما فُنِيَ السالك في هذا المقام لم يبق له واردٌ من خلفٍ ولا قُدَّام لأن الوارد [25b] لا يرد إلا على الموجود وأما المعدوم فلا يكون مورودٌ فينقطع الوارد عن السالك ويتولى أمره المالك ثم إن نوره يكون أخضرا وسبب خضرته أنه مركَّب من ألوان الزرقة والصفرة والحمرة والبياض قد امتزج من كل واحد جزءًا. فإذا امتزجت هذه الأجزاء صارت خضرةً فلون الزرقة من نور الأمارة ولون الصفرة من نور اللوامة ولون الحمرة من نور الملهمة

ولون البياض من نور المطمئنة فإذا امتزجت هذه الأنوار وصارت نورا واحدا ظهر للسالك بلون الخضرة وسمي أخضر ولهذا صارت الخضرة أفضل الألوان في الدنيا وفي الجنة [26a] كما قال الله تعالى في حق أهل الجنة يلبسون ثيابا خضرا من سندسٍ الآية[288] ولما دخلت النفس المطمئنة جنة ربها بدعوته كساها حُلَّةً سندسية خضراء من فضل رحمته فرضيتْ عن ربها فسميت راضية عندها وفي هذا المقام يبلغ السالك مقام الخضر ويشرب من ماء الحياة فيبقى حيًّا لا يذوق موتا بعد ذلك ولا يراه ولكن له انتقالان حاصلان للتكميل فينتقل إليهما بعد الإستحقاق والتحصيل فإذا رضيت النفس الراضية عن ربها رضي الله عنها كما قال موسى عليه السلام إلهي دُلَّني على عمل أبلغ به رضاك فقال يا موسى [26b] رضائي في رضاك إذا رضيتَ عني رضيتُ عنك وهذا طريق السالكين رضوا عنه فرضي عنهم لأن السالكين يسلكون من مقام النفس إلى القلب إلى الروح إلى السر إلى سر السر وفيه يرضون عن ربهم ثم منه إلى مقام الخفي الأخفى مقام رضي الله عنهم ومنه إلى الذات المطلقة فسلوكهم يكون معراجا من أسفل سافلين إلى أعلا عليّن وطريق المجذوبين على عكسه فيبدأ بهم من أعلا علين فيكشف لهم عن كمال ذاته فيندهشوا من خشية ربهم فينزلهم إلى شهود صفاته فيرضى عنهم فإذا [27a] رضي عنهم رضوا عنه فلهذا جاء في

[288] "İpekli yeşil elbiseler giyecekler." Kehf, 31/18.

التنزيل رضي الله عنهم ورضوا عنه ذلك لمن خشي ربه[289] فالخشية حال المجذوبين قبل السلوك فإذا تنزلوا إلى مقام ورضوا عنه في شهود صفاته أنزلهم إلى شهود أفعاله ومنه إلى التعلق بأسمائه ومنه إلى آثاره فبداية السالكين نهاية المجذوبين وبداية المجذوبين نهاية السالكين وربما التقيا في الطريق السالك والمجذوب هذا في ترقِّيه وهذا في تدليه فإذا التقيا ظن كل واحدٍ منهما في صاحبه أنه مرشده وأنه فوق مرتبته فيتعلق كلٌّ منهما بصاحبه تعلق المحبِّ بالمحبوب والطالب [27b] بالمطلوب وأول ما يقع التعلق من جانب المجذوب لأنه ألطفُ من السالك إذ هو من جانب العلُّوِّ نازلٌ فإذا تعلق المجذوب بالسالك تعلق به السالك وقد وقع لي مثل هذا في محروسة حلب في شهر شوَّال سنة سبع وألف من الهجرة مع رجل من المجاذب يقال له صابي وكنتُ قد خرجتُ مع بعض إخواني إلى حضرة سعد الأنصاري لتوديع الحجاج فلما رجعنا إلى جانب المدينة وإذا أنا بالمجذوب صابي وخلفه جمعٌ من الشباب والصبيان يحرشونه ويضحكون منه وهو يتطور عليهم ويشتمهم ويرجم بالأحجار وهم لا ينفلون عنه فلما وقع نظري عليه أعطيتُ حاله فارتفع [28a] الحجاب بيننا فنظر إليَّ فعرفني فترك عندها الصبيان ورمي الأحجار من يده وأقبل عليَّ بالأدب والاحترام ثم سلَّم عليَّ بأفصح سلام ثم قال شيلله يا رجال الله فحصل لي من كلامه خشيةٌ وحضور فعرفت أنه من أولياء الله المجذوبين ثم شرع يطوف بي طواف الحجاج بالكعبة وهو يكرر

[289] "Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. İşte bu, Rabbini sayıp O'ndan korkanlar içindir." Beyyine, 8/98.

هذا القول شيلله يا رجال الله دستور يا أولياء الله فلما رأى الخلق تقيده بي واحترامه لي اجتمع الناس من عن يميني وشمالي ووراءي ينظرون إلينا فبقي على ذلك حتى قربنا من باب المقام فقلتُ في سري اللهم احجبه عني واحجبني عنه فلما صدر مني [28b] هذا القول فارقني ولم يكلمني وأخذ الأحجار بيده كما كان وضرب بها الناس فانفلُّوا عني ومضوا خلفه يحرشوه كما كان فلما وصلتُ إلى المنزل سألني إخواني الذين كانوا معي عن سبب ما رأوه فاخبرتهم بما حصل لي معه فحمدوا الله وشكروه وجدُّوا في سلوك الطريق وعبروه وقد وقع مثل هذا للشيخ الأكبر محيي الدين ابن العربي قدس سره حكاه عن نفسه في كتبه قال[290] رضي الله عنه كان في زماني رجلٌ مجذوب وكان من أهل كشف القبور يخبر عن حال الموتى فمن الناس من يصدقه ومنهم من يكذبه فيوما من الأيام بلغت في سلوكي إلى هذا [29a] المقام ثم سمعت بموت والدة ذلك المجذوب فذهبت إليه لأعزيه فرأيته جالسا يبكي فقلت له مما تبكي فقال كشف لي عن حال والدتي فرأيتها في النار فلما سمعت كلامه شرعت بذكر لا إله إلا الله فقلتها سبعين ألف مرة ثم وهبتها لوالدة المجذوب ثم نظرت إلى المجذوب فرأيته يضحك فقلت له أضحكُ بعد البكاء فقال كيف لا أضحك وقد أُخرجتْ والدتي من النار وأُدخلت الجنة في هذه الساعة ببركة قدومك فحمدت الله على ذلك إذ حصل عندي يقينين يقينٌ بصدق قول الرسول عليه السلام من قال لا إله إلا الله سبعين ألف مرة واشترى

[290] İbnü'l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Cilt: 18, s. 253.

بها [29b] نفسه من الله أعتقه الله من النار وأدخله الجنة واليقين الثاني صدق دعوى هذا المجذوب فتبركتُ به وانصرفتُ جذبنا الله من نفوسنا إليه وكشف لنا عن كمال ذاته حتى نقبل عليه وأجلسنا في مقعد الصدق عنده لديه آمين يا معين.

الطور السادس في معرفة النفس المرضية

قال الله تعالى في وصف النفس المطهرة الزكية راضيةً مرضية[291] وقال في حق إسماعيل جد النبي الجميل لما أثنى عليه ربه الجليل بقوله وكان يأمر أهله بالصلوة والزكوة وكان عند ربه مرضيًا[292]. [30a] اعلمْ أيها السالك الفاني المالك للأوانى والمعاني أن النفس الراضية عن ربها الداني لما انفتح لها عالم السر الأخفى ودخلتْ فيه وتجلَّى لها النور الذاتي الأسود الأصفى وأُلبستْ خلعةُ الفناء بعد الفنا رضي ربها ومولاها عنها وعنا وتخلصت من قول هو وأنا وصارت من خاصِّ أخص عباد الله المصطفون ودخلتْ في حزب أولياء الله الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون فلما رضيت عن الله ورضي عنها الإله سميت مرضيةٌ عند الله ودخلت مقام قرب الفرائض الذي قال في حقه النور الظاهر الفائض في الحديث القدسي [30b] المشار به إليهم بقوله عز وجل ما تقرب المتقربون إليَّ بأفضل مما افترضتُ

[291] Fecr, /28/89.
[292] "Ailesine namaz ve zekâtı emrederdi. Rabbinin katında da hoşnutluğa ulaşmıştı." Meryem, 55/19.

عليهم[293] وهذاالقرب فوق مرتبة قرب النوافل الذي يكون في مقام المطمئنة حاصلٌ لأن قرب النوافل نتيجة محبة الرب الناشية من التقرب بالأفعال الحاصلة من جانب السالك في مقام الصدرِ والقلبِ والروحِ والسرِ وهو آخر السفر الأول الذي من الخلق إلى الحق المذكور في محله وهو بالنسبة إلى ما فوقه من قرب الفرائض شركٌ خفيٌّ ولذلك قال بعض العارفين بالله الفانين فيه المتقربين بقرب الفرائض قال حب الله رأس كل خطيئةٍ ومعناه [31a] أن الله تعالى إذا أحب شيئا أوجده وأظهره إلى الوجود فإذا أوجده صار وجوده ذنبه كما قيل نظم[294] فقلت وما أذنبتُ قالت مجيبةً ٭ وجودك ذنب لا يقاس به ذنبُ ٭ هذا إذا كانت المحبة من جانب الرب للعبد وأما إذا كانت من جانب العبد للرب كانت أدهى وأمرُّ فلهذا يستحق العبد البلاء من الله كما قال عليه السلام إذا أحب الله عبدٌ ابتلاه وقال أيضا للذي قال له يا رسول الله إني أحب الله فقال له استعد للبلاء[295] وفيه سرٌّ دقيقٌ لا يسعه هذا المحل وقال عليه السلام حسنات الأبرار سيئاتُ [31b] المقربين[296] لأن الأبرار هم الذين تقربوا إلى ربهم بأنواع البر المسماة بالنوافل التي تنتج محبة الرب للعبد حتى يصير الرب

---

[293] Muhammed b. Halîfe'nin rivayet ettiği hadise yakın anlamlı hadis: ما تقرب إليَّ عبدي بمثل ما افترضتُ عليه Bkz: Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî (ö. 153/770), **el- Câmi' (Menşûr Musannef-i Abdurrezzak)**, haz. Habîbu'r-Rahman el-Azâmî, 2. Baskı, Tevzi' el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1982, Cilt: 11, s. 192.

[294] Senin (hakka engel olan) varlığın /benliğin öyle bir günahtır ki, hiçbir günah onunla mukayese edilemez. Ebu'l-Hasen Nûreddîn Alî el-Herevî, el-Kârî, **Mirkâtu'l-Mefâtîh**, 1. Baskı, Cilt:1, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2002, s. 8.

[295] Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Irâkî, **el- Muğnî an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr fî Tahrîci Mâ fî'l-İhyâ'i mine'l-Ahbâr**, 1. Baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005, s. 1657.

[296] Aclûnî, Cilt:1, s. 357.

سمع العبد وبصره ويده ورجله وهو كناية عن انجلاء الصورة الحقية في الصورة العبدية فيصير الحق ظاهرا والعبد باطنا وهو قول ابن الفارض

فلم تهوني ما لم تكن في فانيا ۞

ولم تفنَ ما لم تنجلي فيك صورتي ۞

فإذا صار الرب عين حواس العبد صار وليه أي صار الرب ولي العبد أي تولى جميع أموره فلا يسمع العبد ولا يبصر إلا بالرب وهذا هو المؤمن الولي [32a] الذي قال فيه العلي في كتاب المسطور الله ولي الذين آمنوا يخرجهم من الظلمات إلى النور[297] فهؤلاء الأبرار الذين أخرجهم الله من ظلمات الخلقية إلى الأنوار الحقية وبين العبد وربه سبعون ألف حجابٍ من نور وظلمةٍ ما لم تنكشف للعبد لم يصل العبد إلى ربه فافهمْ. وأما قرب الفرائض الحاصل للعبد السالك في هذا المقام فهو بعكس قرب النوافل فيكون العبد سمع الحق وبصر الحق ويد الحق ورجله فيسمع الحق ويبصر ويبطش ويمشي بآلة العبد وهذا هو مقام القطب خليفة الله في السماء والأرض [32b] ووليه الذي لا يظهر من عالم الغيب إلى عالم الشهادة شيءٌ إلا على يديه فهو قطب الأقطاب الذي لم يبق بينه وبين الله حجابٌ فهو من الذين قال الله في حقه في الكتاب المكنون ألا إن أولياء الله لا خوفٌ ولا هم

[297] "Allah iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır." Bakara, 257/2.

يحزنون[298] فانظرْ يا عارفُ واعرفِ الفرق بين من الله وليه وبين من هو ولي الله وجَلِيُّه وافهمْ هذه الدقيقة فإنها درةٌ مستخرجةٌ من أقصى قعرِ بحرِ الحقيقة وهذا القرب المسمى بقرب الفرائض لا يصير حالا للسالك إلا في هذا المقام كما أن قرب النوافل لا يكون حاله إلا في طور المطمئنة رابع مقامٍ [33a] فإذا حصلتِ النفس المرضية قرب الفرائض وأُلبست خلعة الولاية الخاصة من لطفه الفائض أمرها ربها بالسفر الثالث الذي هو السير عن الله فسارت عن الله في الله مع الله على الله لله إلى الله وقل رب ادخلني مدخل صدقٍ وأخرجني مخرج صدقٍ واجعلْ لي من لدنك سلطانا نصيرا[299] دخل في السير في الله وخرج إلى السير عن الله بالإخلاص والصدق فجعل له من لدن ربه سلطانا نصيرا ينصره بالحق فتسلطن من لدن الله فدعى إلى الله بالله قولا وفعلا وحالا وخُلقا. قل هذه سبيلي أدعو إلى الله على بصيرةٍ فصار وقتئذٍ وارثُ [33b] رسول الله صلعم بالحقيقة المنيرة. فأعطي سر الشريعة الأحمدية التي هي باطن الشريعة المحمدية لأن الشريعة المحمدية أرَضية والشريعة الأحمدية سماوية ولهذا كان اسم النبي صلعم في الأرض محمد وفي السماء أحمد فافهمْ هذا السر المجدد وتحقق تسعد فإذا اعطي هذا الكامل سر الشريعة الأحمدية ودعى الخاصة من السالكين إليها بكرةً وعشية. أقبلوا إليه من كل فجٍّ عميقٍ ومشوا بقوله وإرشاده على سواء الطريق وإذا أراد أن

[298] "Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler." Yunus, 62/10.
[299] "Ve şöyle niyaz et: 'Rabbim! Girilecek yere doğrulukla girmemi, çıkılacak yerden de doğrulukla çıkmamı sağla, bana tarafından yardımcı bir güç ver!'" İsra, 80/17.

يرشد بها المبتدين ألبسها بلباس الشريعة المحمدية للتبيين لأنه إذا أخرجها لهم [34a] من غير لباس أنكرها أكثر الخلق من الناس ولهذا قال بعض المشائخ من ذوي التحقيق مَن صحبنا في بدايتنا صار صديقا ومَن صحبنا في نهايتنا صار زنديقا. ولهذا قال الجنيد البغدادي قدس سره لما سئل ما النهاية فقال الرجوع إلى البداية[300] اللهم ارجعنا من نفوسنا إليك وأرنا حتى لا ننظر إلا إليك وأقبل بوجهك الكريم علينا وارضَ عنا وعلينا.

الطور السابع في معرفة النفس الكاملة

قال الله تعالى اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي ورضيت [34b] لكم الأسلام دينا[301]. اعلموا أيها الأبطال من الرجال الكاملين المكملين بالقال والحال أن كمال الدين الذي هو علم اليقين وعين اليقين وحق اليقين لا يكون إلا لمن دخل في زمرة السالكين فصار مسكينا بقطعه المقامات الستة المذكورة في هذا التبيين وهذا الدين هو الوضع الإلٰهي وكماله في الشخص الأنساني الغير اللاهي إنما يحصل إذا اجتمع فيه الإسلام والإيمان والإحسان قالاً وحالا وفعلا ورؤيةً وشهودا ووصولا وحصولا وفناءً وبَقاءً بالعيان والإسلام له بدايةٌ ونهاية فبدايته عند الخلق وهو الإقرار [35a] بالشهادتين وإقام الصلوة وإيتاء الزكوة وصوم رمضان وحج البيت وأوسطه في القلب وهو الإيمان بوجود الله وملائكته

[300] Sühreverdî, s. 703- 704.
[301] "Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim." Mâide, 3/5.

وكتبه ورسله واليوم الآخر والقدر خيره وشره ونهايته عند الحق وهو الإحسان الذي أخبر به رسول الله صلى الله عليه وسلم بقوله الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه[302] وهذه العبادة لا تكون إلا بهداية الله التي هي دين الله فمجموع هذه الثلاثة يقال لها دين فهو الدين الحنفي الذي أمرنا الله به فظاهره شريعةٌ للعوام وباطنه طريقة للخواص ونهايته وهو لبه لخاصة الخواص حقيقة فإذا اجتمع [35b] هذا الدين بشريعته وطريقته وحقيقته في شخصٍ من هذه الأفراد الإنسانية يسمى عارفا بالله كاملا في الدين يستحق أن يكون خليفةً وقائما مقام سيد المرسلين لأنه عليه السلام قال الشريعة أقوالي والطريقة أفعالي والحقيقة أحوالي والمعرفة رأس مالي فالشريعة قسمين شريعةٌ محمدية أرضية خلفية عند الخلق وشريعة أحمدية سماوية حقيقية عند الحق فالأولى مستنبطة من ظهر القرآن لأهل التقليد والإيمان والثانية مستنبطة من باطنه لأهل التحقيق والعيان وأما باطن باطنه فهو لأهل [36a] الله الكاملين أصحاب الذوق والوجدان فلهذا كان وارد المبتدي في السلوك في عرف أهل الطريقة الخلوتية الشريعة وعالمه الشهادة ووارد المنتهى في السلوك في عرفهم أيضا الشريعة وعالمه الشهادة لكن شريعة المبتدي محمدية وشهادته خلقية وشريعة المنتهي أحمدية وشهادته حقية فإذا كملت النفس الإنسانية صارت كلية ومظهرا للأسماء الحسنى الإلهية فإذا صارت مظهرا للأسماء الحسنى تخلقت بالأسماء كلها وصارت مظهر اسم الله الأعظم فظهرت بالصفات

[302] İmam Buhârî, Cilt: 6, s. 115.

الرحمانية وظهرت للخلق بالرحمة الإمتنانية [36b] التي وسعت كل شيءٍ وكتبها سبحانه في سابق علمه للذين يتقون ويؤتون الزكوة فهذا هو الكامل الذي كتب الله له هذه الرحمة لكونه أعطى الزكوة للأطوار الستة التي تطورت بها نفسه بعدما اتقى في كل مرتبة منها ما يمنع من تزكيتها وهذا التقوى والتزكية معلومٌ عنه أهل السلوك وهي على مراتب عديدة وتابعةً للتقوى لأن التقوى كالحمية والتزكية كالشربة فالمريض إذا لم يحتم عن المغلظات لا ينفعه ما يشربه من الشربات والتقوى وإن كانت أنواعها كثيرة لكنها مجموعة في [37a] مراتب ثلثة وهي تقوى العوام من السالكين وتقوى الخواص وتقوى خاصة الخواص فتقوى العوام من الشرك الجلي وتقوى الخواص من الرياء الخفي وتقوى خواص الخواص من الإخلاص وبلسانٍ أخر أبطن من اللسان الأول نقول تقوى عوام السالكين من التوحيد اللساني الظاهري وتقوى خواصهم من التوحيد القلبي الباطني وتقوى خواص خواصهم من التوحيد المضاف إلى الواحد كما نقله شيخ الشيوخ عبد الله الأنصاري في منازل السائرين فقال نظم[303] ما وحد الواحد من واحدٍ إذ كل من وحده جاحدُ توحيد من ينطق عن نعته [37b] عاريةً أبطلها الواحد توحيده إياه توحيده وغير من ينعته لاحد وقلت أيضا فيه. ما وحد الله غير الله في الكون.

فمن يوحده لا بد من بَونِ

[303] el-Herevî, s. 163.

فمن عن الله بأَنَ الحق يبعده

ومن يبِن يجتني للطرد والهون

فاحذر إذا كنت عينا أن توحده

يهوي بك الجحد تبقى مشركا هوني

يعني أن مقام الألوهية من حيث وحدته المطلقة لا يسع فيه غيرٌ ولا سوى إذ الغير والسوى فيه محوٌ وفنا كل شيءٍ هالك إلا وجهه شهد الله أنه لا إله إلا هو[304] فلم يشهد هويته معه أحدٌ سواه إلا هو فمن [38a] أراد أن يوحده أوجد نفسه فأشرك في وجوده غيره فكان وجوده جحده لأنه لما وجد هذا الموحد ثبتت الكثرة بوجوده فإذا ثبتت الكثرة انتفت الوحدة إذ هما ضدان والضدان لا يجتمعان فكان موحِّدٌ وموحَّدٌ وتوحيدٌ فالموحِّد والموحَّد ما لم يكونا واحدا في نفسه وإلا يتبت جحد الواحد لأجل هذا قال ما وحد الواحد من واحد إذ كل من وحده بنفسه فهو جاحد لوحدته ولكن الموحِّد الصادق هو الذي لا يرى نفسه ولا غيره فهذا هو التوحيد الذاتي رزقنا الله منه ذرة وأبقانا به بعدما أفنانا فيه كرَّة بعد كرَّة [38b] آمين ولنختمْ كتابنا بالتوحيد الذاتي إذ التوحيد مراد صفاتي وذاتي والله يقول الحق وهو يهدي السبيل.

[304] "O'nun zatından başka her şey yok olacaktır." Kasas 88/28, "Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka ilah olmadığını bildirdi." Al-i İmran 18/3.

خاتمة الكتاب

قال الفقير إلى عفو ربه وغفرانه مؤلف هذا الكتاب ومحرره من لسانه وجنانه محمد بن حاجي خليفة بن عمر البيروي المعروف بشيخ القرا الخلوتي عفا الله عن ذنوبه وذلاته وستر عيوبه ووفَّقه لمرضاته. حررت هذه الرسالة من لسان القلم مستخرجا من النون المكنون المطلسم بإشارة من أبي الوقت المصون ولم أراع فيها ما راعاه المؤلفون [39a] من إخراجه إلى المسودات ثم نقله منها إلى البياض بكلماتٍ مزوقاتٍ بل هي بكرٌ عذرا برزتْ من خدر القلوب فكشفت عن أسرار كمينةٍ في بطون الغيوب ليس للنفس فيها من تلبيسٍ بل هي من مقام التنزيه والتقديس حال كوني قاطنا في قلعة آمد شرفت بالأثنية والمحامد نفع الله بها كلَّ طالبٍ للحق راغب ودفع عنها اعتراضَ كل معترضٍ سالبٍ وجعلها خالصةً لوجهه الكريم ووسيلةً لوصاله ومشاهدته في جنته جنة النعيم. وكملتْ تأليفا وتحريرا في يوم الإثنين ثاني وعشرين من شهر ذي الحجة الحرام [39b] من شهور سنة تسع عشرة وألف من الهجرة النبوية على صاحبها أفضل الصلوة وأزكى التحية.

وإن تجد عيبا فيد[305] الخللا.

فجل من لا عيب فيه وعلا.

[305] فسُدَّ

3.2. TERCÜME

[1a] Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın Adıyla

Bizi tek bir nefisten yaratan ve onu hâllerle geliştiren Allah'a hamdolsun. Nefsi hayvâni tavırda (merhalesinde) gizli ve açıktan sahibine kötülüğü emretme davranışını vermiştir. Beşerî tavrın ilk merhalelerinde bebeklik makâmında hayra meyledip Allah'tan umut ve saygıyla niyâzda bulunan kendini kınayan nefistir. İnsanî tavrın çocukluk makâmında nefsin sahibine istiğfâr ve tövbe ilhâm eden mülhemedir. Gençlik tavrında nurlarla kaplı halde Rabbini bilen itminâna ermiş nefistir. Rücûlet-adamlık- makâmında Rabbinin onun ezelde gördüğü şeyler üzerine yemin etmesine râzı olan nefistir. [1b] Yaşlılık makâmında sadece Rabbinin seçtiği ve irade ettiği şeyleri isteyen râzı olunmuş nefistir. Tüm makâm ve mertebeleri doğruluk koltuğunda sağlamlaştırarak kendinde toplayan kemâle ermiş nefistir. Bize etvârın mertebelerinin geliştiği nefsin bilinmesinin hakikatini keşfettiren Allah'a hamd olsun.

Bizi kendimizi geliştirerek yalnızca O'nda kaybolup aşkından hayrete düşene kadar bilgimizi arttıran Rabbe şükürler olsun. Salâtların en mükemmeli elde edilmiş ilimlerin başı Rabbe marifete yönlendiren ve O'na kaçmamızı emreden[306], hayrı gösteren ve kabiliyetli lisânla konuşan en mükemmel en temiz zat Muhammed Mustafa'nın üzerine olsun. [2a] Nefsini bilen tereddüt, akıl yürütme, düşünme ve duraklama olmaksızın zevkî keşfolarak Rabbini bilir. Bu biliş akıl erbabının düşündüğü gibi değildir. Salât ve selâm gece ve gündüz Hz. Peygamber ile Rablerine hicret eden ve cihâd eden ailesi ve ashabının üzerine olsun.[307] Tevhid yıldızı tecrîd ehlinin kalplerini kuşattığı sürece salât daim olsun.

Rabbinin rahmetine muhtaç, ayakların tozu Muhammed İbnu'l-Hâc Şeyhu'l-Kurrâ olarak bilinen tarikatta ve hırkatte Halvetî, mezhebte Hanefî olan kul – Allah anne babasını bağışlasın, onlara ve kendisine ihsânda bulunsun.- der ki:

İlâhi kudret ve Rabbâni tasarruflar [2b] beni sûfî büyüklerine hizmete yönlendirdiğinde kâmil şeyh, faziletli mürşid Rabbâni bilgi ve gerçek hakikatlerin sahibi Ebü'l-vakt Şeyh Şâh Velî İbn Kabâ Nâib el-Ayıntâbî'nin -Allah temiz sırrını azîz ve mübarek etsin.- izinde yola girdim. Böylece evvelimi ve âhirimi bereketlendirdi. Birkaç sene hizmetinde bulundum. Temkin ve doğrulukla tarikata girebilmek için ondan el aldım.

[306] "O halde Allah'a koşun. Çünkü ben, size O'nun katından (gelmiş) açık bir uyarıcıyım." Zâriyât, 50/51.
[307] Müellif bu cümlesiyle "İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya, işte onlar birbirlerinin velileridir." âyetini hatırlatmaktadır. Enfâl, 72/8.

Hizmetinin bereketiyle nefis ve tavırlarının mâhiyeti ve sırlarının marifeti keşf olunana kadar hizmet ettim. Bu sırlardan bazıları yazılmaya kâbil bazıları ise sadece İşaret edenin işaretiyle ifade edilebilir. Bana vârid olan manaları üstâda sundum [3a] ve fikir ve nazarıyla eleştirdikten sonra kabul etti. Sonra Hak ehli her tâlibin istifâde etmesi için bunları yazmamı emretti ve bende sözünü kabul edip emrini takip ederek Haktan aklıma gelenleri ve kolaylaştırdıklarını yazdım. Yazdıktan sonra risaleyi en büyük sadır, azametli paşa, nizâm-ı âlemin müdebbiri, dînen, ilmen vezirlerin en büyüğü; yakîn doğruluk, anlayış olarak en görkemlisi; hilm, itikâd, akıl, merhamet yönünden en fazlası, sayılmayacak asâlet ve haddi olmayan hediyelerin sâhibi, mülkünde dilediğini yapan [3b] tarafından desteklenen kişi Murad Paşa Hazretleri'nin ismiyle süslemek istedim. Allah iki dünyada istediğini kolaylaştırsın.

Allah'ım onun gölgesini serin, ömrünü itaatte uzun kıl, onu doğru yol üzerine hidayet et, ona hedefine ulaşmayı nasip et istediği amaca ulaştır, istediğini nasip et. Âmin. Ey zorda kalmışların duasına icabet eden umumi fazlını, geniş lütfunu dilerim Ondan özrümü kabul etmesini çünkü özür büyük insanların indinde makbûldür. Bundan sonra değişmeyen ve yok olmayan Rabbin yardımıyla söze başlarım.

Ey çaresizlerin dualarını kabul eden Allah'ım, lütfun ve ihsânınla kullara cevap veren, bu duayı en güzel şekilde kabul et ve affedici ve bağışlayıcı ol. Beni affetmesini kabul et, çünkü insanların onuruyla mazeret kabul edilir.

[4a] **Birinci Tavır Kötülüğü Emreden Nefis/Nefs-i Emmâre hakkındadır.**

Yüce ve noksan sıfatlardan münezzeh Allah şöyle buyurmuştur: "Çünkü nefis, Rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[308]

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) demiştir ki: "Senin en şiddetli düşmanın, iki yanının arasında bulunan nefsindir."[309] Ve -salât ve selâm onun üzerine olsun- Tebük gazvesinden döndükten sonra küçük cihattan büyük cihada döndünüz buyurmuştu. Bunun üzerine sahabiler, büyük cihadın ne olduğunu sordular. Hz. Peygamber (a.s.) "Büyük cihad nefsin hevâ ve hevesine karşı yapılan cihattır." diye açıkladı.[310]

[308] Yusuf, 12/53.
[309] Aclûnî, Cilt: 1, s. 143.
[310] Aclûnî, Cilt: 1, s. 424.

Ey dürüst tâlib, doğru yürüyen yolcu bil ki mücâdehe etmen gereken hatta üzerine farz olan şey savaşmanın zorunlu olduğu nefis; kötülüğü ve hevâsının gerektirdiğini emreden nefistir. [4b]

Arapların örfünde eğer kabile reisleri nefsinin hevâsına göre emreder adetlerine karşı çıkarak bunda ısrar ederse kabile reisi emretti, bırakın onu denilir. Hiçbir zaman hayrı emretmediği için kötülüğü emreden nefis olarak adlandırılmıştır.

Kötü fiili işlerken nefsin yardımcıları vardır. Bunlar veziri şeytan, zineti ve destekçisi dünya, komutanı ve müdürü hevâdır. Yerilmiş sekiz sıfatı bulunmaktadır: Kibir, ucb (kendini beğenme), hırs, tamah, cimrilik, haset, mal sevgisi ve baş, makâm sevgisidir. [5a] Rezil ahlak ve dalâlete sebep olan çirkin fiilleri ihtivâ eder. Onda köpeklerin ahlakı, kurtların vasıfları, domuzun necaseti, eşeğin şehveti vardır. Bunlar onun bazı vasıflarıdır ey habîr kişi. Bunların tek tek ayrıntısına girersek kâğıt yükünden darda kalırız. Ancak tafsilini sunup mücâhedesine başladığımızda akılların kabul ettiği şekilde mantıklı olanı şöyle deriz: "Onların biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile."[311], "Sana yeminle bağlılık sözü verenler gerçekte bu sözü Allah'a vermiş oluyorlar."[312] ayetleri muktezâsınca küçük cihatta zâhir imama verilen biat farz olduğu gibi [5b] büyük cihatta şeyhin ve mürşidin olan bâtın imamına da farzdır.

İlk meşâyihin doğruladığı gibi talebelerinin arasında olan şeyh ümmetinin arasındaki Peygamber gibidir. Zamanının imamını tanı ve ona itimâd et. Her kim zamanının imamını tanımadan ölürse cahiliye ölümü üzere ölmüş sözü hayru'l-beriyyeden doğrulanmıştır. Zamanının imamı önce nefsini sonra Rabbini tanımada mürşidindir. Her sâdık sâlikin ezelden belli bir mürşidi vardır. Eğer mürşidinle karşılaşır ona nefsini mücâhedede biat eder ve geçersen gerçekten kötülüğü emreden [6a] nefsini tanımaya varırsın. Onunla mücahedeye başladığında onu Rabbine geri döndürürsün.

Mürşidinin sana verdiği ilk şey himmetin feraseti ve tevhid kılıcıdır. Sadır meydanında göğsünde La İlâhe'nin keskinliği yok oluncaya kadar yardımla kuşatılmış bir şekilde gezersin. Her kim seni Allah'ın yolundan alıkoyuyorsa "Cinlerden olsun insanlardan olsun, insanların kalblerine vesvese sokan sinsi şeytanın şerrinden insanların Rabbine, insanların mâlik ve

[311] Mümtehine, 12/60.
[312] Fetih, 10/48.

hâkimine, insanların mâbuduna"[313] sığınarak dilinle "Lâ İlâhe İllallah" kalbinle "Allah'tan başka mabud yoktur sözlerini söylersin.

Bu temiz kelimenin süreklilik çakmağıyla alev tutuşur [6b] ve kıvılcımı kötülüğü emreden nefsin ordusunun üzerine dağılır, onları apaçık yakar. Artık nefis yardımcısı olmayan lanetlenmiş hale gelir ve zelil olur. İşte o vakit zillete uğramış esirin teslim olması gibi boğun eğer, teslim olur. Ona İslâm arz edildiğinde kelam etmeden itaat eder. O sırada sadrı açılır. Ay ışığının nuruyla aydınlanır. Allah bir kimsenin sadrını İslâm için genişletirse o kişi Yüce Rabbinin nuru üzere olur. Bu kutlu makâmda sadırların açılmasının alameti gurur ve kötülük darından uzaklaşıp ebedi ve sürur darına yaklaşmadır. Nebi (as)'dan gelen haber bu şekildedir.

Eğer emmârenin sadrı İslâm için açılır [7a] ve Rabbinden gelen nur üzere olursa şeriatın vâridi ona ulaşır. Onu bağışlayan Allah'a seyre gönderir. Renklerden soyunmuş lâkin mavi rengi giymiş bir şekilde Allah'a yönelir. Çünkü bu tavrın nuru müşâhedi, ayânı ve bu makâmda nurun oluşması mavidir. Bunun sebebi mavi boyasının da oluştuğu gibi sürekli beyaz ve siyahtan mürekkeb olmasıdır. "Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz."[314] İsyanın izinden siyahlık yayılan İslâm nurundan beyazlık ortaya çıkar.

Eğer Müslüman olmuş nefis için bu nur zuhûr eder ve nur üstüne nur artmaya başlarsa nefis kulluk makâmına girer, [7b] ikrar eder, rızâ gösterir ve bilir. İşte o vakit Rabbi ismini değiştirir resmini şu âlemden siler. Kötülüğü emretmeden kendini kınayan ve Rabbine günahını itiraf eden hale gelir. Ey sâlik bunu anla, nefsinle mücahede et ve ona mâlik ol. Malik (Cehennem zebanilerin başındaki melek) nefsini yakalayıp cehennem bekçilerine teslim etmeden ve ebedi azâbı tatmadan önce büyük günahların tehlikesinden kurtul. Rabbim bizi ve sizi cehennemin helâkından kurtarsın ve dünyaya gelmeden evvel ve sonra cennet ehliyle diriltsin. Âmin.

İkinci Tavır Kendini Kınayan Nefis/Nefs-i Levvâme Hakkındadır.

[8a] Allah Teâlâ "Hayır, kendini kınayan nefse yemin ederim!"[315] demiştir. Ey tam himmet sahibi kişi, levvâme nefsin başında kıyâmet koptuğunda ve nefis felâketle kuşatıldığında arzının beşeriyet arzıyla semâsının ise muhabbet seması ve istikâmetle

[313] Nâs, 1-6/114.
[314] Bakara, 138/2.
[315] Kıyâmet, 2/75.

değiştiğini bil. Sonrasında nefis hayvânî âlemden soyunur, çocuk sûretiyle görünür ve ubûdiyete boyun eğer. Böylece temiz manâlardan istifâde eder ve güçlü olur. Rabbi onu kendini kınayan nefis olarak adlandırır. Kıyâmet suresinde şöyle buyurur: "Kendini kınayan nefse yemin ederim. İnsan, kemiklerini toplayıp birleştiremeyeceğimizi mi sanıyor?"[316]

İnsan nefis; nefis insandır. [8b] Emmâre levvâme; levvâme emmâredir. Kemiğin çoğulu büyüklerin en yücesinden gelir ve Yaratan onun üstünde kâdirdir. Bunu Ashâbu'l-Azâim müşâhede eder.

Ey sâlik eğer yolu bilip tahkikle girmek ister ve yoldaş mürşidinin ipine tutunursan Hakkın sevgisine ulaşır ve sıddîk olursun. Mürşidin kalbin kapısının anahtarını verir ve sen kapıyı açar ve Rabbin huzuruna girersin. Sonra sana muhabbet burâkı verilir ve o bineğin sırtında Mescid-i Aksâ'ya doğru yakınlık talebiyle yönelerek doğrulursun. Eğer Câmiu'l-Aksa'ya varırsan Rabbin sana hesap edilemeyecek acayiplerden gösterir. Sonra gayb ufkunda gizli olan mahbubun nuru görünür. [9a] Bu cemâle âşık olur ve ulaşmayı istersin.

Bu nurun rengi sarıdır. Sarılığı kalbin nurunun beyazlığı ve geçmiş ruh güneşinin şafağı olan kırmızıdan gelmektedir. Doğu ufkundan doğan fecrin nuru ilk maviye çalmış beyazdır. Daha sonra kızıla yakın sarı renkte doğar. Sonra kırmızılık ortaya çıkar ve kuşluğa kadar bu kırmızılığı artar. Sâlik için ise emmâre tavrında Mâlike teslim olup Müslüman olan nefiste ilk doğan nur mavi olur. Eğer değişerek levvâme olursa nuru parlar [9b] ve kıyamî ruh tarafından uzarsa sarıyla renklenir. Her bakanın içini açacağı parlak sarı renkli inek olur.

Her yedi nefsin bir hâli, makâmı, seyri, âlemi, vâridi ve nuru olduğunu bil. Levvâme nefsin hâli muhabbet, makâmı kalb, seyri lillah, âlemi berzah, vâridi tarikatu'l Muhammediyyedir. Muhabbet üç mertebedir. Mürebbîye muhabbet hakikate köprü ve mürebbiye bağlı olan mecâzi bir muhabbettir. Mürebbî olmasaydı Rabbimi tanıyamazdım. Onun üstünde Rabbe muhabbet vardır. Rabbin mazharı Hakikatü'r-Resûle en büyük vesiledir. [10a] Muhabbetin üçüncü mertebesi olan Hakk'a muhabbet âfâk ve enfüsün üç mertebesine de şâmildir. "Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz."[317] ayetindeki gibi Hakk-ı zâhir her ikisinde de mevcuttur.

Âfâk senden çıkan şeydir. Tekili ufuktur ve her iklimin bir ufku vardır. Sâlikin ikliminin ufku şeyhi ve kendisi için marifet güneşinin doğduğu muhabbetini yönelttiği ve tabi

[316] Kıyâmet, 2-3/75.
[317] Fussilet, 53/41.

olduğu mürebbîsidir. Nitekim Allah Teâlâ "De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin."[318] buyurmuştur. Enfüs ise aynı sâlikte Hakkın sûretini görmektir. Hakkın sûreti Resûl'un (sav) hazretidir." [10b] Kim beni görmüşse Hakkı görmüştür."[319] "Allah Âdem'i kendi sûretinde yaratmıştır."[320] demiştir. Ve Resûl (a.s.) Hakkın sûretinde yaratılmış en büyük Âdemdir. Hz. Peygamberin "Ben Allah'ın nurundanım; müminler de benim nurumdandır."[321] sözünde ifade edildiği üzere Resûlun hazreti her müminin nefsinde gizlidir.

Her müminin nefsinde gizli olan bu nur, Nebi'nin (a.s.) hakikatine muttasıl olan bedeninin dünyasının müdebbir Rabbidir. Bu nur, sadece Hz. Peygamberin nuru (a.s.) ile kendisi arasında vâsıta olan şeyhine muhabbet penceresinden inkişâf eder. Eğer kendi nefsinde Rabbinin sûreti inkişâf olursa muhabbeti bu sûrete bağlanır ve âşık olur. Bu duruma işaret eden Şeyh İbnu'l-Fârız (ö.632) *Kasîde-i Tâiyyesi'*nde şöyle demiştir: [11a]

"Bende fâni olmadıkça bana âşık olamazsın.
Sûretim sende tecelli etmedikçe de fâni olamazsın."[322]

Bu hakkî ayetlerin âfâk ve yaratılmış enfüste gösterilmesi ve bu makâmdaki sâlikin vasıflandığı rabbî muhabbetin halidir. Ancak Hakkın apaçık ayırt edildiği nihâi muhabbeti aşk halinde açıklayacağız inşallah. Allah bizi mürşidimizi bilmeye ve onun kılavuzluğuyla Rabbimize muhabbeti irşâd etsin. Hakikati bize açılsın ki O'na hakkıyla kulluk edebilelim. Âmin Yâ Muîn.

Üçüncü Tavır İlham Olunan Nefsin/Nefs-i Mülheme Marifeti Hakkındadır.

Hidâyetin verildiği mülheme nefse yemin eden Allah Teâlâ [11b] buyurmuştur ki: "Nefse ve ona düzen verene, Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene yemin olsun."[323] Allah ilhâm alan nefse yemin etmiş ancak çocukluk makâmında olduğundan dolayı kendini kınayan nefse yemin etmemiştir. Çocuk dünyevî ve semâvî olan tabiatına meyyâldir. Çocuğun temyiz gücü olmadığı için kömür ve elmasın aynı olduğu gibi zelîl ve azîz olan da denktir. Nasıl ki Hz. Musa (a.s) bu makâmdayken kendisine takvâ ve fücûrun ilhâm edildiği mülheme nefsin aksine altını bırakıp kömürü yemişti. Mümeyyiz makâmına gelen nefis takvâyı fücûra tercih eder. Çünkü ilim, marifet ve hâl ile vasıflanarak ricâl mertebelerinin ilkine dahil olmuştur.

[318] Âli İmrân, 31/3.
[319] Müslim el-Kuşeyrî, Cilt:4, s. 1776.
[320] İmam Buhârî, Cilt: 8, s. 50.
[321] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[322] İsmail Rusûhî Ankarâvî, s. 121.
[323] Şems, 7-8/91.

Hidâyete ulaşıp ona hâsıl olduğunda [12a] Mevlâsı ona yemin eder. "Nefse ve ona düzen verene, Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene yemin olsun." Yeminin cevabı "Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir."[324] ayetiyle verilir. Yani ona düzen veren Rabbi hariç her nazardan kendini temizleyen manasındadır. "Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine iman ediniz."[325] ayetinin muhâtabları olan müminler kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ilk önce Rablerine terğîb ve terhîb ile gaybî iman etmişlerdir. İkinci olarak onlara sevgiliye muhabbet ve Rabbe marifet olan şühûdî iman emredilmiştir.

Her mertebede iman matlubtur. İman ise Gayb âlemlerinde senden saklanmış hakikatleri tasdik etmendir. Guyûp ise birbiri içine girmiş batınlar manasındadır. Yer ve gök ehlinin efendisi "Kur'an'ın dıştan ve içten yedi [12b] batnı vardır" demiştir.[326] Başka bir rivayette ise yetmiş olarak geçmektedir. İmanın her batında gerekli olduğu Resullerin Efendisi tarafından doğrulanmıştır. Emmâre nefis için ilk açılan şey Kur'an'ın zahrındandır ve şeriatın zâhirinden vârid olur.

Bu yüzden emmâre nefsin vâridi Müslüman olmasından sonra şeriattır demişlerdir. İmanının nuruyla âfâkta Rabbinin ayetlerini görür. Ve bu gerçekleşen ilk imandır. Sonrasında Kur'an'ın batınlarının ilki berzah ahvâlini keşf ve şühûdûna girer. Levvâme nefsin iman nuruyla ayân olur. Bu iman Kur'an'da bize emredilen manaların özüdür. Yine bu iman nuruyla berzah ve kabir âleminde [13a] Allah'ın ayetlerini enfüste görür. Bu sebeple levvâme nefsin vâridi itaatkâr Halvetiyye tarikatının ashâbının ıstılâhında şeriatın bâtını tarikattır. Gece ve gündüz Allah onları bereketiyle rızıklandırsın.

Nefis ikinci batından Rabbe muhabbetin son mertebesi olan aşk haliyle melekût âleminde seyr alallâh denilen üçüncü batna sadâkatle geçer. Aynı zamanda bu "gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar"[327] ayetindeki amaç olan Hakk'a muhabbetin ilk mertebeleridir. O mertebedeki sâlikler için Hakk'ın kimliği açık olduğunda ihtiyârları olmadan âşık olurlar. Durmadan aşklarında şaşırıp kalırlar. Onlar âşık olduğunda O âşık olur, Hak âşık olduğunda onları öldürür. Ölümleri öncesinde levvâme nefis gözüyle enfüste gördükleri ubûdiyetlerinin bâtınındaki aynada O'nun gerçek sûretinin bâtınının tecellî ettiği [13b] vuslattır. O haldeyken bağlı oldukları mürşidlerinin gerçek sûretinin yansımasının varlığı yok olur. İşte o vakit O'ndan hariç ne âbid ne de mürşid kalır. Sâlik hâl diliyle O'ndan başka kimse yoktur der. Bu yüzden bu tavırda mürşidi sâlike bu ismi -hüve- telkîn eder ve onu

[324] Şems, 9/91.
[325] Nisâ, 136/4.
[326] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[327] Fussilet, 53/41.

Rabbe sığınarak hûrdan alır. Burada âşık cemâlin nurundan şaşırıp kalır ve sözlerinde ve hâlinde şatahat olur. Hatta mürşidi onu bu halden nakledene kadar zabtında neredeyse aciz kalır. Âşığın bazen içtiği bazen coştuğu sarhoş olduğu, bağırdığı, raks ettiği [14a] veya susamadan gülmeden dolaştığı olur.

Sâliklerin çoğu bu makâma ulaştıklarında mürşidlerinden ayrılırlar. Mürşidin kendilerinde bir tasarrufu veya sözü olmadığını iddia ederek yoldan ayrılırlar ve tarikat elbiselerini çıkarırlar. Böylece kemâle varmadan mahrûm bırakılır ve fil ashâbına olduğu gibi dalâlete düşerler. Siccîlden yapılmış kovulma ve uzaklaşma taşı atılır ve yenilmiş ekin yaprağı olurlar. Allah bizi sapmadan kurtarsın. Tekrar maksûda döndüğümüzde terbiye ve irşâd lisânıyla kâbiliyet ashâbına hitâb ederek şöyle deriz: Nefse kötülüğü ve iyiliği ilhâm edildiğinde nefis hidâyeti ve dalâleti bilir. [14b] Hz. Peygamber'in bildirdiği "Kim beni zikrederse tanır, tanırsa sever, severse âşık olur, âşık olursa ben de âşık olurum, âşık olursam öldürürüm, öldürürsem onun diyeti bizzat ben olurum." hadisine[328] tutunarak ruhun miracı olan zikirle meşgul olur.

Nefis, mezkûrun marifetinin sebebi olan zikre kestirmeden ulaşır. Zikir isim; mezkûr müsemmâdır. Müsemmâ ise sen yani senin aynındır. Kim ismi zikrederse aynı olan müsemmâyı bilir. Aynı zâtı, zatı sırrı, sırrı Rabbidir. Hadis-i kudsîde "İnsan benim sırrım ben de onun sırrıyım."[329] buyrulduğu gibi Allah doğru söylemiştir. Allah'tan başka doğru söyleyen kim vardır. [15a]

Anla, anlamadığını bilemezsin. Bilmediğine teslim olmazsın. Teslim olduğunda- İslâm'a girdiğinde- güvende olursun. Allah katında makbûl olan din İslâm'dır. İslâm'ın başlangıcı, ortası ve ikmâli vardır. Kâmil peygamberlerin vasiyeti "Allah sizin için bu dini seçti; öyleyse yalnız O'na teslim olmuş Müslümanlar olarak can verin!"[330]

İslâm boyun eğmedir. İrşâd ehline göre din İslâm, teslim ve tevfiz olmak üzere üç mertebeye ayrılır. İslâm, risâleti yönünden Resûle sözle itaattir. Çünkü Hz. Peygamber Müslümanların ilkidir. Teslim, Hz. Peygamber'e melekiyyeti cihetinden fiil ve tarikat olarak itaattir. Çünkü tarikat Hz. Peygamberin fiilleridir. Tarikat Hz. Peygamberin risâletinin üstündeki nübüvvetinin ve [15b] velâyetinin altında yer aldığı berzahdır.

[328] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[329] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[330] Bakara, 132/2.

Tefvîz makâmı ise iki dünyada ilelebet hükmü kopmayan velâyet cihetinden olur. Bu yönü Abdullah olarak isimlendirildiği hakikatidir. Bu yüzden Firavun ailesinden olan müminin kavmine nasihatinden sonraki son sözü "Ben işimi Allah'a bırakıyorum."[331] Tefvîz makâmına girdiğinde Allah onu korumuştur. Bundan sonra tefvîz makâmı teslim makâmından daha üstün bilinmiştir. Teslim makâmı da İslâm makâmından daha üstündür. Çünkü İslâm zâhir, teslim bâtın, tefviz sır itaatidir. Sır itaati bâtının da bâtınıdır. Ancak Hz. Peygamber'in "Biz zâhire bakarak hüküm veririz, [16a] insanların iç hallerine bakıp buna göre hüküm vermek Allah'a aittir." hadisine her inanmış Müslüman uyar. Genele hitap ederek "Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır." demiştir. "Bedevîler, "İman ettik" dediler. Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz."[332] Çünkü İslâm, imanın aksine zâhirde ameller ile tâbi olmayı gerektirir. İman ise dil ile ikrâr kalb ile tasdîktir. Amellerin imanda bir dahli yoktur. Biz Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.)'nın nübüvvetlerini tasdîk edip iman ettiğimizde onların şeriatlarına uymamız gerekmemektedir. Burada dakîk bir doğruluk bulunmaktadır. Ve yeri burası değildir. Bu meseleden uzaklaşıp asıl konumuza geldiğimizde Resûlullâh'ın İslâm, teslim ve tefviz olan bu sağlam dinle gönderildiğini söyleriz. İslâm ile zuhûr etti [16b] ve İslâm'ın risalet kılıcını göstererek ben dalâlet ehline kılıçla gönderilmiş peygamberim dedi. Kılıcının keskinliğiyle İslâm dinini fethetti. İnsanlar ihtimâmla dine girdiklerinde "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et."[333] sözünün emrine itaat halinde açık nübüvvet postuna oturdu. Hiçbir eğriliğin bulunmadığı bu tebliğ nübüvvet lisânıyla tebliğ edildiğinde: "Ve insanların akın akın Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde Rabbine hamd ederek şanının yüceliğini dile getir ve O'ndan af dile; şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir."[334] Allah'ın emrine itaat edip O'ndan bağışlanma diledi.

Miskînliğin hakikatine yöneldi ve fakirliği açıkladı. Sadece ulu'l-azm mukarrebîn miskînlerinin ulaştığı ılıyyînin üstündeki yüksek makâmı gördüğünde [17a] Arap lisânıyla "Allah'ım! Beni miskîn olarak yaşat, miskîn olarak öldür ve beni miskînler zümresi içinde haşret." dedi.[335] Bu üçüncü irşâd Hz. Peygamberin velâyet makâmıdır. Bu fâni dünyadan bekâ dünyasına geçtiğinde her posta halîfe bıraktı. Risâlet postunu adil sultanlara bıraktı ve onlara kılıç, kalem, bayrak, verdi. Onlara Allah yolunda cihadı, Allah'ın sınırlarının ikamesini, şeriatın hükümlerinin uygulanmasını, Allah'ın yarattıklarını ve beldelerini korumayı, ihsân ve adaleti emretti. [17b] Zulüm, tuğyânı yasakladı. Ve türlü müjdelerle müjdelemiştir. Bazıları:

[331] Mümin, 44/85.
[332] Hucûrât, 14/49.
[333] Nahl, 125/16.
[334] Nasr, 2-3/110.
[335] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.

"Cennet kılıçların gölgesindedir." Adaletin kendisinin olduğu sözü: "Bir saatlik adalet yetmiş yıllık ibadetten hayırlıdır."[336] Faziletlerden savaş ve cihat hakkında zikrettiği şeyler birkaç risaleyi geçmez. Allah onları muvaffak kılsın, adalet ve ihsân için doğru yola iletsin.

Nübüvvet postunu kuvvet sahibi müçtehid alimlere bıraktı. Onlar her yurtta halkı hikmet ve güzel sözle Rablerinin yoluna davet ederler. Onlarla en güzel yöntemle tartışırlar ve hidâyet yolunu öğretirler. Onlar Hak katında yaratılmışların en bahtiyârı ve hayırlısıdır. [18a] Her biri bir müjdeyle müjdelenmiştir. Hadis-i şerif: "En hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir." İlim ve öğrenme hakkında hiçbir öğretmenin dili yorulmaz demiştir. Allah bizi bu dünyada onların ilmiyle faydalandırsın. Ahirette birlikte diriltsin.

Meskenet olan Hak postunu ise sakin kalb ehli şeyh ve mürşidlere bıraktı. Onlar Allah ile Allah'a davet ettiler. Allah'ın kullarını marifetullâha teşvik ettiler. Mahlukâta emanet edilen sırları keşfettiler. Allah'ın güvenilir Peygamberine dediği gibi "(Resulüm!) Sen "Allah" de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oyalanadursunlar!"[337] dediler. Onlar hâssatü'l-hâssa ve her aslın özüdürler. Allah onlarla mahlukâtı her türlü kötülükten uzaklaştırır. [18b] Allah bizi onlardan faydalandırsın ve âlemlerde ilimleriyle yükseltsin. Bu makâmda İslâm dininin tahkiki ve mahlukatın Efendisinin getirdiklerini tasdiki için sözü uzattık. Allah'ım tam Müslüman olarak canımızı al. "Allah esenlik yurduna çağırır."[338]

Dördüncü Tavır İtminâna Ermiş/Nefs-i Mutmainne Nefis Hakkındadır.

Allah Teâlâ ayette "Ey imanın huzurûna kavuşmuş insan. Rabbine dön!"[339] demiştir. Bil ki mülheme nefis aşk mertebelerini geçtiğinde melekûtta şevk ile son mertebeyi bitirene kadar ilerleyip yükseldiğinde ve yalnızca beyaz nurun tecelli ettiği kimselerin [19a] makâmında seyrettiği Hakikatü'l Muhammediyye olan Ruhu'l A'zam'a ulaştığında melekût âleminden ceberût âlemine gönderilir. Melekûtî bedenden soyunarak o nurdan ceberûtî ipek elbise giydirilir. Hakkın sûreti kendisinde parlar ve zuhûrâtla belli olur. Rabbiyle beraber olduğunu görünce huzûra erer ve şükreder. İşte o vakit mutmainne olarak isimlendirilir. "Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzûra kavuşur."[340]

Hakk'ın şühûduyla gayb âlemlerinin bâtınındaki sırlar itminâna erer ve bu itminân Hakk'ın minnetle zuhûrundan sonra aynu's-sır ile şühûdu hariç nefis için hâl değildir. Onu

[336] Bu iki rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[337] En'am, 91/6.
[338] Yunus, 25/10.
[339] Fecr, 27-28/89.
[340] Ra'd, 28/13.

izlediğinde iyilik ehlinden olur ve ebrârlarla birlikte vefat eder. [19b] Sonra kâfûr şarabından içirilir. Bu temiz şarabın sarhoşluğundan halktan ayrılır. O vakit Hak'tan başkasını görmez ve Ene'l-Hak der ancak onda konuşan Rabbidir. Başlangıcı halktan Hakk'ul Evvele olan yolculuğunun ilkini kateter. Akılların şaştığı visâlin keyfiyyeti bu şekildedir.

Küllî mutmainne nefis Muhammedî sûretle Hakk-u Zâhire ulaştığında nefis için marifetullah tarafına bir pencere açılır ve dili uzun olur. Bunu Resûlullâh (s.a.v.) haber vermiştir: "Allah'ı tanıyanın dili uzun olur."[341] Hikmet pınarlarının kalbinde taşması sonucu Allah'tan bahseder. [20a] Pınarın aslı özün özünden gelmektedir. Hakk'ın sırları hakkında keşif ve ayân olarak doğrulukla haber verir. Doğrulukla haber verdiğinde gaflet ehli bunu inkâr eder ve yüzü ak olanlar bilir. Çünkü yüzü ak cömert kişiler doğruluğa yardımcı olurlar. Bu yalnızca ilimde derinleşmiş alimlerin bildiği gizli ilimdendir. Onlar bu hitâbı duyduklarında derler ki: "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akl-ı selîm sahipleri düşünüp anlar."[342]

Gaflet ehli Allah'a karşı perdeli, Allah'ın mülkünde kötülüğü emreden nefisleriyle kâimdirler. "Kendilerini ziyan etmiş olanlar, onlar cehennemde ebedî kalacaklar."[343]

Rasih alimlerin tahkik ettiği gizli ilimden [20b] mümin Hak taliblerinin istifâde etmesi için açıklayalım. Sözlerim inatçı inkâr eden için değil; bilakis "aklı olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için öğüt"[344]tür. Bu öğüdü kalplerin erbabı veya söze kulak verip Sevgili Hakk'ın cemâlinde şuurlu olan kimse anlar. Kalbinin kulağını aç, bu babadan öğüdü dinle ve Hakk'ın insanın sırrı; insanın da Rahmân olan Hakk'ın sırrı olduğunu bil. Hadis-i kudsîde Allah'ın zikrettiği gibi "İnsan benim sırrım, ben de onun sırrıyım." Allah'ın sırrı dışa zuhûr ettiğinde insan zâhir; Hakk'ın sırrı bâtın olur. [21a] İnsanın sırrı göründüğünde Hak Zâhir; insanın sırrı gizli olur. Hakk'ın sırrı mahlukâtın kendisidir. Mahlukâtın sırrı ise Hakk'ın kendisidir. Şeyhu'l-Ekber ve kırmızı yakut Muhammedî velayetin sonu Muhyiddîn İbnü'l-Arabî *Fusûsu'l Hikem*'de bu manada şöyle demiştir:

"Sen Hakk'ı halktan ârî kılar olduğun halde, Hak cânibine nazar etme! Ve sen halka Hakk'ın gayrını ilbâs eder olduğun halde, halk cânibine nazar etme! Ve Hakk'ı tenzih ve teşbih et; ve makâd-ı sıdk makâmında kâim ol![345]

[341] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.
[342] Al-i İmran, 7/3.
[343] Müminûn, 103/23.
[344] Kaf, 37/50.
[345] İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, Cilt:1, s. 514- 515.

Allah'ın sırrı olan insan mahcûblara[346] göre kâinat olarak ifade edilen insan-ı kebîr âriflerde de insan-ı kebîrdir. Âdem ve evlâdı olan insan-ı sağîr [21b] ise dikkate alındığında insan-ı kebîrin aynıdır. Ve bu insan aynü'l-ayndır. Allah'ın sırrının sırrıdır. Allah da onun sırrıdır. Hüve'l-hû olan Bir'in sırrının sırrıdır. İşte bu yalnızca tarikat ehlinin iman ettiği hakikatin dilindendir. Bu hakikati duyduğunda sıdk makâmında derin ilim sahibi Hak ehlinden biri olarak yazılana kadar iman ve tasdik et. Bu tecelliye kalbi selîm olan için bir örnek verelim. "İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamamaktadır."[347] Bu söz senin için pürüzlü gelip aklın almadığında şu açık örneğe kulak ver. [22a] En yüce sıfatlar, Allah'ındır.[348]

Eğer sen bir eve daire şeklinde bir ayna asar ve bütün renk ve şekilleri o evde bir araya getirip çeşitli resimler yaptıktan sonra aynaya baktığında o renkler, şekiller ve resimlerin eksiği fazlası olmadan aynaya yansıdığını görürsün. Böylece o ayna evin içindeki sırrı ve zâhiriyle evi kuşatan olur. Ev ise aynanın sırrı olur. Evin içindeki her şey aynada gizli ve aşikâr olur. Ev kâinat; ayna [22b] da kâinatın aynı ve ayînesi insandır. Kâinat da insanın aynı ve ayînesidir. Hz. Peygamber bundan şu sözüyle haber vermiştir: "Mümin müminin aynasıdır."[349] Hadisteki ilk mümin küçük insan; ikinci mümin büyük insandır. Ve büyük insan Zâhir olan Allah'ın isminin mazharı, küçük insan ise gözü ve baktığı yerdir. Abdurrahmân Câmî kendisine nisbedilen *Divan*'ındaki şiirde şöyle demiştir:

Kâinatta ne varsa hepsi vehim ve hayaldir.
Ya aynalardaki akislerdir ya da gölgeler gibidir.
Sivânın yüzünde parlayan Hakk Teâlâdır (Şemsü'l-Hüdâ).
Sakın şaşkınlık çölünde hayran olma!
Âdem zeval bulmayanın (Hak Teâlâ'nın) nurunun yansımasıdır.
Âlem ise sonsuzluk denizinin dalgalarıdır.[350]

Başka bir arif benzer manada:

Deniz kıdem üzere var olan denizdir. Sonradan meydana gelenler ise dalgalar ve nehirlerdir.

[346] Mutasavvıflar Hak'la veya ilâhî hakikatle arasında perde bulunan, bu yüzden ilâhî gerçeklerin özüne nüfûz edemeyen âlimlere ve hatta bazı mutasavvıflara "mahcûb" (perdeli) derler. Bkz: Süleyman Uludağ, "Hicâb", **DİA**, Cilt: 17, s. 430- 431.
[347] Ankebût, 43/29.
[348] Nahl, 60/16.
[349] Ebû Dâvûd, Cilt:7, s. 279; Ayna örneğinin ayrıntısı için bkz: Tahir Uluç, **İbn Arabî'de Mistik Sembolizm**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, s. 76-127.
[350] Abdurrahmân Câmî, Cilt:1, s. 550- 551.

Deniz ve dalga farazî isimlerdir. Onlarda sudan başka bir şey yoktur ve bu konuda kimsenin bir şüphesi bulunmamaktadır. Aynı şekilde Hak-halk; kâinat-insanda Allah'tan başkası yoktur. Allah'tan başka ilâh yoktur, kâinatta Allah'tan başkası yoktur. Allah semavât ve arzdadır. Anla, çalış, teslim ve Müslüman ol. Bu makâmda sözü uzattık. Çünkü sâlikte Hak zâhir olur ve sâlik halktan uzaklaşmaya başlar. [23b] Böylece Hak Zâhir halk bâtın olur. Zıddı ise avâm kullarda Hak mevhûm, halk mevcuttur. Avâm kâinatta halktan başkasını görmez. Hakk'ı görmezler fakat varlığına inanırlar. İşte bu avâmın imanıdır. Hak yolunu tutmuş ve Hakk'a ulaşmış havâs ehli ise avâmın zıddıdır. Çünkü onlar Hakk'ı görüp halkı görmezler. Onlarda halk mevhûm ve ma'dum; Hak ise mevcûd ve meşhûddur. Yaratılmışların ismi zikredildiğinde varlıklarına inanırlar fakat görmezler. Allah'ın yarattığı mevcûd varlıkların olduğunu kabul ederler. Ancak tâyin derecesinde müşâhede etmezler. Bu vuslata erenlerin hâlidir. [24a] Allah bizi onlardan kılsın ve onlarla birlikte diriltsin. İman nurunun gözüyle mübarek veçhine nazarla ahirette ise müşâhede gözü ve ayânla rızıklandırsın. Şüphesiz O çokça veren, ihsânda bulunan ve nimet verendir. Âmin.

Beşinci Tavır Râzı Olmuş Nefis /Nefs-i Râzıyye Hakkındadır.

Allah Teâlâ mutmainne nefse hitap ederek şöyle demiştir: "Rabbinden hoşnut olarak O'na dön."[351] -Allah doğruyu söylemiştir.- Ey Vâsıl bil ki! Nefsin itminâna ulaştıktan sonra minnet huzûruna girerek makâmü'l-cem'de karar kıldığında ve hiçbir hareket veya dönüşün olmadığını iddia ettiğinde Rabbinin sözü kulağına çalınır: [24b] "Ey huzûra ermiş nefis Rabbinden hoşnut olarak O'na dön." Nefis seyr fillâhta yani Kâdir Allah'tan başka kimsenin olmadığı lâhut âleminde rücû'ya yönelir. Allah Teâlâ'nın "Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur."[352] dediği gibi şeytanın hakimiyetinin kalmadığı mekr-i İlâhi'den güvende olduğu Allah'ın kalesine girdiğinde benliğin esirliğinden kurtulur ve damlanın akan denizle birleştiğinde yok olması gibi nefis ve zâtları fenâya ulaşır. Ve burada ağyârın eli yükselir ve mürşidi olan şeyh durur. Resûlullah (s.a.v.)'ın Hz. Cebrâil'den ayrıldığı gibi sâlik makâmından, öğretmeni ve imamından ayrılır.

[25a] Cebrâil (a.s.) yerinden rehber olarak ilerlemeye güç yetirememişti. Hatta Hz. Peygamber ona arkada kalmasının sebebini sorduğunda "Eğer bir parmak kadar ileri geçersem yanarım." sözünü nuru vasıflandırmada söylemiştir. Şeyh hatta Hz. Cebrail dahi bu makâmda dahil olamıyorsa lanetlenmiş ve aşağılanmış şeytan nasıl girebilsin! Çünkü Allah'ta fenâ (fenâ-fillâh) makâmında O'ndan başka kimsenin varlığına yer yoktur. Ancak kul burada tam

[351] Fecr, 28/89.
[352] Hicr, 42/15.

fenâ yerine ef'al ve sıfatlarda ulaşır. Zât'ın fenâsı ise kalır. Buna sadece marzıyye makâmında ulaşır. Açıklaması ve ayrıntısı bu tavırdan sonra gelecektir.

Bu makâmda sâlik fenâya ulaştığında arkasında veya önünde vâridi kalmaz. Çünkü vârid sadece mevcûda gelir. [25b] Ma'dûm ise mevrûd olmaz ve vârid sâlikten kopar. Onun emrini Mâlik üstlenir. Sonra nuru yeşil olur. Yeşil olmasının sebebi mavi, kırmızı, beyaz renklerinden mürekkeb olmasıdır. Her birinden bir parça karışmıştır. Bu parçalar karıştığında yeşil olur. Mavi rengi emmâre nurundan, sarı levvâme, kırmızı mülheme, beyaz mutmainne nurundandır. Bu nurlar karıştığında sâlikte yeşil olarak isimlendirilen bir nur ortaya çıkar. Bu yüzden yeşil rengi Allah Teâlâ'nın cennet ehli hakkında "İpekli yeşil elbiseler giyecekler."[353] dediği gibi dünya ve cennette [26a] en güzel renktir. Rabbinin cennetine davetiyle giren itminâna ermiş nefse Allah'ın rahmetinin fazlı sebebiyle ipek yeşil elbise giydirilir. Nefis Rabbinden râzı olur ve o vakit râzıyye olarak adlandırılır.

Bu makâmda sâlik Hızır makâmına ulaşır. Âb-ı hayat suyundan içer ve hayy olarak kalır. Bundan sonra ölümü tatmaz ve görmez. Fakat onun kemale ermesi için aşması gereken iki geçiş daha vardır. Tahsîl ve hak ettikten sonra onlara intikâl eder. Rabbinden râzı olan nefisten Allah da râzı olur. Hz. Musa'nın Yâ Rabbi! Rızâna ulaşabileceğim bir amel göster bana demesi üzerine Allah'ın Hz. Musa'ya "Ey Musa [26b] rızâm senin rızândadır. Eğer benden râzı olursan ben de senden râzı olurum." Bu O'ndan râzı olmuş ve Allah'ın da râzı olduğu sâliklerin yoludur. Çünkü sâlikler nefis makâmından kalbe kalbten ruha ruhtan sırra sırdan sırrın sırrına doğru yol alırlar. Ve burada Rablerinden râzı olurlar. Buradan Allah'ın onlardan râzı olduğu hafîyyu'l-ahfâ makâmına geçerler. Sonra ise Mutlak Zât'a geçerler. Sülûkleri esfel-i sâfilînden alâ yı illiyyîne doğru miraçtır. Meczûbların yolu ise tam tersidir. Onlar alâ-yı illiyyînden başlarlar ve Zât'ın kemâli onlarda inkişâf eder ve Rabbin haşyetinden hayrete düşerler. Sıfatların şühûdu mertebesine düşerler ve Allah onlardan râzı olur. Onlardan râzı olduğunda [27a] onlar da Rablerinden râzı olurlar. Bunun için nazil olan ayet: "Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. İşte bu, Rabbini sayıp O'ndan korkanlar içindir."[354]

Haşyet sülûktan önce meczûbların hâlidir. Allah'tan râzı oldukları sıfatların şühudu makâmına indiklerinde Allah efalinin şühûduna ondan esmâsıyla taalluka ondan âsârına indirir. Sâliklerin başlangıcı meczûbların nihâyeti; meczûbların başlangıcı sâliklerin nihâyetidir. Belki sâlik ve meczûb yolda karşılaştıklarında sâlikin yükselmesi; meczûbun ise

[353] Kehf, 31/18.
[354] Beyyine, 8/98.

aşağıya doğru inmesi olur. Birbirlerine rastladıklarında her ikisinden biri yoldaşını mürşidi ve kendi mertebesinin üstünde zanneder. Her ikisinden biri yoldaşıyla seven-sevilen talib-[27b] matlûb ilişkisi kurar. İlk taalluk meczûb tarafından gelir. Çünkü o yüksekten inen taraf olduğu için sâlikten daha incedir. Meczûb sâlikle ilgilendiğinde sâlik onunla ilgilenir.

Ben Mahrûse-i Halep'te 1007/1598 senesinin Şevvâl ayında Sâbî denilen meczûblardan biriyle buna benzer bir olay yaşadım. Ben ihvândan bazılarıyla hâcıları emanet etmek için Sa'd el Ensârî hazretlerine çıkmıştım. Şehre döndüğümüzde Sâbî meczubu yanımda ve onun arkasında genç ve çocuklardan oluşan bir topluluk onu taciz ediyor ve ona gülüyorlar. O ise etraflarında dolaşıyor, küfrediyor ve onlara taş atıyordu. Onlar kendilerini müdâfaa ediyorlardı. Gözüm ona değdiğinde hâlini verdim ve aramızdaki perde kalktı [28a] Bana baktı ve beni tanıdı. O vakit çocukları ve eliyle taş atmayı da bıraktı. Beni edeb ve saygıyla karşıladı. Sonra bana en doğru selamı verdi ve Allah için şeyh, ey Allah'ın adamları dedi. Onun sözünden bana haşyet ve huzûr hâsıl oldu. Onun Allah'ın meczûb veli kullarından olduğunu anladım. Sonra Allah için şeyh, ey Allah'ın adamları destûr Allah'ın veli kulları sözünü tekrar ederek hâcıların Kabe'nin etrafındaki tavafları gibi etrafımda dönmeye başladı. Halk onun bana bağlılığını ve saygısını gördüğünde insanlar sağım solum ve önümde bize bakarak toplandılar. Makâm kapısına yaklaşana kadar bu böyle devam etti. Ben içimden Allah'ım onunla benim arama perde koy dedim. Bu söz kalbimden geçtiğinde [28b] benden ayrıldı ve benimle konuşmadı. Öncesinde olduğu gibi eline taşları alıp insanlara vurmaya başladı. İnsanlar da benden uzaklaşıp onun arkasından onunla uğraşmaya devam ettiler. Eve vardığımda benimle birlikte olan ihvân gördüklerinin sebebini sordular. Onlara benimle olan durumu haber verdim. Allah'a hamd ve şükrettiler. Sülûklarında çalışıp geçtiler.

Buna benzer bir olayı Şeyhü'l-Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî de (k.s.) yaşamış. Kitabında kendinden anlattığında şöyle demiştir: "Benim zamanımda meczûb bir adam vardı. Kabir ehlini keşfedenlerdendi. Ölenlerin hâlinden haber verirdi. Bazı insanlar inanırken bazıları onu yalanlardı. Günlerden bir gün sülûkumda bu makâma ulaştığımda [29a] annesinin ölümünü işittim. Tâziye için yanına gittiğimde o oturmuş ağlıyordu. Ona neden ağlıyorsun diye sordum. Annemin hâli bana keşfoldu, onu ateşte gördüm. Onun bu sözünü duyduğumda "Lâ İlâhe İllallâh" demeye başladım. Yetmiş bin defa söyleyip meczûbun annesine hediye ettim. Sonra meczûba baktım ve güldüğünü gördüm. Ağlamadan sonra gülüyor musun? Diye sordum. O da nasıl gülmem ki senin gelmenin bereketiyle annem bu saatte cehennemden çıkartılıp cennete gönderildi.

Ben bunun üzerine Allah'a şükrettim ve bende iki yakîn oluştu. Birincisi Resûlullâh'ın (s.a.v.) "Kim yetmiş bin defa 'Lâ İlâhe İllallâh' derse nefsini Allah'tan satın alır [29b] Allah onu cehennemden azâd eder ve cennetine koyar." sözüne yakîn, ikinci yakîn ise bu meczûbun davasıdır. Onu teberrük ettim ve ayrıldım. Allah bizi nefislerimizden kendisine yaklaştırsın. Alim oluncaya dek Zâtının kemâlini keşfettirsin. Bizi sıdk makâmında oturtsun. Âmin Yâ Muîn.

Altıncı Tavır Râzı Olunmuş Nefis /Nefs-i Marzıyye Hakkındadır.

Allah Teâlâ temiz ve arınmış nefsi vasıflarken "Rabbinden râzı, O senden râzı olarak"[355] demiştir. Güzel Hz. Peygamber'in dedesi Hz. İsmail'i Celâl sahibi Allah "Halkına namazı ve zekâtı emrederdi; Rabbi nezdinde de hoşnutluk kazanmış bir kimse idi."[356] sözüyle övmüştür. [30a] Ey fâni sâlik, manalara mâlik, Rabbinden râzı olmuş nefse sırru'l ahfâ âlemi açıldığında ve nefis o âleme girdiğinde onda saf siyah zâtî nur tecelli eder ve fenâdan sonra fenâ elbisesini giyer. Rabbinden râzı olur ve Mevlâsı da ondan ve bizden râzı olur. O ve ben sözünden kurtulur. Allah'ın seçilmiş en özel kullarından olur. Üzüntü ve korkunun olmadığı Allah'ın evliyâsı zümresine dahil olur. Nefis Allah'tan râzı olduğunda Mabud da ondan râzı olur ve Allah katında marzıyye olarak isimlendirilir. O vakit hadis-i kudsîde [30b] "Bana en faziletli yakınlık mütekarreblerin onlara farz kıldığım şeylerle yakınlaşmasıdır.[357]" Bu yakınlık mutmainne makâmında elde edilen nâfilelerle yakınlıktan daha üstündür. Çünkü kurbü'n-nevâfil; sadr, kalb, ruh ve yerinde zikrettiğimiz halktan Hakk'a doğru olan seferin sonuncusu sır makâmında sâlikin ulaştığı fiillerle yakınlıktan neş'et eden Rabbin muhabbetinin neticesidir. Ve kurbü'n-nevâfil üst mertebedeki kurbü'l-ferâize göre gizli şirktir. Bu yüzden Allah'ta fenâ bulmuş ve farzlarla ona yakınlaşmış bazı arifler "Allah'a muhabbet her hatanın başıdır." demişlerdir. Manası [31a] Allah Teâlâ bir şeyi severse onu yaratır ve vücutta gösterir. Onu yaratırsa varlığı günahı olur. Şiirde denildiği gibi:

Dedim ki Ne günah işledim? Cevap olarak dedi ki: "Senin (hakka engel olan) varlığın/benliğin öyle bir günahtır ki, hiçbir günah onunla mukayese edilemez."[358]

Bu muhabbet Rab tarafından kula yönelik olduğundadır. Ancak muhabbet kul cânibinden Allah'a doğruysa daha belalı ve acı olur. Bu sebeple Hz. Peygamberin (s.a.v.)

[355] Fecr, 28/89.
[356] Meryem, 55/19.
[357] San'ânî, Cilt: 11, s. 192.
[358] Alî el-Herevî, el-Kârî, Cilt: 1, s. 8.

"Allah bir kulu severse onu imtihan eder."[359] dediği gibi kul Allah tarafından belayı hak eder. Peygambere "Yâ Resûlullah ben Allah'ı seviyorum" diye söylenildiğinde o kişiye "Bela için hazırlan." demiştir.[360] Bunda buraya sığmayan dakîk bir sır vardır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) "Ebrârın sevapları mukarrebînin günahlarıdır." [31b] demiştir.[361] Çünkü ebrâr Rablerine nâfile olarak adlandırılan iyilik çeşitleriyle Allah'a yaklaşanlardır. Bunun sonucunda Rab kulun kulağı, gözü, eli, ayağı oluncaya kadar Allah'ın kula muhabbeti olur. Bu, kul sûretinde Hakkî sûretin yansımasının kinayesidir. Böylece Hak zâhir kul bâtın olur. Ve bu İbnü'l-Fârız'ın sözüdür:

"Bende fânî olmadıkça beni (tam mânâsıyla) yüceltmiş olamazsın.
Benim sûretim sende yücelmedikçe de fânî olamazsın."

Eğer Rab kulun duyularının aynı olursa velisi olur. Yani Rab kulun velisi olur ve kulun bütün işlerini üstlenir. Kul sadece Allah ile işitir ve görür. Bu Yüce Allah'ın yazılı kitabında [32a] "Allah iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır."[362] dediği gibi iman eden velidir. Ve o ebrâr kullar Allah'ın halkî karanlıklardan Hakkî nurlara çıkardığı kimselerdir.

Kul ve Rabbi arasında kula açılmayan, kulun Rabbine ulaşamadığı nur ve karanlıktan yetmiş bin perde mevcuttur. Anla! Fakat sâlik kulun bu makâmda elde ettiği farzlarla yakınlık ise nâfilelerle yakınlığın tam tersidir. Burada kul Hakk'ın kulağı, gözü, eli, ayağı olur. Ve Hak kulun organlarıyla işitir, görür, tutar ve yürür. Bu semâ ve arzda Allah'ın halîfeliği olan kutubluk ve gayp âleminden şehâdet âlemine herhangi bir şeyin yalnızca onun vesilesiyle zuhûr ettiği velilik makâmıdır. [32b] O, Allah ile arasında perdenin kalmadığı, hakkında Allah'ın Kur'an'da "Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler."[363] dediği kutbu'l-aktâbdır. Ey bilen kişi bak ve Allah kimin velisi ile kim Allah'ın velisi ve cilası arasındaki farkı bil. Bu inceliği anla. Bu hakikat denizi kuyusunun en uzağından çıkarılan incidir.

Kurbü'n-nevâfil hâlinin yalnızca dördüncü makâm olan mutmainne tavrında gerçekleştiği gibi kurb'ül-ferâiz olarak adlandırılan bu yakınlığın hâli de sâlikte sadece bu makâmda oluşur. [33a] Râzı olunmuş nefis kurbü'l-ferâize hâsıl olduğunda Allah'ın lütfunun

[359] Bu rivayeti hadis kitaplarında bulamadık.
[360] Irâkî, s. 1657.
[361] Aclûnî, Cilt:1, s. 357.
[362] Bakara, 257/2.
[363] Yunus, 62/10.

çokluğundan dolayı ona velâyet-i hâssa elbisesi giydirilir. Rabbi ona seyr anillah olan üçüncü yolculuğu emreder. Anillâhtan fillâha, maallâha, alallâha, lillâha, illallâha doğru ilerler. "Ve şöyle niyaz et: 'Rabbim! Girilecek yere doğrulukla girmemi, çıkılacak yerden de doğrulukla çıkmamı sağla, bana tarafından yardımcı bir güç ver!'"[364] İhlâs ve sıdkla seyr fillâha girer seyr-anillahtan çıkar. Rabbi tarafından yardımcı bir güç verilir ve Hak yardım eder. Allah katından sultan olur. Allah ile Allah'a söz, fiil, hâl ve ahlakla davet eder. Bu benim yolum ve Allah'a basiret üzerine davet ederim de!

O vakit parlayan hakikatle Resûlullah'ın (s.a.v.) vârisi olur. [33b] Muhammedî şeriatın bâtını olan Ahmedî şeriatın sırrı verilir. Çünkü Muhammedî şeriat arzî; Ahmedî şeriat semavîdir. Bu yüzden Hz. Peygamberin ismi yeryüzünde Muhammed gökte Ahmeddir. Bu hayat veren sırrı anla, uygula ki mutlu olasın. Kâmil insana Ahmedî şeriatın sırrı verildiğinde ve sâliklerin hâslarını gece gündüz bu şeriata davet ettiğinde dört bir yandan ona gelirler. Onun sözü ve irşadıyla yol için yürürler. Eğer mübtedîleri irşad etmek isterse tebyîn için Muhammedî şeriat elbisesi giyer. Çünkü elbise olmadan ortaya koyarsa [34a] insanlardan halkın çoğunluğu inkâr eder. Bu yüzden tahkik ehlinden bazı meşâyih "Bidayetimizde dostumuz olan sâdık; nihayetimizde dostumuz olan zındık olur." demişlerdir. Bu yüzden Cüneyd-i Bağdâdî'ye (k.s.) nihayet nedir diye sorulduğunda "Başlangıca dönüştür." demiştir. Allah'ım nefislerimizi Sana döndür, ve göster ki Sen dışında başka bir şeye bakmayalım. Yüce yüzünü bize çevir ve bizi kabul et, bizden râzı ol.

Yedinci Tavır Kemale Ermiş Nefsin/ Nefs-i Kâmile Bilinmesi Hakkındadır.

Allah Teâlâ "Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i seçtim. [34b] "[365] buyurmuştur. Ey hâl ve sözleriyle kâmil ve mükemmil olan Ricâlin Abdal kulları ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn olan dinin kemâlinin sâlikler zümresine dahil olmakla gerçekleştiğini bilin. Bu zümreye dahil olan kişi bu beyanda açıklanan altı makâmı geçmesiyle miskîn olur.

Vazi İlâhi olan bu dinin kemali İslâm, iman ve ihsânın söz, hâl, fiil, rü'yet, şühud, vusul, husûl, fenâ ve bekayı ayân olarak insan şahsiyetinde toplanmasıyla gerçekleşir. İslâm'ın başlangıcı ve sonu vardır. Başlangıcı yaratılışta başlar: Şehâdet etmek [35a], namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve hacca gitmektir. Ortası kalbte devam eder: Allah'ın varlığına, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin

[364] İsrâ, 80/17.
[365] Mâide, 3/5.

Allah'tan olduğuna inanmaktır. İslâm'ın sonu Hak'ta biter: Resûlullah'ın (s.a.v.) haber verdiği "Allah'ı görüyormuş gibi kulluk etmendir"[366]. ihsândır. Bu ibadet yalnızca Allah'ın hidâyetiyle olur. Bu üçünün -İslâm, iman, ihsân- toplamına din denir. O da Allah'ın bize emrettiği Hanif dindir. Bu dinin zâhiri olan şeriat avâm içindir. Bâtını tarikat havâs içindir. Özü nihayeti hâssatu'l havâs için olan hakikattir. [35b]

Din şeriatı, tarikatı ve hakikatiyle insan fertlerinden bir Şâhısta bir araya gelirse o kişi arif ve dinde kâmil olarak isimlendirilir. Resullerin Efendisinin bırakmış olduğu makâmda Halîfe olmayı hak eder. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) "Şeriat sözlerim, tarikat fiillerim, hakikat ahvalim, hakikat re'sü'l-mâlimdir."[367] buyurmuştur. Şeriat ise iki kısımdır. Halk indinde halfî arzî Muhammedî şeriat, Hak indinde hakîkî semâvî Ahmedî şeriat.

Birincisi iman ve taklid ehli için Kur'an'ın zâhirinden hüküm çıkarmadır. İkincisi ayân ve tahkik ehli için Kur'an bâtınından hüküm ve anlam çıkarmaktır. Bâtınının bâtını ise kâmil [36a] zevk ve vicdan sahipleri ehlullâh içindir. Bu yüzden sülûkta bidayet ve nihayet ehlinin vâridi Halvetî tarikatının örfünde şeriat, âlemi şehâdettir. Ancak mübtedînin Muhammedî şeriat, şehâdeti halkîdir. Müntehînin ise Ahmedî şeriat, şehâdeti Hakkîdir.

İnsan nefsi kâmil olduğunda külli ve ilâhi esmâül hüsnâya mazhar olur. Böylece esmânın hepsiyle ahlaklanır. Allah'ın en büyük isminin mazharı olur ve rahmânî sıfatlar ortaya çıkar. Her şeyi kuşatan imtinânî [36b] rahmet yaratılmışlar için zuhûr eder. Allah Sübhânehu bu rahmeti itaat edenler ve zekât verenler için ezeli ilminde yazmıştır. Kâmil insan her bir mertebede nefsini tezkiye ederek müttakî olduktan sonra nefsini geliştirdiği altı tavırlar için verdiği zekât sebebiyle Allah bu rahmeti onun için yazmıştır. Bu takvâ ve tezkiyeyi sülûk ehli bilir. Bu sayılı mertebelerdir ve takvâya tabidir. Çünkü takvâ kalkan, tezkiye ise çorba gibidir. Ve hasta gıdasına (müğalleza) önem vermezse yediği fayda vermez. Takvâ türleri çok olsa dahi üç mertebede toplanmıştır: [37a] Sâliklerden avâmın takvâsı, Havâssın takvâsı ve hâssatül'l havâssın takvâsıdır.

Avâmın takvâsı şirk-i celîden, havâssın takvâsı riyâdan, havâssu'l-havâssın takvâsı ihlastandır. Başka bir deyişle sâliklerden avâmın takvâsı zâhiri dil ile yapılan tevhiddir. Havâssın takvâsı bâtın kalbî tevhiddir. Havâssul havâssın takvâsı Vahid'e izâfe edilen

[366] İmam Buhârî, Cilt: 6, s. 115.
[367] Bu rivayeti hadis kaynaklarında bulamadık.

tevhiddir. Şeyhlerin şeyhi Abdullah el-Ensârî'nin *Menâzilü's-Sâirîn*[368] kitabının' şiirinde söylediği gibi

"Bir'i hiç kimse belirleyememiştir.
Çünkü O'nu birleyen herkes gerçekte O'nu inkâr etmektedir.
O'nun sıfatını dile getiren kişinin tevhidi
Bir'in iptal etmiş olduğu bir [37b] âriyettir
O'nun kendini tevhidi O'nun tevhididir
O'nun vasfını beyân eden kişinin bu beyânı ilhaddır.

Ben de dedim ki:

Kâinatta Allah'ı kendisi dışında hiç kimse birlememiştir.
Kim O'nu tevhid ederse şüphesiz O'ndan uzaklaşır.
Kim Allah'tan ayrılırsa Hak onu kendisinden uzaklaştırır.
Kim uzaklaşırsa kovulmaya ve hakîr görülmeye lâyık olur.
O'nunla bir olduğunda Hakk'ı birlemekten kaçın.
Küfür seni yok eder ve alçaklık içinde müşrik olarak kalırsın.

Yani ulûhiyet makâmı mutlak vahdeti tarafından hiç kimseyi almaz Başkası orada mahv ve yok olur. "O'nun Zat'ından başka her şey yok olacaktır."[369] "Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur."[370] O hariç onun kimliğini onunla müşâhede eden kimse olmamıştır. [38a] Kim O'nu birlemek isterse nefsini bulur ve O'nun varlığına başkalarını da dahil eder ve kendi varlığı inkârı olur. Çünkü muvahhid bulunduğunda onun varlığıyla çokluk sâbit olur. Kesret sâbit olduğunda birlik düşer. Çünkü ikisi birbirine zıttır ve iki zıt bir araya gelmez. Muvahhid, muvahhad ve tevhid mevcuttur. Muvahhid ve muvahhad zâtında bir olmazlar. Ancak birleyenin inkârı hükme bağlanır. Bu yüzden Bir'i hiç kimse belirleyememiştir. Çünkü O'nu birleyen herkes gerçekte vahdeti için O'nu inkâr etmektedir. Fakat sâdık muvahhid kendini veya başkasını görmeyen kişidir. Bu da zâtî tevhiddir.

Allah bizi zerre kadar zâtî tevhidden rızıklandırsın ve tekrar tekrar O'nda fenâya erdikten sonra bâki kılsın. [38b] Âmin. Kitabımızı zâtî tevhid ile bitirelim. Çünkü zât ve sıfat tevhidi murâd edilendir. Yemin olsun ki Allah doğruyu söyler ve doğru yola iletir.

[368] el-Herevî, s.163.
[369] Kasas, 88/28.
[370] Âl-i İmrân, 18/3.

Hâtime

Rabbinin mağfiretini uman bu kitabın fakir müellifi, lisanı ve gönlündekilerin yazarı Şeyhu'l-Kurrâ el-Halvetî olarak bilinen Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer el-Birevî - Allah günahlarını affetsin ve kusurlarını örtsün, rızâsına muvaffak kılsın.- dedi ki: Bu risaleyi korunmuş ebü'l-vaktin işaretiyle tılsımlı nûnu'l-meknûndan çıkartılmış kâlem diliyle yazdım. Müelliflerin müsveddeye yazıp sonrasında süslü kelimelerle kâğıda geçirmeyi gözettikleri gibi [39a] davranmadım. Bilakis (yazdığım risale) gayb bâtınlarında gizli sırların keşfedildiği kalb odasından ortaya çıkan el değmemiş gençtir. Onda nefsin hilesi yoktur. Fakat tenzih ve takdis makâmındandır. Âmid kalesinde ikâmet ederken övgü ve şükürle şereflendim.

Allah hakikate istekli olan her talibi onunla faydalandırsın ve menfi itirazda bulunanı ondan uzaklaştırsın. Onu kerîm yüzü hürmetine hâlis ve O'na ulaşmak ve cennetinde O'nu müşâhede etmeye vesile kılsın. Ve risalenin yazımı nebevî hicretin. 1019 senesinin Zilhicce ayının yirmi ikisi olan pazartesi günü tamamlanmıştır. [39b] Hicretin sahibine en iyi salat ve en temiz selam olsun.

Eğer kusur bulursan, noksanı kapat.
İçinde kusuru olmayan yüce ve yüksektir.

SONUÇ

Asıl yurd olan ahiret hayatına göre bir ağacın gölgesinde dinlenmek kadar kısa olan dünya hayatı insanın kaderi doğrultusunda sınandığı yerdir. Sınanmaların en çetin olanı insanın nefsiyle yaptığı mücadeledir. İslâm medeniyeti içerisinde fıkıh ve kelam ilimlerine bağlı fıkh-ı bâtın olarak teşekkül eden tasavvuf ilminin en önemli meselesi de bu mücadeleyi hakkıyla tamamlayabilmektir. Bunun için de tasavvuf ilminin kurumsal yapıları olan tarikatlarda çeşitli metodlar geliştirilmiştir. Bu metodlardan biri olan etvâr-ı seb'a yöntemi, XIII. yüzyılda kurulan Halvetiyye tarikatında uygulanmış ve hakkında risaleler yazılmıştır. Bu risalelerden biri XVII. yüzyılda Osmanlı'nın Halep vilayetinde yaşayan Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer'e aittir.

Eserin sâhibi, Şeyhu'l-Kurrâ lakaplı Muhammed b. Halîfe günümüz Şanlıurfa ilinin Birecik ilçesinde doğmuştur. Vefat tarihi 1027/1618 tarihi sonrasıdır. Yaşadığı dönemdeki en önemli olay Canbolatoğlu Ali Paşa'nın Halep'te başlattığı isyandır. Bu isyan Muhammed b. Halîfe'nin *Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a* adlı eserini ithâf ettiği vezîr-i âzâmı Kuyucu Murat Paşa tarafından bastırılmıştır. Halvetiyye tarikatının Cemâliyye koluna mensûp şeyhi Şâh Velî Ayıntâbî ile Mahrûse-i Halep'te tanışan müellif onun talebesi olarak tasavvuf yoluna girmiştir. Şeyhine hem hizmet edip hem de şeyhinin halîfesi olabilecek kadar sülukunda ilerlemiştir. Âlim, muhakkik ve güzel ahlak sahibi olan Muhammed b. Halîfe'nin yaptığımız araştırma süresi içerisinde *el-Udde, Fetâvâ, Hadîs-i Şerîf ve Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a* isimlerinde dört eserine ulaştık. Farklı konu ve ilim dallarında olan bu eserler yazma hâldedir. Muhammed b. Halîfe ayrıca şeyhinin *Risâletü'l-Bedriyye* ve *Gelsün Redifli Kasîde*sini de istinsah etmiştir.

Müellifin çalışmamıza konu olan eserini yazma sebebi şeyhinin emriyledir. Şeyhi hakîkat yolundaki tâliplerin etvâra dair Muhammed b. Hâlife'ye vârid olan manalardan istifâde edebilmelerini istemiştir. Müellif risalede bir insan ömrünün gelişim merhalelerine benzettiği etvâr-ı seb'ayı nefsin çocukluğuyla başlatıp kemâliyle bitirmektedir. Kendi varlığını yok edip Zâtın birliğine ulaşan hakîkat yolcusu sâlik, Allah'ın yeryüzündeki halîfesi olur. O'nun ahlakıyla tahalluk edip, esmâsına ayna olur ve insanları Muhammedî ve Ahmedî şeriatla irşâd eder. Müellifin sâlikin seyr ü sülûkunda hedeflediği mertebe budur. Ancak sâlikin buraya ulaşması için şeyhinin rehberliğinde geçmesi gereken merhaleler vardır. Muhammed b. Halîfe bu merhalelere risalesinde sırasıyla yer vermiştir. Âyetlere istinâden belirlenen tavır isimleri aynı zamanda sâlikin içinde bulunduğu hâli de temsil eder. Ayrıca her

tavrın makâmı, seyri, âlemi, rengi, vâridi ve nuru da vardır. Her bir tavır kendinden önceki tavırdan hem üstün hem de onu kapsamaktadır. Tavırlara ait renklerin dahi bir önceki makâma göre üstünlüğü vardır. Sâlik kötülüğü emreden nefis makâmında bâtın imamı olan mürşidini bulmalı ve ona biât etmelidir. Onun telkîn ettiği zikir ve emirleriyle nefisle mücâhedeye başlamalı ve nefse boğun eğdirmelidir. Böylece kalbinin kilidini mürşidinin verdiği anahtarla açıp kulluk mertebesine girebilir. Artık hatalarının farkına varıp pişmanlık duyan nefis, Rabbin huzurundadır. Levvâme tavrında sâlik muhabbetin ilk basamağındadır. Bu muhabbet onun ikliminin ufku ve mürebbîsi olan şeyhine yönelik olandır. Takvâ ve fücûru ayırt etme kâbiliyetine sahip olan nefis mülheme tavrında ilim, marifet ve hâl ile vasıflanır ve Hakk'a muhabbete yönelir. Hakk'ın kimliği açık olunca ise âşık olur ve fenânın ilk mertebelerini yaşar. Ancak müellif bu makâmda sâlikleri gün ortasında güneşi kaybetmekten uyarır. Mürşide bağlılığı hatırlatır.

Bir sonraki mertebe olan sır makâmında artık sâlike marifetullah tarafından bir pencere açılır. Hakk'ın sırlarına keşf ve ayânla muttalî olur ve itminâna erer. O vakit Rabbinden râzı da olur. "Ölmeden evvel ölünüz" sırrıyla Hızır'ın diriliğine ulaşır. Böylece o bir sonraki âlem olan sırru'l-ahfâya girer ve fenâü'l-fenâ elbisesini giyer. Artık Rab de ondan râzı olmuştur. Bu makâm ayrıca Allah'ın evliyâsı ve Resulullâh'ın Hak postundaki vârisliğinin olduğu yerdir. Urûcunu tamamlayan sâlik tecerrüdle başa döner ve sâdık muvahhid olarak Zâtî tevhide ulaşır.

Muhammed b. Halîfe'nin risalesinin diğer Halvetî şeyhlerin yazdığı risalelerden farkı vahdet-i vücûd düşüncesinin baskınlığıdır. Eserde tevhidin varlıktaki yansıması olan vahdet-i vücûd düşüncesinin önemli yeri bulunmaktadır. Müellif, etvâr-ı seb'ayı vahdet-i vücûd düzleminde ele almış ve merhaleleri bu zemin üzerine inşâ etmiştir. Başka bir ifadeyle tevhiddeki birliği etvâr-ı seb'a basamaklarına göre incelemiş ve vahdet-i vücûd felsefesindeki Hakîkatü'l-Muhammediyye, kevn-i câmi, küçük ve büyük alem gibi önemli kavramları yeri geldiğinde açıklamıştır. Dildeki üslûbu ve kullandığı şiirlerle metni zenginleştirmiş ve anlaşılması zor meseleleri kolaylaştırmıştır. Eserin bu yanının aynı zamanda özgünlüğünü de ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Son olarak söylemek istediğimiz husus da "bu konuda yazılanlar sadece tecrübeden mi oluşur?" sorusuna bir cevap arayışıdır. Araştırmanın başından beri zihnimizde olan bu sorunun cevabını *Kitâbü'l-Etvâri's-Seb'a* özelinde yanıtlayacak olursak yazılanları sadece tecrübenin kâğıda aktarımı olarak düşünmemiz doğruyu yansıtmayacaktır. Bilakis dikkatli

okuduğumuzda sûfîlerin sahip olduğu dînî düşünce geleneğinin zemininde inşa edildiğini görmekteyiz. Yani bu metni okurken insanın mertebelerde yaşadığı, geçirdiği merhaleler olarak görmeyip aynı zamanda bir düşünce geleneğinin devamı olarak da mütâlâ etmek daha doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. **Keşfü'l-Hafâ**, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1932.

Akün, Ömer Faruk, "Koçi Bey", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,** Cilt: 26, 2006, ss. 143-148.

Ankarâvî, İsmail Rusûhî. **Makâsıd-ı Aliyye Fî Şerhi't-Tâiyye Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi – İbnü'l Fârız'ın Kasîde-i Tâiyye'si ve Şerhi-**, Haz. Mehmet Demirci, Vefa Yayınları, İstanbul, 2007

Aşkar, Mustafa. "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 39, Ankara Üniversitesi, 1999, ss. 544.

Ateş, Süleyman. "Cüneyd-i Bağdâdî", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 8, 1993, ss. 119-121.

Ayıntâbî, Şâh Velî. **Etvâr-ı Seb'a,** Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, nr. 827/7.

Ayıntâbî, Şâh Velî. **Kasîde-i Askerî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2022/3.

Ayıntâbî, Şâh Velî. **er-Rıhletü's-Seniyye**, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 3188/1.

Ayıntâbî, Şah Velî. **Risaletü'n-Nedamet-i Ve'l-Huşu**, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Koleksiyonu.

Bâlî Efendi, Sofyalı. **Etvâr-ı Seb'a**, İBB Kütüphaneleri, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr: 1213.

Bayrakcı, Sami. **Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2021.

Birevî, Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer. **Kitâbü'l-Etvari's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 438/1.

Birevî, Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer. **Kitâbü'l-Etvari'l-Enfâsi's-Seb'ati'l-Ledünniyyeti'l-Halvetiyye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Uşşâkî Tekkesi, nr. 258/1.

Birevî, Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer. **Hadîs-i Şerîf**, Süleymaniye Kütüphanesi İbn Mirzâ, nr. 149/3.

Birevî, Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer. **Fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi İbn Mirzâ, nr. 149/4.

Birevî, Muhammed b. Hâcı Halîfe b. Ömer. **el-Udde inde'l-Kerbi ve'ş-Şiddeti**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 950.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. **el-Câmiu's-Sahîh**, Tah. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tevki'n-Necât, Beyrut, 2001.

Bostan, İdris. "Birecik", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 6, 1992, ss. 187- 189.

Bursevî, İsmail Hakkı. **Rûhu'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'an**, Dâru'l-Fikir, Beyrut.

Câmî, Nûruddîn Abdurrahmân b. Ahmed. **Dîvân-ı Câmî**, Haz. Âlâ Hân Efsahzâd, Merkez Mutâlât İrânî, 1958.

Ceyhan, Semih., "Halvetiyye" **Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, Ed. Semih Ceyhan, İsam Yayınları, Ankara, 2018, ss. 695- 765.

Çavuşoğlu, Raşit. **Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l- Bedriyye'si (Metin- Muhtevâ-Tahlîl)",** (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Çavuşoğlu, Raşit. "Şâh Velî Ayıntâbî'nin el-Kevâkibü'l-Muzî'e fi't-Tarîkati'l-Muhammediyye Adlı Risâlesi ve Tahlili: Üç Hadis Üç Hakikat", **Cumhuriyet İlâhiyat Dergisi**, Cilt: 21, Sayı:1, **Haziran** 2017, ss. 355- 392.

Çavuşoğlu, Raşit. "Şâh Velî Ayıntâbî'nin "Gelsün" Redifli Kasidesi ve Tahlili: Yedi Hadisin Manzum Şerhi", **Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi**, Yunus Emre'den Mehmed Âkif Şiir Özel Sayısı Yıl 7, **Aralık** 2021, ss. 156- 178.

Demirci, Mehmet. "Hakîkat-i Muhammediyye", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 15, 1997, ss.179-180.

Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arabî'nin Düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hakikat-i Muhammediyye", **Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed, Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar)**, Cilt: 2, 2011, ss. 155-163.

Demirli, Ekrem. **İbnü'l-Arabî Metafiziği**, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul, 2023.

Demirli, Ekrem. "Niyâzî-i Mısrî", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 33, 2007, ss. 169.

Demirtaş, Hüseyin. **Celâlî İsyanları ve Canboladoğlu Ali Paşa İsyanının Karşılaştırılması**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. **Sünen-i Ebî Dâvud**, Tah. Şuayb Arnavut- Muhammed Kâmil, Dâr'ul-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009.

Erzincânî, Pîr Muhammed Bahâeddin. **Makâmâtü'l-Arifîn ve Ma'ârifü's-Sâlikîn**, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7268/4.

Gazâlî, Muhammed b. Ahmed. **Nur Metafiziği Mişkâtü'l-Envâr**, Çev. Asım Cüneyd Köksal, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, Ocak 2017.

Gökbulut, Süleyman. "Bağdat Tasavvufunun Lisânı: Cüneyd-i Bağdâdî" **Bağdat İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri**, İstanbul, 2020, s. 417-443.

Herevî, Hâce Abdullah el- Ensârî. **Menâzilü's-Sâirîn (Tasavvufta Yüz Basamak)**, Çev. Abdurrezzak Tek, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2019.

Irâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân. **el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr fî Tahrîci Mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-Ahbâr**, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005.

Izutsu, Toshihiko. **İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler**, Çev. Ramazan Ertürk, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. **Sünen-i İbn Mâce**, Tah. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid, Muhammed Kâmil Gurrah, Abdullatif Hırzullah, Dâru'l-Risaletü'l-Âlemiyye, 2009.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. **Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, Tercüme ve Şerh Ahmed Avni Konuk**, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Nedim Tan, Ercan Alkan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007.

İnalcık, Halil. **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

İşbilir, Ömer. "Kuyucu Murat Paşa" **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 26, 2022, ss. 508.

Karamânî Cemâleddin İshak. **Etvâr-ı Sebʿa**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Ali Paşa, nr. 1194/2.

Kârî, Ebu'l-Hasen Nûreddîn Alî el-Herevî. **Mirkâtu'l-Mefâtîh**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2002.

Kılıç, Mahmud Erol. "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 20, 1999,ss. 493-516.

Koçi Bey. **Koçi Bey Risalesi**, Haz. Zuhûri Danışman, Devlet Kitapları Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

Konur, Himmet. "İstanbul'a Saltanat Yolunda Bir Şehzade ve Bir Şeyh: II. Bâyezîd ve Cemâl-i Halvetî", **Sufiyye Dergisi**, Sayı 13, Aralık 2022, ss. 227- 244.

Kuşeyrî, Abdulkerim. **Kuşeyrî Risalesi**, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. **el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar**, Tah. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, Beyrut.

Mar'aşî, Halîl b. Yusuf. **Etvâr-ı Sebʿa**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Ali Paşa, 1121/1.

Marmaravî, Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin. **Etvâr-ı Sebʿa**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2688.

Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. **Rubâîler**, Haz. Halil İbrahim Sarıoğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. **Mesnevî Tercümesi**, Çev. Şefik Can, Ötüken Yayınları, Cilt: 3-4, Ankara, 2006.

Muslu, Ramazan. "Halvetiyye'de "Atvâr-ı Sebʿa" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâli'nin Atvâr-ı Sebʿa Risalesi", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 18, 2007.

Okumuş, Ömer. "Câmî, Abdurrahman", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 7, 1993, s. 94- 99.

Öztürk, Ali. "Bir Sûfî Otobiyografisi: Şâh Velî Ayıntâbî'nin (v.1013/1605[?]) er-Rıhletü's-Seniyye'si" **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 20, Sayı:2, 2020, ss. 689- 726.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Taberistânî. **Mefatihu'l- Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)**, Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, Beyrut, 1999.

Sanʿânî, Ebû Urve Maʿmer b. Râşid el-Basrî. **el-Câmi' (Menşûr Musannef-i Abdurrezzak)**, Haz. Habîbu'r-Rahman el-Azamî, Tevzi' el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1982.

Seyfullâh, Seyyid Nizamoğlu. **Külliyât**. Ankara Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 1173/2.

Sinanoğlu, Mustafa. "İslâm", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 23, 2001, ss. 1- 2.

Sühreverdî, Şihâbuddîn. **Gerçek Tasavvuf (Avârifü'l-Mearif)**, Çev. Dilâver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2005.

Süleyman b. Eş'as Ebu Dâvûd, **Sünen-i Ebî Dâvûd**, Tah. Şuayb Arnavut- Muhammed Kâmil, Dâr'ul-Risâletü'l-Âlemiyye, Cilt: 6, 2009.

Şengün, Necdet. **Kuloğlu Şeyh İlyâs Etvâr-ı Sebʿa Nefsin Yedi Mertebesi**, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2013.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. **el-Lüma' İslam Tasavvufu**, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, Erkâm Yayınları, İstanbul, 2019.

Türk Tarih Kurumu. "Osmanlı Padişahları", Belgelerle Tarih ve Eğitim, (01. 05. 2024).

https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/osmanli-padisahlari/.

Uluçay, M. Çağatay. "Üç Eşkiya Türküsü", **Journal Of Turkology**, Cilt: 13, 2010, ss. 87.

Uludağ, Süleyman. "Hicâb", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt:17, 1998, ss. 430- 431.

Uludağ, Süleyman. "Halvetiyye", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 15, 1997, ss. 393-395.

Uludağ, Süleyman. "İbnü'l Fârız", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 21, 2000, ss. 40-43.

Uludağ, Süleyman. "Ricâlullah", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 35, 2008, ss. 80-81.

Ulupınar, Hamide. "Şâh Velî Ayıntâbî'nin 'Bikru'l-Vakt Fî Ma'rifeti Sülûki İbni'l-Vakt ve Ebi'l-Vakt' Adlı Risalesi ve Kalbin Makâmları", **Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)**, Cilt: 4, Sayı: 16, 2018, ss. 1305-1308.

Usta, Muhiddin. **Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Sebʿa Metodu**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Ümmî Sinanzâde, Hasan b. Mehmed el-Halvetî. **Sülûk-ı Etvâr-ı Sebʿa**, Ankara Millî Kütüphane, 06 Hk 4529/9.

Vicdânî, Sadık. **Tarikatlar ve Silsileleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.

Yıldız, Fatih. **Halvetî Azizlerinin Etvâr-ı Sebʿa Risaleleri**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2019.

Yazıcı-Uludağ, Tahsin-Süleyman. "Herevî Hâce Abdullah", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 17, 1998, ss. 222-226.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Cem", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 7, 1993, ss. 278- 279.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Cezbe", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 7, 1993, ss. 504.

Yılmaz, Necdet. **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Sufiler, Devlet, Ulemâ**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. **el- Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl**, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut,